Maurice Halbwachs
Memoria colectivă

ESEURI DE IERI ŞI DE AZI

Institutul European

MAURICE HALB WACHS

Memoria colectivă

Ediţie critică concepută de Gerard Namer şi pregătită în colaborare cu Marie Jaisson

Traducere de Irinel Antoniu

INSTITUTUL EUROPEAN 2007

Prefaţa

La o jumătate de secol după moartea sa…

Această ediţie critică este un eveniment.

Într-adevăr, nimic nu se aseamănă mai puţin cu ediţiile anterioare ale *Memoriei colective* decât această ediţie critică, înainte de elaborarea sa, care foloseşte la maximum manuscrisele şi cele patru carnete, nu puteam decât să ne punem întrebări asupra importanţei acestui text în raport cu *Cadrele sociale*. Neînţelegerea iniţială a textului fusese cauzată de o lectură a „manuscrisului" făcută de Jeanne Alexandre (născută Halbwachs). Ce distanţă desparte aşadar ansamblul textelor manuscrise şi ediţiile unei cărţi fundamentale a sociologiei franceze, tradusă şi comentată în toate limbile de 50 de ani? *Memoria colectivă* părea până astăzi o continuare şi o rescriere nuanţată a *Cadrelor sociale*. Jean Duvignaud, în prefaţa sa din 1968, vedea în ea o revenire la concret. În *Memorie şi societate*, eu însumi am crezut că discern un al doilea sistem, completându-l pe cel din *Cadre*. În Italia,

traducătorul P. Jedłowski căuta şi el un progres al gândirii şi apropia *memoria* de criza modernităţii de la W. Benjamin. Interesul acestor puncte de vedere era limitat de o prejudecată implicită, cvasi-evoluţionistă: *Memoria colectivă* trebuia citită ca o continuare, o completare, o adăugire la *Cadre*. Acest loc comun, după cum arată ediţia noastră critică, este un efect al prejudecăţii iniţiale a d-nei Jeanne Alexandre. *Parti pris*-ul originar determină opţiunile: efectul acestuia va fi că nu se va căuta în *Memoria colectivă* decât ceea ce completează cunoştinţele pe care cititorul le are sau crede că le are despre *Cadre*. Această prejudecată va duce la incomprehensiunea totală a textului atunci când Halbwachs se îndepărtează de simpla polemică faţă de criticile lui Blondei (primele 50 de pagini şi primul capitol). Or, interpretarea aceasta este complet denaturată: *Memoria colectivă* nu este o completare, ci o deplasare teoretică, dacă nu o depăşire sau chiar o inversare în raport cu *Cadrele*. Prejudecata întâiului cititor determină structurarea primelor ediţii: înverşunarea corecturilor; dezinvoltura de a exclude 30 de pagini; indiferenţa faţă de variante, de adăugiri, de erori de lectură, ca să nu mai vorbim de inventarea unor titluri şi subtitluri.

Problema teoretică a continuităţii sau discontinuităţii dintre *Cadrele sociale* şi *Memoria colectivă* s-a mutat rapid în acest simplu postulat: Halbvvachs pregătise o carte pentru editare, dar deportarea l-a împiedicat să încheie ultimul capitol; era datoria editorilor să nu publice decât ceea ce era complet. În plus, Jeanne Alexandre lasă să se înţeleagă, în introducerea sa, că Halbwachs ar fi putut completa unitatea textului sau ar fi ştiut să concilieze acest text cu proiectul său de volum asupra timpului: „Textul de faţă, extras din manuscrisele lăsate de Halbwachs, ne prezintă fragmente din cuprinzătorul volum pe care i proiecta şi care trata despre timp” („Introducere”, p. XXII, prefaţă la ediţia a doua revăzută şi comentată. Paris, 1968). De la prima ediţie din 1950, într-un foarte scurt avertisment, sora sociologului evoca o tradiţie orală:

dorinţa lui Halbwachs de a pune la începutul *Memoriei colective* articolul apărut în 1939 despre „Memoria colectivă la muzicieni”. Ceea ce era important în 1949 pare a fi devenit secundar în avertismentul la ediţia a doua: „Acum aproape douăzeci de ani, în 1949, n-am considerat necesar să introducem într-o carte un articol publicat în timpul vieţii de Maurice Halbwachs în *Revue philosophique*” (nr. 3 – 4, 1939, „La mémoire collective chez les musiciens”). În comentariul ei, Jeanne Alexandre dă oarecum înapoi faţă de indicaţia din 1949, scriind: „chiar dacă se gândise, dar numai ca simplă posibilitate, să facă din acest articol primul capitol al volumului”; şi adaugă: „D-l Jean Duvignaud estimează astăzi că această analiză a memoriei muzicale pare să confirme opiniile pe care el însuşi le formulase în prefaţa despre gândirea lui Maurice Halbwachs şi orientarea sa spre concret. Am decis deci să adăugăm articolul la carte, dar fără să modificăm structura acesteia, ci situându-l în anexă”. Ediţia critică trebuie să-şi caute aşadar fundamentul în chiar textele acestor două tradiţii orale care nu par să coincidă: caracterul central al timpului în *Memoria* şi rolul de introducere pe care l-ar putea juca articolul despre memoria muzicală, plasat la început; se cere o reevaluare a acestor tradiţii, dar, mai întâi, trebuie să facem *tabula rasa* din ediţiile anterioare.

— A

Analiza riguroasă a textelor i-ar fi putut preveni pe cititori, căci se vorbeşte când de „hârtiile” lui Maurice Halbwachs, ceea ce constituie un ansamblu, nu o structură apropiată de realitate, când de „manuscrisul” *Memoriei colective*, ceea ce e o nemiloasă mistificare. Această mistificare, care probabil i-a scăpat coordonatorului colecţiei, Georges Balandier, este revelată de textul următor: în afară de câteva pasaje nefinisate (specificate în

«Avertisment») şi a căror eliminare este semnalată prin puncte de suspensie. Manuscrisul a fost reprodus integral, titlurile capitolelor sunt cele alese de autor, doar subtitlurile au fost adăugate de editori”. Căutam eventuale

texte inedite care să fi rămas în familie şi, pornind de la această căutare, am descoperit că familia deţinea încă ansamblul manuscriselor *Memoriei colective*, carnetele lui

Maurice I laibwachs şi o importantă corespondenţă.

Documentele lui Maurice Halb wachs referitoare la *Memoria colectivă*, aşa cum ne-au fost ele prezentate în 1993 – 1994 de doamna Germaine Halbwachs, sunt formate dintr-un dosar de carton tare, pe a cărui tranşă scrie *Memorie şi societate*, patru mape, unele de carton subţire, celelalte de carton dublat, cu foi manuscrise pliate. Aceste mape poartă titlurile reproduse în ediţiile succesive. Dosarele nu sunt numerotate (şi fără subtitlu). Doamnei Mecarelli-Halbwachs îi suntem însă datori că ne-a atras atenţia, în 1995, că o comparare a scrisului din titluri şi a celui din scrisorile familiale lasă să planeze o îndoială asupra persoanei care Le-a scris. Poate că Halbwachs a ales aceste titluri, dar se pare că scrisul este al doamnei Alexandre, născută Halbwachs. O excepţie importantă este cea a primului titlu şi a primului dosar; pe tranşa primului dosar, editat în 1950 drept capitolul întâi, cuvintele „Memoria colectivă”, aproape şterse, au fost scrise de Maurice Halbwachs. Prima variantă de titlu era „Memorie individuală şi memorie colectivă”, cu un scris necunoscut (a, soţiei sale, Yvonne?). Primul editor a inversat acest titlu şi l-a prezentat sub forma publicată în ultimii cincizeci de ani, „Memorie colectivă şi memorie individuală”, a cărei simetrie corespundea simetriei factice a celor trei titluri ulterioare.

Vom publica această primă ediţie critică sub titlul care a făcut cartea celebră: *Memoria colectivă*, şi nu sub cel pe care i l-a dat Gurvitch în *1/Armée sociologique*, în preeditarea din 1947, acela de *Memorie şi societate*, titlu artificial al culegerii de manuscrise, scris de mâna doamnei Alexandre.

Între textul tipărit din 1947 până astăzi şi hârtiile lui Halbvvachs care constituie ansamblul manuscrisului, există aproximativ o mie de variante: toate subtitlurile sunt fictive, primul titlu este inversat; celelalte titluri nu par să

fi fost scrise de Halbvvachs. Foarte numeroase sunt erorile de lectură, adăugirile, variantele nesemnalate, textele omise, textele construite plecând de la variante, suprimările, corecturile: numim aşadar ansamblul manuscris original „ansamblul cu o mie de variante”. Alegem sintagma de ansamblu manuscris în primul rând pentru a încerca să înţelegem dificultăţile care au permis seria continuă de ostilitate, grabă, indiferenţă şi suficienţă prin care această capodoperă a putut să fie masacrată.

Între ansamblul cu o mie de variante şi ediţie interveniseră cuvintele de nerostit ale primului editor: „manuscrisul a fost reprodus integral”; nu e vorba aici de a savura cuvântul „integral”, ci de a contesta mitul acelui articol hotărât: „manuscris-/”. Certitudinea esenţială care trebuie pusă la îndoială este că acest ansamblu ar fi constituit un manuscris elaborat în vederea editării din iulie 1944. Această frază repetată ne ascunde (până când am găsit ansamblul manuscris) faptul că nu avem de-a face cu un manuscris, ci cu o îmbinare de patru manuscrise (cel puţin) care sunt recompuse în patru dosare ca eventuale elemente ale unei viitoare cărţi. Este un manuscris care, la un moment dat, probabil a treia sau a patra încercare, a fost pregătit pentru editare, dar care în stadiul final din 1944 se caracterizează printr-o absenţă totală a indiciilor care să ne lase să credem că editarea era iminentă: nu există o introducere (chiar dacă mitul solitarului din Londra putea servi ca element al unei introduceri); nu există o concluzie, deşi în capitolul despre spaţiu se găsesc datele unei concluzii care s-ar fi putut referi atât la spaţiu cât şi la cartea întreagă. Lipsa alcătuirii pentru editare neagă orice motiv pentru modul în care au fost suprimate între douăzeci şi treizeci de pagini de texte, fără a mai socoti adaosurile şi modificările. În schimb, justifică aici publicarea variantelor, dat fiind că Halbvvachs le reia mereu. De asemenea, ea justifică decizia noastră de a alege doar o sută dintre variantele esenţiale.

Avem de-a face cu un ansamblu de patru dosare provizorii care au fost rescrise de fiecare dată când autorul

îşi revizuia opinia asupra diferitelor aspecte. Încă o dată, nu este un manuscris pregătit pentru editare. În special în ultimele momente ale vieţii sale (atât cât ne putem da seama din scriitură), se pot observa începuturi de modificări în capitolul despre spaţiu. Numai Maurice Halbwachs şi-ar fi putut asuma unitatea neexplicită a cărţii, cuprinsă între aşezarea la început a articolului despre „Memoria colectivă a muzicienilor” şi o dinamică dominantă în capitolul despre timp. Concilierea acestor două puncte de plecare ni se pare problematică, şi numai Halbwachs ar fi putut găsi o unificare a centrelor de interes.

Ediţia critică de faţă păstrează, semnalate în corpusul cărţii, inserţiile textelor importante, suprimarea subtitlurilor artificiale, variantele esenţiale şi modificările. Am notat prin artificii grafice variantele şi inserţiile.

Aşa cum vom comenta în postfaţă, o mare parte a *Memoriei colective*, în special textele omise timp de cincizeci de ani, presupune cunoaşterea tezelor formulate în articolul despre „Memoria colectivă la muzicieni”, de unde decizia noastră de a-l publica drept prim capitol. După acest prim capitol, capitolul 2 îşi redobândeşte titlul original – „Memorie individuală şi memorie colectivă” –, iar celelalte capitole îşi păstrează titlurile propuse în ediţiile anterioare, chiar dacă nu-i aparţin, probabil, lui Halbwachs: capitolul 3, „Memorie colectivă şi memorie istorică”; capitolul 4, „Memoria colectivă şi timpul”; capitolul 5, „Memoria colectivă şi spaţiul”.

Acest ansamblu de variante şi modificări reiese dintr-un corpus de patru dosare manuscrise compuse din scrieri la date diverse, cu numerotări care le corectează pe cele vechi şi urme de la cel puţin şase reelaborări ale manuscrisului. Se vor putea distinge, confruntând scrisul din aceste manuscrise cu cel din carnete, un scris foarte vechi, corespunzător unor date dintre 1926 sau 1932, pentru o parte a capitolului 1, un scris dominant pentru cea mai mare parte a corpusului manuscris, corespunzător perioadei 1935 – 1938, şi mai multe însemnări de

corectură tardivă, din 1941 – 1944.

G.N.

Avertisment

Această primă ediţie critică a *Memoriei colective*, care se vrea ediţia cea mai completă cu putinţă care să plece de la ansamblul manuscris, cuprinde trei seturi de transformări în raport cu ediţia anterioară de la Presses Universitaires de France, intitulată *Memoria colectivă*, ediţia a doua revăzută şi adăugită, PUF, 1978.

Mai întâi, din manuscrisul pe care l-am numit „Manuscrisul cu o mie de variante” am folosit 211 modificări care au fost inserate în text. Acestea constau în suprimări (suprimarea subtitlurilor puse de editori, suprimarea şi corectarea erorilor de lectură sau de copiere, corectarea omisiunilor de punctuaţie).

Am menţinut, din ediţia anterioară, câteva corecturi ortografice evidente: acordul la plural între substantive şi verbe. Am restabilit în unele locuri textul lui Halbwachs (corectat anterior), când eroarea sintactică dezvăluia o intenţie.

Am stabilit un anumit număr de fraze care fuseseră modelate de editor, fie plecând de la variante, fie în locul aceluiaşi text al lui Halbwachs. Un număr de semne grafice (...) care nu existau în manuscris au fost suprimate. La fel, un număr de modificări tipografice (punct şi virgulă în loc de punct sau invers) au fost restabilite.

Al doilea ansamblu este constituit de cele 189 de variante notate în text. Variantele sunt prezente în interiorul aceluiaşi manuscris (de exemplu, manuscrisul din 1932), după metoda sociologului care multiplică formulările preliminare înainte de a ajunge la fraza pe care o alege. Aceste variante din aceeaşi perioadă, pe care le-am putea numi „instantanee”, ajung la un grad superior când autorul revine asupra unui manuscris anterior, a cărui paginare se schimbă, şi alege ceea ce vrea să folosească (în 1938, de exemplu) din manuscrisul din 1932.

Dacă adesea este aleasă ultima variantă găsită în 1932, se întâmpla uneori ca Halbwachs să prefere o

variantă anterior suprimată.

Dacă trecerea de la 1932 spre 1938 nu pune dificultăţi majore, nu acelaşi lucru se poate spune despre variantele scrise ulterior. Există variante notate de Halbwachs pe spatele paginilor manuscrise; de cele mai multe ori, aceste variante implică o trimitere la text, dar există cazuri în care ele sunt lipsite de o astfel de trimitere, iar conţinutul textului poate trimite la mai multe capitole.

În fine, în capitolul despre spaţiu (pe care l-am descris mai sus) apare fenomenul dosarelor care grupează diferite texte neutilizate în textele tipărite anterior şi care ar putea să aibă legătură cu spaţiul. Unele dintre ele au, de asemenea, o dublă trimitere, şi a trebuit să alegem unde este prioritară înserarea acestor variante.

Principiul în alegerea variantelor esenţiale a fost să se păstreze toate ezitările asupra sensului şi să fie sacrificate ezitările de formulare lingvistică sau ezitările în privinţa metaforelor, care sunt de tip literar.

Am acordat atenţie variantelor care aparent, datorită ortografiei, aveau o importanţă considerabilă; ne gândim, de pildă, la varianta capitolului 1, pagina 15 în ediţia precedentă [(1968) ei. p. 63 a acestui volum], unde Halbwachs scrisese mai întâi: „cu condiţia să ne plasăm din punctul de vedere al unui grup şi să ne replasăm într-un curent de gândire colectivă”, pentru ca apoi să corecteze fraza printr-un plural care (după cum arătăm în postfaţă) are o mare importanţă: „din punctul de vedere al unuia sau mai multor grupuri şi să ne replasăm într-unul sau mai multe curente de gândire colectivă”.

Unele variante care nu au fost bifate se găsesc la note. În schimb, variantele care se puteau integra direct în text au fost inserate, cele mai multe dintre textele omise de editorii precedenţi fiind variante.

În câteva cazuri nu am reuşit să citim unul sau două cuvinte ale lui Halbwachs, prea şterse, a căror prezenţă o indicăm prin trei puncte [...].

Varianta 189 (ultima în raport cu textul ediţiei

precedente) se referă la articolul despre muzicieni; această variantă s-ar putea numi şi „varianta I bis”, deoarece articolul este inserat drept capitolul 1 al cărţii.

Al treilea grup de adaosuri din ediţia critica este constituit de textele inserate între croşete. Treizeci şi cinci de pagini au fost adăugate la cele 201 iniţiale[1]. Aceste inserţii sunt în număr de 21.

Textul 1 constituie noul capitol 1 („Memoria colectivă la muzicieni”) şi corespunde paginilor 168 – 201 ale ediţiei de anterioare.

Textul 2 este o modificare, o distanţare a paragrafelor de la paginile 59 – 60.

Textul 3 se găseşte la paginile 62 – 63.

Textul 4 este un lung text cuprins între paginile 76 – 87. Aici Halbwachs reia, plecând de la un manuscris mai vechi, reflecţiile din caietele sale datând din perioada 1925 – 1932, privitoare la iluziile memoriei. El recurge la Proust şi la noţiunea de memorie involuntară, opusă celei de memorie inconştientă. Analizează sentimentul de a fi pe punctul de descoperire a unei amintiri ca experienţă a incapacităţii de a realiza această descoperire: interpretează această senzaţie prin apartenenţa unei amintiri la mai multe grupuri, la mai multe memorii colective.

Pentru a susţine poziţia potrivit căreia o amintire pe care ne este greu să o evocăm aparţine unor grupuri cu care nu mai suntem familiari, ei se orientează spre negarea, Jocului invizibil al forţelor psihologice inconştiente” şi respinge logica de asociere a ideilor prin contiguitate care putea explica inconştientul pentru Bergson şi îl explică pentru Freud.

Caută prin urmare (în acest sens, textul ar putea fi datat în anii 1930) să explice asocierea de idei printr-o legătură cauzală raţională. Respingerea asocierii de idei constă în a spune că acţiunea reciprocă a grupurilor explică legătura unei amintiri cu altă amintire.

---

1 Aceste cifre se referă la ediția franceză. în ediția românească ele nu sînt aceleași, dar se păstrează, desigur, proporția (n. tr.).

Acest text trimite la schema explicaţiei din capitolul 2, unde Halbwachs explică amintirea copilului prin intersectarea dintre influenţa unui curent de gândire nepерceput şi ideea că „este dâfâcâl să discernem (forţele) mediile sociale care, din exterior, determină cursul gândurilor noastre”.

Textul 5 este o omisiune înainte de al doilea paragraf de la pagina 87.

Textul 6 este inserat la pagina 91 şi evocă experienţa călătoriei şi tema experienţei afective prin care trece un copil în familia sa, ca urmare a şocului produs de un eveniment. Halbwachs descrie semiconştiinţa pe care o au membrii unei familii în legătură cu o vizită primită de capul familiei, semiconştiinţă deoarece ei nu ştiu despre ce este vorba şi cine este oaspetele, dar ştiu că, la un moment dat, tatăl a făcut parte din două grupuri – familia şi străinii spre deosebire de ceilalţi membri ai familiei.

Textul 8 este inserat la pagina 120 şi contestă conceptul de memorie istorică la copil.

Textul 9 este inserat la pagina 136.

Textul 19 corespunde textului omis de la finalul capitolului despre memoria istorică. Se pune aici problema dacă ar fi posibil ca sentimentul de identitate personală să apară într-o conştiinţă izolată. Acest text trebuie apropiat atât de ceea ce se spune mai departe, în capitolul despre spaţiu, cu referire la societatea obiectelor, cât şi de ceea ce se spune într-un alt text omis în legătură cu conştiinţa timpului pe care ne-am putea imagina că o are un animal.

Există aici un pasaj în care Halbwachs recurge la continuitatea evidenţiată de Leibniz între inffa-conştient şi conştient.

Textul 1 1 este inserat la pagina 143.

Textul 12 este inserat la paginile 144 – 145 şi este un ecou al textului 10, cu referire la societatea obiectelor.

Textele 13 şi 14 sunt inserate la paginile 179 – 180 şi sunt convergente. Primul arată că timpul colectiv se stabilizează, iar al doilea că timpul nu păstrează despre viaţa grupului decât o amintire generală, şi nu una a

detaliilor particulare, dar convergenţa memoriilor temporale generale ale grupurilor permite păstrarea memoriei temporale a unui individ sau a unei situaţii individuale.

Textul 15 este inserat la pagina 190. Este un text polemic, sarcastic, îndreptat împotriva lui Bergson, în care Halbwachs vorbeşte despre vanitatea şi orgoliul de a ne atribui o memorie personală, o durată pe care am fi liberi să o dilatăm sau să o contractăm după plac.

Textul 16 este inserat la pagina 191.

Textul 17 este inserat la pagina 210.

Textul 18 (paginile 210 – 214) este unul dintre cele mai importante texte înserate. Acesta face trimitere la spaţiul geometric, fiind semnalat ca omis. Pleacă de la viziunea despre dumnezeire a lui Malebranche şi de la întrebarea dacă se poate ajunge, de la o perspectivă geometrică generală, la o individualitate (precum o statuie a Sfântului Augustin). Halbwachs dezvoltă ideea, atât de importantă, de societate a geometrilor, care este un ecou al concluziilor din 1939 legate de societatea muzicienilor.

Se constată în acest text o dublă intenţie: de a prelungi societatea muzicienilor prin oricâte societăţi savante sunt posibile, căci, pe lângă societatea geometrilor, despre care se vorbeşte în acest text, vom găsi mai departe, într-un text înserat ulterior, ideea unei societăţi a pictorilor. Interesul pentru o societate savantă, perspectiva sa asupra spaţiului în general reprezintă un ansamblu de noţiuni, un ansamblu de logici, un ansamblu de practici prin care ea decupează din spaţiul general al societăţii un spaţiu savant.

Textul 19 se găseşte la pagina 223. Acesta justifică ideea că viaţa economică poate lega între ele schimbul, memoria, memoria schimbului şi schimbul memoriei. Descoperim aici un ecou ăl mai vechilor opţiuni ale lui Halbwachs privitoare la importanţa teoriei schimbului la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Textul 20 este inserat la paginile 224 – 225.

Textul 21 este inserat la pagina 233 şi corespunde

punctelor de suspensie prin care editorii anteriori semnalau un text lipsă. Este un frumos text de patru pagini în care Halbwachs ajunge de la durata materială care este spaţiul la cadrul social şi invers. El face aici aluzie (temă pe care o reluăm în postfaţă) la o a treia şcoală savantă, societatea pictorilor, după societatea muzicienilor şi cea a geometrilor.

Capitolul 1

Memoria colectivă la muzicieni[2]

Amintirea unui cuvânt se distinge de cea a unui sunet, natural sau muzical, prin faptul că primului îi corespunde întotdeauna un model sau o schemă exterioară, fixate fie în obişnuinţele fonetice ale grupului (adică pe un suport organic), fie sub formă imprimată (adică pe o suprafaţă materială), pe când cei mai mulţi oameni, când aud sunete care nu sunt cuvinte, nu le pot compara cu nişte modele care să fie pur auditive, acestea lipsindu-le.

Desigur, când, în cabinetul meu de lucru, îmi ridic fruntea s-ascult, un moment, zgomotele dinăuntru şi de afară, pot spune: acesta-i zgomotul unei lopeţi de cărbuni pe coridor, acela-i pasul unui cal pe stradă, e strigătul unui copil etc. Dar, după cum vedem, nu în jurul unei reprezentări tipic auditive se grupează, de obicei, sunetele sau zgomotele din aceeaşi categorie: când vreau să recunosc aceste zgomote, mă gândesc la obiectele sau la fiinţele care, în conştiinţa mea, produc unele analoage, adică mă raportez la noţiuni care nu sunt, în esenţă, de ordin sonor. Sunetul ne duce cu gândul la obiect, căci recunoaştem obiectul prin sunet; dar obiectul însuşi (adică modelul la care ne raportăm) rar ar evoca, singur, sunetul. Când auzim un zăngănit de lanţuri sau zgomotul făcut de frâul unui cal în galop, o plesnitură de bici, ne gândim la prizonieri, la o cursă de care. Dacă aceste spectacole ni se înfăţişează pe ecranul unui cinematograf, fără ca o orchestră invizibilă să le acompanieze imitând sunetele, nu vom evoca noi înşine sunetele, iar figurile care se agită în

2 Extras din Revue philosophique, martie-aprilie 1939, pp. 136-165.

tăcere ne vor produce o mult mai slabă iluzie.

Dar nu altfel se întâmpla în cazul vocii umane, când atenţia noastră nu se mai îndreaptă spre cuvintele ca atare, ci spre timbru, intonaţie şi accent. Să presupunem că, în întuneric sau la telefon, auzim vorbind, pe rând, persoane pe care le cunoaştem şi altele pe care nu le cunoaştem. Auzim o persoană pe care n-o vedem, încât nu ne putem gândi decât la vocea ei. Dar la ce duce vocea ei cu gândul? Rareori ne raportăm la modele auditive şi suntem interesaţi mai ales să distingem aceste voci urmărindu-le calitatea şi acţiunea pe care o pot exercita asupra urechilor unui public: acest punct de vedere se află în prim-plan la concursul Conservatorului, este acela al unui director de teatru. Ne vom gândi, mai degrabă, când vom auzi voci cunoscute, la persoanele pe care le recunoaştem în spatele lor şi, când vom auzi voci necunoscute, la caracterul şi sentimentele pe care le revelează sau pe care par a le exprima. Ne raportăm, astfel, la un anumit număr de idei ce ne sunt familiare, idei şi reflecţii însoţite de imagini: chipurile părinţilor noştri, ale prietenilor, dar şi pe acelea care reprezintă, în ochii noştri, blândeţea, tandreţea, insensibilitatea, maliţiozitatea, acreala, prefăcătoria. Cu aceste noţiuni stabile, la fel de stabile ca noţiunile obiectelor, vom confrunta vocile auzite, pentru a le recunoaşte sau pentru a ne pune în măsură să le recunoaştem. De aici, câteodată, uimirea noastră faţă de o persoană străină care vorbeşte cu aceeaşi voce ca şi unul dintre părinţii sau prietenii noştri; uimire şi chiar sentimentul că-i ceva comic, ca şi cum părintele nostru şi-ar fi pus o mască sau străinul s-ar fi înşelat, luându-şi o voce care nu e a lui. La fel şi când intensitatea emisiei vocale este în dezacord cu aparenta fizică, fiind puternică la o fiinţă firavă etc.

Să ajungem la sunetele muzicale. Dacă, pentru a ni le fixa în memorie şi a ni le aminti, ne-am limita să le ascultăm, cele mai multe dintre notele şi ansamblurile de sunete muzicale care ne „ating” urechile s-ar pierde imediat. Berlioz a povestit, în memoriile sale, că a compus,

într-o noapte, o simfonie care i se părea admirabilă. Urma s-o noteze pe hârtie, când s-a gândit că, pentru a o pune în scenă, ar fi trebuit să cheltuiască prea mult timp şi bani cu diferite demersuri, astfel că se hotărî să renunţe şi să nu noteze nimic. Dimineaţa, nu-şi mai amintea nimic din ce-şi reprezentase şi auzise în minte, câteva ore mai devreme, cu atâta claritate. Cu atât mai valabil este acest fapt pentru cei care n-au învăţat nici să descifreze, nici să execute. Fie că ies de la un concert, fie că au ascultat pentru prima dată o operă, nu le mai rămâne aproape nimic în memorie. Motivele melodice se destramă, iar notele se împrăştie ca perlele unui colier al cărui fir s-a rupt. Desigur, chiar când nu pricepem transcrierea muzicală, putem să recunoaştem şi să ne amintim cutare sau cutare suită de note, arii, motive, melodii şi chiar acorduri şi părţi ale unei simfonii. Dar atunci fie e vorba de ceva ce am auzit de mai multe ori şi am învăţat să reproducem vocal. Sunetele muzicale nu s-au fixat în memorie sub formă de amintiri auditive, dar am învăţat să reproducem o suită de mişcări vocale. Când regăsim astfel o arie, ne raportăm la una dintre acele scheme active şi motorii de care vorbeşte dl. Bergson şi care, deşi fixate în creierul nostru, rămân în afara conştiinţei noastre. Fie este vorba de suite de sunete pe care am fi incapabili să le reproducem noi înşine, dar le recunoaştem când alţii le execută, şi numai atunci.

Să presupunem că aceeaşi arie pe care am auzit-o la pian este acum cântata la vioară. Unde-i modelul la care ne raportăm când o recunoaştem? Trebuie că se găseşte, simultan, în creierul nostru şi în spaţiul sonor, în creier, sub formă de înclinaţie, anterior dobândita, de a reproduce ceea ce am auzit, înclinaţie insuficientă şi incompletă totuşi, fiindcă n-am fi putut s-o reproducem. Dar sunetele auzite acum se întâlnesc cu acele mişcări de reproducere schiţate, încât ceea ce recunoaştem este ceea ce, în aceste sunete, se acordă cu mişcările, adică nu timbrul, ci în primul rând diferenţa de înălţime dintre sunete, intervalele, ritmul său, cu alte cuvinte, ceea ce, din

muzică, poate fi transcris şi figurat prin simboluri vizuale. Auzim, bineînţeles, altceva. Auzim sunetele propriu-zise, sunetele viorii, atât de diferite de aria executată la pian. Dar recunoaştem această arie deoarece, fără să citim notele, să le vedem exact cum sunt înscrise pe partitură, ne reprezentăm totuşi, în felul nostru, simbolurile care dictează mişcările muzicienilor şi care sunt aceleaşi, fie că ei cânta la pian ori la vioară. Astfel, recunoaşterea n-ar fi posibilă, iar memoria nu ar reţine nimic dacă n-ar exista procesele cerebrale şi notele de pe portativul muzicienilor.

Am distins anterior două modalităţi, pentru persoanele care nu ştiu nici să citească muzica, nici să cânte la un instrument, de a-şi aminti un motiv muzical. Unii şi-l amintesc pentru că-l pot reproduce fredonând. Alţii şi-l amintesc deoarece l-au mai auzit şi recunosc anumite pasaje. Vom arăta acum alte două modalităţi, dar de această dată pentru muzicieni sau pentru persoanele care ştiu să citească notele. Primii şi-l amintesc fiindcă pot să-l execute, iar ceilalţi, deoarece, după ce au citit înainte sau citesc chiar acum partitura, îl vor recunoaşte când îl vor auzi cântat. Între aceste două categorii de muzicieni – unii care execută şi alţii care ascultă reprezentându-şi simbolurile muzicale şi suita lor – există acelaşi raport ca între cei care cânta vocal o arie şi cei care o recunosc la audiţie, deşi nici unii, nici ceilalţi nu ştiu să citească notele. Memoria muzicală este, în mod natural, mai extinsă şi mai sigură în grupurile de muzicieni decât în altele. Să studiem mai îndeaproape mecanismul căruia par să i se supună aceste grupuri exterioare.

Într-o sală de concerte, avem un ansamblu de instrumentişti care formează o orchestră. În timp ce-şi cânta propria parte, fiecare are ochii aţintiţi asupra unei foi de hârtie pe care sunt reproduse semnele. Aceste semne reprezintă notele, înălţimea şi durata lor, intervalele care le separă. Toate acestea par a avea rol de semnale, plasate în locurile respective pentru a-l avertiza pe muzician şi a-i arăta ce trebuie să facă. Semnele nu sunt imagini ale sunetelor, care să reproducă sunetele înseşi.

Între liniile şi punctele care se adresează privirii şi sunetele care se adresează urechii nu există niciun raport natural. Liniile şi punctele nu reprezintă sunetele, fiindcă între unele şi altele nu există nicio asemănare, ci traduc într-un limbaj convenţional o întreagă serie de comenzi pe care muzicianul trebuie să le respecte dacă vrea să reproducă notele şi suita lor cu nuanţele şi ritmul potrivite.

Dar ce vede de fapt muzicianul când se uită pe aceste pagini? Aici, ca în cazul oricărei lecturi, în funcţie de cât de experimentat este cititorul, numărul semnelor percepute de retina sa este mai mic sau mai mare. Să distingem între semnele propriu-zise şi combinaţiile în care intră ele. Aceste semne sunt în număr limitat şi fiecare este relativ simplu. Putem admite că, prin faptul că le citeşte şi execută ordinele transmise de ele, muzicianul Le-a asimilat pe deplin sensul, adică, altfel spus, că ele s-au întipărit într-un fel sau altul în creierul său: el n-are nevoie să le vadă ca să şi le amintească. Dimpotrivă, combinaţiile care se pot forma între aceste semne sunt în număr nelimitat, iar unele sunt foarte complicate, astfel încât este imposibil ca toate aceste combinaţii să se păstreze ca atare în scoarţa cerebrală, sub forma unor mecanisme care să pregătească mişcările necesare pentru a le reproduce.

Dar acest lucru nici nu este necesar. În fapt, aceste combinaţii de semne sunt întipărite în afara creierului, pe foi de hârtie, adică se conservă material în exterior. Desigur (în afara unor cazuri cu totul şi cu totul excepţionale), creierul unui muzician nu conţine, nu conservă notaţia, sub o formă oarecare dar suficientă ca să le poată reproduce, dintre toate compoziţiile muzicale pe care le-a interpretat deja şi pe care urmează să le execute din nou. Chiar în momentul în care execută o compoziţie pe care a repetat-o, muzicianul nu o ştie complet pe de rost, având nevoie să privească măcar din când în când spre portativ. De remarcat că, dacă n-ar fi asimilat anterior semnele simple şi elementare şi chiar combinaţiile cele mai frecvente între acestea, el s-ar găsi, cântând după

partitură, în aceeaşi situaţie ca o persoană care citeşte cu voce tare şi trebuie să se oprească tot timpul din cauza unor litere pe care nu le recunoaşte. N-ar putea atunci să cânte într-o orchestră, în faţa publicului, decât dac-ar fi învăţat pe de rost; n-ar mai avea nevoie de portativ; dar ar trebui să lucreze mult mai mult înainte de fiecare interpretare, ceea ce ar limita numărul compoziţiilor pe care ar fi capabil să le execute. Dat fiind că semnele şi combinaţiile muzicale simple subzistă în creier, e inutil să fie astfel păstrate şi combinaţiile complexe, fiind de ajuns ca ele să fie notate pe hârtie. Aşadar partitura joacă aici tocmai rolul de substitut material al creierului.

Să observăm atitudinea şi mişcările muzicienilor într-o orchestră. Fiecare dintre ei nu este decât o parte a unui ansamblu care-i mai cuprinde pe ceilalţi muzicieni şi pe dirijor. Ei cânta în acord şi respectând măsura; adesea fiecare cunoaşte nu doar partea pe care trebuie să o interpreteze, ci şi pe ale celorlalţi, precum şi locul pe care partea sa îl ocupă printre acestea. Acest ansamblu cuprinde şi partiturile scrise. Or, aici, ca în orice organism, există o diviziune a muncii, funcţiile sunt executate de organe diferite şi putem spune că, în timp ce centrii motori care condiţionează mişcările muzicienilor se găsesc în creierul sau în corpul lor, centrii vizuali sunt parţial în exterior, dat fiind că mişcările lor sunt legate de semnele pe care te citesc pe partituri.

Trebuie să recunoaştem că această descriere nu corespunde decât aproximativ realităţii. Unii muzicieni şi-ar putea executa pe de rost toată partitura. Alţii, chiar dacă urmăresc cu privirea notele de pe portativ, ştiu pe de rost fragmente întregi din partitura pe care o interpretează. În funcţie de aptitudinile personale ale muzicianului, de experienţa sa şi de cât de des a repetat, acesta s-ar putea lipsi de sprijinul extern pe care semnele scrise sau tipărite îl oferă memoriei sate. Dar, oricare ar fi gradul său de virtuozitate, e! nu va reţine toate operele pe care te-a interpretat, încât să fie

*> >

În măsură să reproducă după dorinţă, în orice moment, pe oricare dintre acestea. În orice caz, dacă muzicianul ar fi izolat şi privat de toate mijloacele de traducere şi de fixare a sunetelor prin notaţiile muzicale, i-ar fi destul de dificil, aproape imposibil să-şi fixeze în memorie un număr atât de mare de amintiri.

Semnele muzicale şi modificările cerebrale care le răspund diferă de sunete şi de urmele lăsate de acestea în creierul nostru prin faptul că primele sunt artificiale. Ele rezultă din convenţii şi nu au sens decât în raport cu grupul care le-a inventat sau adoptat. Un fiziolog cu totul străin de muzică, ignorând chiar existenţa concertelor, a orchestrelor şi a muzicienilor, dacă ar putea să pătrundă în creierul acestora, să identifice procesele produse aici şi să le relaţioneze cu cauze exterioare, ar şti că unele rezultă din acele fenomene naturale numite sunete. Dar, observând creierul unui muzician în momentul în care acesta cânta după partitură, fiziologul ar distinge, pe lângă urmele cerebrale ale sunetelor, altele, provocate de caractere figurative, de semnele tipărite, despre care n-ar putea spune decât că nu le recunoaştem în natură.

Ar fi poate la fel de uluit ca Robinson când, explorându-şi insula, descoperă pe nisip, nu departe de mare, urme de paşi. Să presupunem că aceste urme ar fi fost lăsate de oameni veniţi în ziua precedentă, fără ca el să-i fi văzut, şi care au plecat. Mai sunt multe alte urme: urmele animalelor, pene de păsări, cochilii pe ţărm. Dar urmele paşilor omeneşti diferă de toate celelalte, deoarece acestea din urmă au apărut pe insulă numai prin acţiunea forţelor naturale. Am putea spune că insula singură le-a produs. Dar o insulă pustie nu produce singură urme de paşi. Aplecându-se asupra acestor urme, Robinson vede aşadar, în realitate, ceva diferit de insula sa. Deşi marcaţi pe nisip, aceşti paşi îl transportă în altă parte. Prin ei ia din nou contact cu lumea oamenilor, căci ei n-au sens decât incluşi în ansamblul urmelor lăsate, pe diferite părţi ale solului, de sosirea şi plecarea membrilor grupului. Este şi cazul urmelor lăsate de senine în substanţa cerebrală.

Ele revelează acţiunea exercitată asupra creierului uman de ceea ce un fiziolog ar numi un sistem sau o colonie de alte creiere umane.

Particularitatea acestui gen de acţiune este că se exercită prin intermediul semnelor, adică presupune un acord prealabil şi un acord continuu între oameni în privinţa semnificaţiei semnelor. Aceste modificări, deşi se produc în creiere diferite, constituie un tot, deoarece una îi răspunde exact celeilalte. Mai mult, simbolul şi, în acelaşi timp, instrumentul acestei unităţi a totului există material: semnele muzicale şi foile tipărite ale partiturii. Nimic din ceea ce se produce în creier ca rezultat al acestui acord sau al acestei unităţi nu poate fi luat în considerare izolat.

Pentru cineva care nu ar şti nimic despre existenţa grupului din care face parte muzicianul, acţiunea exercitată de semne asupra creierului ar fi nesemnificativă, deoarece n-ar analiza-o decât după proprietăţile pur sensibile ale semnului însuşi. Or, aceste proprietăţi nu disting cu nimic semnul de alte obiecte vizuale care nu exercită nicio acţiune asupra noastră. Pentru a reda întreaga valoare a perceperii acestui semn, trebuie s-o plasăm în ansamblul din care face parte: amintirea unei pagini acoperite de note nu este decât o parte dintr-o amintire mai largă sau dintr-un ansamblu de amintiri: chiar în acelaşi timp în care privim în gând partitura, vedem şi un întreg mediu social, pe muzicieni, convenţiile lor şi obligaţia care ni se impune, pentru a intra în raport cu ei, să le respectăm.

Să ne mai aplecăm o dată asupra muzicienilor care cânta într-o orchestră. Au toţi ochii aţintiţi spre partituri, iar gândurile şi gesturile lor se acordă fiindcă sunt tot atâtea copii ale aceluiaşi model. Să presupunem că toţi ar avea o memorie care le-ar permite să cânte fără a se mai uita la paginile acoperite de semne său numai aruncând câte o privire din când în când. Partiturile sunt acolo. Dar la fel de bine ar putea nici să nu fie. Dacă n-ar fi nu s-ar schimba nimic, deoarece gândirea lor se acordă, iar partiturile nu au alt rol decât să simbolizeze acest acord.

Nu s-ar putea spune atunci că nu partiturile explică păstrarea amintirilor muzicale – de parcă memoria ar avea nevoie să se sprijine pe un obiect material durabil –, căci ele încetează să mai joace vreun rol din momentul în care amintirea este fixată? Afirmând că muzicienii şi partiturile lor formează un ansamblu şi că trebuie avut în vedere tot acest ansamblu pentru a explica păstrarea amintirilor, oare nu ne plasăm într-un moment în care amintirea nu există încă, ci abia se formează, iar obiectul material exterior, partitura, nu va dispărea odată ce amintirea va exista şi va depinde numai de noi să o evocăm? Ar trebui prin urmare să revenim la teoria pur fiziologică a memoriei, să admitem că creierul este suficient pentru evocarea şi recunoaşterea acestor amintiri.

Credem totuşi că între un muzician care cântă pe de rost şi unul care urmăreşte notele pe portativ nu există decât o diferenţă de grad. Să remarcăm că, înainte de a o învăţa pe de rost, cel dintâi a trebuit să citească şi să recitească partitura. Indiferent dacă ultima lectură are loc în momentul interpretării, cu câteva ore sau zile înainte ori chiar la un interval mai lung, timpul scurs nu schimbă natura acţiunii exercitate de sistemul de sunete asupra celui care-l traduce. Orice senzaţie cere un anumit timp până să o conştientizăm, fiindcă nu se produce niciodată un contact imediat între conştiinţă şi obiect. Cel mai adesea senzaţia se formează şi există abia după ce obiectul său nu mai este prezent: dar putem afirma ca obiectul nu este cauza senzaţiei? Am spus că se poate distinge memoria activă, prin care ne amintim şi recunoaştem un obiect a cărui acţiune nu o mai resimţim, de rezonanţa sau acţiunea întârziată şi continuă pe care un obiect o mai exercită asupra minţii noastre deşi un interval de timp mai scurt sau mai lung ne separă de momentul când l-am perceput. Astfel, un obiect poate să nu mai fie prezent. Dar, dacă acţiunea exercitată de el durează încă, sistemul pe 25

care-l formează reprezentarea şi obiectul constituie un circuit continuu, închis de obiect, oricât de îndepărtat

în timp ar fi el. În cazul de faţă, obiectul este un ansamblu de semne. Acţiunea exercitată de el constă în comenzile pe care le transmite muzicianului. Muzicianul nu mai citeşte partitura, dar se comportă ca şi cum ar face-o. Asta nu înseamnă că semnele vor fi trecut de pe partitură în mintea sa, ca imagini vizuale, căci el nu le mai vede. Vom spune că mişcările pe care le face sunt legate, că s-a creat în creierul său un mecanism care face ca fiecare să o determine automat pe următoarea? Fără îndoială. Dar trebuie explicată tocmai apariţia acestui mecanism. El trebuie pus în relaţie cu cauza sa, una externă, şi anume sistemul de semne fixat de grup pe hârtie.

Avem o tăbliţă de ceară pe care a fost gravat un şir de litere şi cuvinte. Ea reproduce în adâncime ceea ce caracterele prezentau în relief. Să îndepărtăm acum caracterele. Amprenta rămâne, şi ne-am putea imagina că urmele lăsate de caractere sunt legate una de alta şi că fiecare cuvânt se explică prin precedentul. Dar ştim că nu e aşa, ci că amprenta se explică prin compoziţia în relief, iar acţiunea ei subzistă şi nu-şi schimbă natura chiar şi după ce caracterele în relief nu mai sunt aplicate. La fel, dacă un om face parte dintr-un grup şi a învăţat să pronunţe anumite cuvinte într-o anumită ordine, el poate foarte bine să iasă din grup şi să se îndepărteze. Atâta timp cât foloseşte încă acest limbaj, se poate spune că grupul îşi exercită în continuare acţiunea asupra lui. Contactul dintre el şi acea societate este la fel de neîntrerupt ca şi cel dintre un tablou şi mâinile ori gândirea pictorului care l-a realizat mai demult. Acelaşi este cazul şi între un muzician şi o pagină de muzică pe care a citit-o sau recitit-o de mai multe ori, chiar dacă acum pare să se lipsească de ea. În realitate, nu se lipseşte câtuşi de puţin de aceasta, căci poate cânta numai pentru că pagina este acolo, invizibilă, dar cu atât mai activă, aşa cum cineva nu este niciodată mai supus decât atunci când nu mai este nevoie ca ordinele să fie repetate.

Putem să spunem acum unde se află modelul care ne permite să recunoaştem piesele muzicale pe care ni le

amintim. Am insistat asupra acestui exemplu deoarece amintirile muzicale sunt de o diversitate infinită şi credem că acesta este, cum spun psihologii, domeniul calităţii pure. Fiecare temă, fiecare frază, fiecare parte dintr-o sonată sau dintr-o simfonie este unică în categoria sa. În absenţa oricărui sistem de notare, o memorie care ar vrea să reţină tot ceea ce un muzician urmează să cânte într-o serie de concerte ar trebui, după cum se pare, să alinieze impresiile fiecărei clipe una după alta. De ce complicaţie infinită ar trebui să dispună creierul pentru a putea înregistra şi păstra separat atâtea reprezentări şi imagini?

Dar – ne spune dl, Bergson – acest lucru nu e necesar. E suficient să ne raportăm la un model schematic, în care fiecare compoziţie ascultată este înlocuită de o serie de semne. Nu mai suntem obligaţi să reţinem separat toate sunetele succesive, fiecare unic în felul său, cum am mai spus, ci numai un număr restrâns de note, datorită semnelor muzicale. Evident, tot trebuie reţinute diversele moduri de combinare a sunetelor, care sunt multe şi toate diferite, compoziţiile distingându-se între ele. Dar aceste combinaţii complexe se descompun în combinaţii mai simple, care, deşi sunt, fără îndoială, mai numeroase decât notele, se reproduc totuşi adesea în aceeaşi piesă sau de la o piesă la alta. Un muzician experimentat, care a interpretat multe piese diferite, va fi în situaţia cuiva care a citit foarte mult. Şi cuvintele sunt mai numeroase decât literele, iar combinaţiile de cuvinte sunt mai numeroase decât cuvintele propriu-zise. La fiecare pagină, nu cuvintele sunt noi, nici măcar componentele frazei: toate acestea sunt uşor de reţinut. Ceea ce trebuie reţinut sau înţeles acum şi ceea ce trebuie să capteze atenţia este combinarea motivelor elementare, a alăturărilor de note sau de cuvinte deja cunoscute. Astfel este redusă şi simplificată sarcina memoriei. Înţelegem prin asta că se pot învăţa pe de rost numeroase piese întregi, recunoscând, la audiţie, toată seria de note pe care acestea o desfăşoară: e de ajuns să avem în minte, într-un fel sau altul, un model care reprezintă schematic intrarea

unor termeni deja cunoscut! într-un nou mod de combinare. E suficient să ne reprezentăm o alăturare de semne.

Dar de unde vin aceste semne? Cum ia naştere acest model schematic? Să privim din punctul de vedere al domnului Bergson, care ia în considerare un individ izolat. Acest om aude de mai multe ori aceeaşi piesă muzicală. Fiecărei auziţii îi corespunde o serie de impresii originale care nu se confundă între ele. Însă la fiecare audiţie se produce în sistemul său cerebro-spinal o serie de reacţii motrice, întotdeauna de acelaşi sens, care se intensifică de la o audiţie la alta. Aceste reacţii sfârşesc prin a trasa o schemă motorie. Această schemă constituie modelul fix cu care compară apoi piesa ascultată şi care îi permite s-o recunoască şi chiar s-o reproducă, în această privinţă, dl. Bergson acceptă teoria fiziologică a memoriei, care explică acest gen de rememorare şi de recunoaştere numai prin creierul individual.

Oameni care au în aceeaşi măsură ureche muzicală nu vor reacţiona totuşi în acelaşi fel la audiţia, oricât de repetată, a unei piese, după cum ştiu sau nu să descifreze caracterele muzicale. Dar între unii şi ceilalţi nu este decât o diferenţă de grad. Un muzician care a descifrat o piesă înainte de a o asculta a descompus-o. El şi-a concentrat mai întâi atenţia asupra elementelor, reprezentate prin note, şi a izolat una de alta reacţiile motrice care-i corespund fiecăreia. Repetarea mai frecventă a aceloraşi mişcări le-a dat mai mult relief. A procedat apoi la combinarea acestor mişcări, după combinaţiile de note pe care le auzea şi citea. De aceea şi-a format o idee clară: ştie tot ce conţin acestea. Mai e de mirare că poate să figureze acest ansamblu de mişcări cu ajutorul semnelor? Unui om care n-a dat atenţie reacţiilor elementare pe care le determină în mintea sa sunetele izolate sau combinaţiile simple de sunete îi va fi mult mai greu să distingă procesele provocate de ascultarea unei piese muzicale. Acestea vor fi mai confuze şi mai imprecise. Ele vor rămâne cel mai adesea la stadiul de schiţări motrice. Însă

nu se vor deosebi, în esenţă, de cele ale unui muzician. O dovedeşte faptul că persoanele care n-au învăţat muzică reuşesc totuşi să-şi amintească anumite motive, fie pentru că le-au auzit mai des, fie pentru că, dintr-un motiv sau altul, le-au remarcat mai mult decât pe altele învecinate.

Aşadar, potrivit domnului Bergson, semnele muzicale n-ar juca un rol indispensabil. Dimpotrivă, acestea nu ar exista decât din momentul în care am distinge notele elementare. Dar am avea de-a face cu ansambluri de sunete îmbinate între ele, adică un tot continuu. Va trebui deci să-l descompunem mai întâi, ceea ce înseamnă că la fiecare sunet sau alăturare elementară de sunete creierul nostru răspunde printr-o reacţie distinctă. Vom putea atunci să reprezentăm separat aceste mişcări prin tot atâtea semne. Aşadar procesele cerebrale se transformă în semne, nu semnele dau naştere proceselor din creier. Se poate, în mod natural, ajunge de la note la procese, deoarece notele nu sunt decât traducerea acestora: dar procesele sunt primele, aşa cum un text precede traducerea.

Această explicaţie nu ţine totuşi cont de un fapt, fără îndoială din cauză că acesta nu este atât de evident dacă presupunem că omul este izolat. Este vorba de faptul că aceste semne sunt rezultatul unei convenţii între mai mulţi oameni. Limbajul muzical este unul ca oricare altul, adică implică un acord prealabil între cei care-l folosesc. Or, pentru a învăţa un limbaj, trebuie să ne supunem unei educaţii stricte, care înlocuieşte reacţiile noastre naturale şi instinctive cu o serie de mecanisme al căror model îl găsim cu totul în afara noastră, în societate.

În cazul limbajului muzical, am putea crede că se întâmpla altfel, Există o ştiinţă a sunetelor care porneşte de la datele naturale, psihice şi fiziologice. Să admitem că sistemul cerebral şi nervos al omului este un aparat de rezonanţă, capabil în mod natural să înregistreze şi să reproducă sunetele. Limbajul muzical s-ar limita să fixeze sub forma semnelor reacţiile acestor aparate plasate într-un mediu sonor. Convenţia de care vorbim şi-ar afla deci

fundamentul în natură şi ar exista virtual în întregime din momentul în care unul dintre aceste aparate ar funcţiona. Dar, raţionând astfel, uităm că oamenii, chiar copiii, înainte să înveţe muzica, au ascultat deja multe arii, cântece, melodii, cu care urechea şi vocea lor s-au obişnuit deja. Cu alte cuvinte, aceste aparate funcţionează de mult, iar între mişcările lor este doar o diferenţă de grad, ca şi cum unele ar fi mai sonore decât celelalte sau aceleaşi note ar fi mai distincte. Însă notele sunt diferite sau, mai degrabă, sunt combinate diferit. Dificultatea constă tocmai în a face ca aceste aparate să devină sau să redevină identice, cu componente care să se mişte în acelaşi mod, şi atunci trebuie să se plece de la un model care nu se confundă cu niciunul dintre ele.

Muzica muzicienilor nu este unica. Pruncul este legănat de cântecele doicii. Mai târziu, repetă refrenele pe care părinţii săi le fredonează în prezenţa lui. Există cântece de joacă, precum şi cântece de muncă. Pe străzile marilor oraşe cântecele populare se transmit din gură-n gură, odinioară reproduse de flaşnete, azi de gramofon. Melopeele vânzătorilor ambulanţi, ariile care acompaniază dansurile umplu aerul de sunete şi acorduri. Nu e obligatoriu ca oamenii să fi învăţat muzică pentru a păstra amintirea unor arii şi cântece. Se poate spune totuşi că ei sunt, din acest motiv, muzicieni? Cu toate acestea, dacă există numai o diferenţă de grad între omul care recunoaşte o arie pentru că a auzit-o adesea şi muzicianul care o recunoaşte pentru că a citit-o altă dată sau o citeşte acum pe portativ, am putea crede că ajunge să ai o memorie plină de arii şi cântece ca să înveţi foarte uşor muzica şi, cu preţul unui mic efort suplimentar, să transpui prin note scrise sunetele repetate sau auzite. Dar nu e aşa. Cineva care a auzit multe arii va trebui să urmeze o educaţie muzicală completă ca să ajungă capabil de a le descifra. îi vor fi necesare la fel de mult timp şi un efort la fel de mare ca şi unei persoane care nu a ascultat şi nu a reţinut decât foarte puţine arii. Mai mult, primul s-ar putea să aibă mai multe dificultăţi decât celălalt în asimilarea

limbajului muzical, deoarece vechile obişnuinţe vocale încă n-au dispărut. Cu alte cuvinte, există două modalităţi pentru a învăţa să reţii sunetele, una populară, cealaltă savantă, iar între ele nu este niciun raport.

Cum ne amintim o arie dacă nu suntem muzicieni? Să luăm în considerare cazul cel mai simplu şi, fără îndoială, cel mai frecvent. Când ascultăm o melodie care acompaniază nişte versuri, distingem atâtea părţi câte versuri sau componente ale frazei. Sunetele par ataşate de cuvinte, care sunt obiecte discontinue. Cuvintele joacă aici rolul activ. Putem adesea să reproducem o arie fără a ne mai gândi la cuvintele care o însoţesc. Aria nu evocă versurile. În schimb, e greu să repeţi versurile unui cântec bine cunoscut fără să-l fredonezi în gând. De altfel, în primul caz, când reproducem o arie pe care altă dată am cântat-o împreună cu versurile, probabil că acestea sunt prezente, exercitându-şi acţiunea, deşi nu le mai pronunţăm: fiecare grup de sunete care corespunde unui cuvânt formează un tot distinct, iar aria este scandată ca o frază. Dar cuvintele înseşi şi frazele rezultă din convenţii sociale, care le fixează sensul şi rolul. Modelul după care descompunem este întotdeauna în exteriorul nostru.

Pe de altă parte, nu ne amintim ariile care nu sunt cântece, nici melodiile ale căror versuri nu le-am auzit. De această dată, aria şi cântecul au fost descompuse după diviziuni marcate de ritm. Dacă bate cineva cu degetul în masă reproducând ritmul unei arii pe care o cunoaştem, descoperim cu surpriză câteodată că e de ajuns ca să ne-o amintim. Nu altfel se întâmplă când ne amintim o melodie prin intermediul versurilor care o însoţesc. Loviturile separate de intervale mai lungi sau mai scurte, apropiate şi precipitate, izolate sau dublate, produc sunete identice. Ele invocă totuşi o suită de sunete de înălţime şi intensitate diferite. La fel şi cuvintele care, în sine, nu au nicio asemănare cu ariile pe care le acompaniază. Nu ne vom mai mira dacă vom observa că ritmul, ca şi cuvintele, ne aminteşte nu sunetele, ci maniera în care le-am descompus succesiunea, în înseşi cuvintele, ritmul joacă,

poate, rolul principal în această privinţă. Când cântam din memorie, nu regăsim adesea cuvintele deoarece ne amintim ritmul? Scandăm versurile, grupăm silabele câte două, iar dacă vrem să grăbim sau să încetinim cântecul, schimbăm ritmul.

Dacă, în definitiv, ritmul joacă aici rolul principal, toată problema constă în a stabili ce este ritmul. Nu există el în natură? E de neconceput ca un om izolat să descopere singur în spaţiul sonor aceste diviziuni ritmice? Dacă un fenomen natural îi sugerează ritmul, nu mai are nevoie să-l preia de la alţi oameni. Însă zgomotele pe care le receptăm de la natura însăşi nu se succed după vreo măsură sau cadenţă. Ritmul este un produs al vieţii în societate. De unul singur, individul n-ar fi capabil să-l inventeze. Cântecele de muncă, de pildă, rezultă din repetarea aceloraşi gesturi, dar de către oameni care lucrează împreună: de altfel, ei nu ar da randamentul aşteptat dacă gesturile înseşi ar fi ritmate în absenţa lor. Cântecul oferă un model muncitorilor grupaţi, iar ritmul coboară din cântec în gesturile lor. Presupune deci un acord colectiv prealabil. Limbile pe care le vorbim sunt ritmate. Asta ne permite să distingem părţile frazei şi cuvintele care, altfel, s-ar amesteca unele cu altele şi nu ne-ar prezenta decât o suprafaţă continuă şi confuză care nu ne-ar atrage în niciun fel atenţia. Suntem devreme familiarizaţi cu măsura. Dar societatea, şi nu natura materială ne-a adaptat la aceasta.

E drept că societatea este formată în cea mai mare parte din oameni care nu ştiu muzică. Între cântecele şi melodiile pe care ei le ascultă şi le repetă şi sonatele sau simfoniile interpretate de marile orchestre este, fără îndoială, tot atâta diferenţă ca între ritmurile profanilor şi măsura muzicienilor. Să presupunem că o persoană fără educaţie muzicală asistă la interpretarea unei opere complicate. Nu va reţine nimic sau îşi va aminti numai acele arii făcute parcă să fie fredonate, mai asemănătoare cu cele deja cunoscute. De aceea detaşăm dintr-o simfonie sau o dramă lirică doar o melodie, o arie de marş, de dans,

care se şi pretează la detaşare şi care ar intra firesc în cadrul cântecelor pe care publicul le înţelege, reţine şi adoptă fără mare efort.

De ce reţinem numai această suită de sunete, şi nu altele? Deoarece prindem imediat ritmul. Nu doar fiindcă e simplu: dar auzul nostru regăseşte mişcări, o viteză şi un balans pe care le cunoaşte deja şi care-i sunt aproape familiare. O operă îi impresionează uneori pe oameni prin ceea ce are mai banal şi mai frust ori, mai adesea, prin ceea ce nu era în momentul în care artistul a compus-o, dar a devenit, însuşită fiind de către public. Odată ce cavalcada Walkiriilor a intrat în programul muzicii militare, iar *Venirea primăverii* a fost cântata cu aceleaşi inflexiuni şi în acelaşi spirit ca o melodie sentimentală oarecare, nu-i vina lui Wagner că auditorii cultivaţi n-au mai fost capabili decât cu eforturi majore să considere aceste fragmente din punctul de vedere al ansamblului în care ar fi trebuit reintegrate. Wagner însuşi amintea că, în vremea operei italiene, spectatorii mergeau la concerte în special ca să asculte câteva bucăţi de virtuozitate, destinate să pună în valoare resursele vocale ale unui tenor sau ale unei primadone. În restul timpului, muzica era numai un soi de înfloritură. Spectatorii vorbeau, fără măcar să o asculte. Dimpotrivă, Wagner a vrut ca partea vocală să facă un corp comun cu desfăşurarea muzicală în ansamblu, iar vocea umană să fie numai un instrument printre celelalte. Dar n-a putut să împiedice marele public să reţină din opera sa mai ales acele fragmente care păreau scrise pentru a fi fredonate.

La începutul concertului, când se face linişte, odată cu primele măsuri se delimitează un spaţiu în care niciun sunet, ba chiar nicio amintire a sunetelor din afară nu pot pătrunde. Muzicienii şi auditoriul uită cântecele şi ariile prezente în mod obişnuit în memoria oamenilor. Pentru a înţelege muzica ascultată, trebuie exclusă raportarea la modelele convenţionale pe care societatea în sens larg le poartă mereu cu sine şi nu încetează să ni le înfăţişeze. Dar societatea muzicienilor desfăşoară în faţa noastră un

fel de panglică invizibilă pe care sunt marcate diviziuni abstracte fără nicio legătură cu ritmurile tradiţionale şi familiare. Să examinăm acest ritm, care nu mai este unul al limbajului şi nu derivă din acesta.

Rolul acestor diviziuni nu este să readucă în memoria muzicianului sau a persoanei care-l ascultă şi care cunoaşte muzica suita notelor propriu-zise. Cum ar fi posibil? Măsurile reprezintă doar intervale identice de timp. Sunt cadre goale. Trebuie exprimată înşiruirea notelor, şi ea este făcută, fie de partitura unde notele sunt înscrise, fie de aria prin care ele ajung la publicul muzicienilor. Dar trebuie, de asemenea, să ştim să reproducem aceste sunete sau să le ascultăm după o măsură. Pentru asta nu ajunge să urmărim cu privirea bagheta dirijorului sau să imprimăm o mişcare ritmică unei părţi a corpului. Trebuie să ne fi obişnuit în prealabil să introducem într-o măsură combinaţiile cele mai frecvente de note sau să descompunem fiecare suită de note regăsind diviziunile măsurii, după cum suntem interpreţi sau ascultători. Dar niciuna dintre aceste operaţii nu este naturală, deoarece nici ritmul însuşi, nici măsura nu sunt astfel. Ritmul muzicienilor nu are nimic în comun cu celelalte ritmuri. Acestea corespund unor acte care nu sunt fundamental muzicale, precum mersul, dansul şi chiar vorbirea, al cărei principal scop este comunicarea gândurilor, nu reproducerea sunetelor. Dimpotrivă, ritmul muzical presupune un spaţiu exclusiv sonor şi o societate de oameni interesaţi numai de sunete.

Într-un spaţiu pur sonor, oamenii cu auzul foarte fin ar distinge în sunete multe nuanţe, precum şi numeroase raporturi între diversele sunete, care nouă ne scapă. Cum una dintre calităţile esenţiale ale sunetului, din punct de vedere muzical, constă în durata sa, precum şi în durata intervalului care-l separă de altul, aceşti ascultători ar fi sensibili la diferenţele de timp pe care noi nu le remarcăm. Să presupunem că astfel de persoane înzestrate, care sunt interesate în mod special de muzică, se apropie şi se asociază pentru a compune, a interpreta şi a asculta opere

muzicale. Pentru a fi admis în această societate, ar trebui să fii capabil să aplici instrumente de măsură de o extremă sensibilitate pentru toate combinaţiile de sunete posibile, atât în ceea ce priveşte înălţimea, timbrul, intensitatea, cât şi viteza cu care se succed şi durata lor. Ritmul şi măsura ar fi supuse, într-un asemenea mediu, unor reguli mult mai stricte decât în restul societăţilor, unde senzaţiile muzicale rămân strâns legate de celelalte. Nu mai are rost să obiectăm că această diferenţă dintre ritmul popular şi cel al muzicienilor este doar una de grad, nu de natură, dat fiind că şi într-un loc, şi în celălalt se măsoară timpi şi intervale. Dacă măsura trece în prim-plan, poate exista altă diferenţă decât cea privitoare la gradul de precizie pe care aceasta îl comportă şi care-i este impus? De aceea ritmurile potrivite pentru vorbire şi mişcări nu sunt suficiente pentru un muzician. Acesta va căuta un ritm nu în afara fenomenelor sonore, ci în materia muzicală însăşi, adică în sunete, aşa cum sunt ele percepute de muzicieni. Este o convenţie fecundă şi legitimă, fără îndoială, care nu tinde decât să cuprindă cât mai strâns natura, deoarece legile sunetelor, astfel formulate, au un fundament fizic, dar şi o convenţie originală, fiindcă nu se ghidează doar după datele naturale percepute de oamenii care nu fac parte din societatea muzicienilor.

Deşi este atât de pătrunsă de convenţii, muzica se inspiră adesea din natură. Foşnetul vântului printre frunze, murmurul apei, bubuitul tunetelor, zgomotul făcut de marşul unei armate sau de rumoarea unei mulţimi, accentele pe care le poate lua vocea umană, cântecele populare şi exotice, toate zguduiturile sonore produse de lucruri sau de oameni au trecut în compoziţiile muzicale. Dar muzica transformă după legile ei ceea ce împrumută astfel din mediile naturale şi umane. Am putea crede că, dacă arta imită natura, o face pentru a împrumuta o parte din efectele acesteia. Nu e oare adevărat că unele compoziţii se construiesc pe teme care nu sunt în sine muzicale, ca şi cum s-ar urmări creşterea interesului faţă de muzică prin atracţia exercitată de dramă? Titlurile unor

astfel de opere ne permit să presupunem că autorul a vrut să trezească în auditorii sau emoţii de ordin poetic, să evoce în imaginaţia lor Figuri şi spectacole. Dar acest lucru ţine, poate, de faptul că societatea muzicienilor nu reuşeşte uneori să se izoleze de societate în general, şi nici nu încearcă întotdeauna. Unii muzicieni sunt mai exclusivişti, şi la ei trebuie să căutăm sentimentul a ceea ce s-ar putea numi muzică pură.

Să adoptăm ipoteza că muzicianul nu iese din cercul muzicienilor. Ce se întâmplă atunci când introduce într-o sonată ori simfonie un motiv împrumutat din natură sau din societate? Mai întâi, dacă a remarcat acest motiv acolo unde l-a întâlnit e pentru calităţile muzicale ale acestuia. În timp ce un profan este impresionat de un pasaj dintr-o sonată pentru că poate fi fredonat, un muzician îşi va fixa atenţia asupra unui cântec de la o serbare ţărănească pentru că poate să fie notat şi să figureze ca temă într-o sonată sau într-o compoziţie orchestrată. Profanul selectează melodia din sonată. Invers, muzicianul selectează cântecul dintre celelalte sau, din cântec, separă aria de versuri şi chiar anumite măsuri din aceasta. Astfel detaşată, dezgolită şi sărăcită de o parte din substanţa sa, aria va fi transferată în societatea muzicienilor şi se va prezenta în curând sub un nou aspect. Asociată altor suite de sunete, amestecată poate într-un ansamblu, valoarea sa şi a părţilor sale va fi determinată de raporturile cu elemente muzicale care-i erau până atunci străine. Dacă joacă rol de temă, va fi dezvoltată, dar după reguli pur muzicale, adică se va extrage din ea ceea ce conţinea, fără îndoială, dar nu putea fi descoperit decât de un muzician. Dacă joacă rol de motiv, va da o culoare originală părţilor de compoziţie în care va apărea şi va fi ea însăşi, de fiecare dată, transformată, dar cu totul altfel decât dacă ar fi constituit refrenul unui cântec, care capătă un sens diferit, în funcţie de versurile cupletului precedent. Extras astfel din acest corp, spiritul muzical nu mai trebuie să-i poarte amprenta, să-l amintească şi să trimită cu gândul la el.

Deoarece muzica separă astfel sunetele de toate

celelalte realităţi sensibile, ne închipuim câteodată că ne detaşează de lumea exterioară. Desigur, sunetele au o realitate materială. Sunt fenomene fizice. Dar să ne limităm la senzaţiile auditive, căci muzicianul nu merge niciodată dincolo de acestea. Dacă muzica vine din afară, nimic nu ne obligă să ţinem cont de asta. Particularitatea sa constă în faptul că, în timp ce culorile, formele şi celelalte calităţi ale materiei sunt ataşate de obiecte, sunetele muzicale sunt în raport numai cu alte sunete. Cum nimic din natură nu seamănă cu compoziţiile muzicienilor, ne imaginăm cu uşurinţă că acestea nu se supun legilor lumii exterioare şi că sunt ceea ce sunt datorită puterii spiritului. Lumea în care muzica ne transportă ar fi atunci lumea interioară.

Să privim însă mai îndeaproape. O combinaţie sau o suită de sunete muzicale ne pare detaşată de orice obiect doar pentru că ea însăşi este un obiect. Acesta nu există, e adevărat, decât pentru grupul de muzicieni. Dar ce ne poate garanta existenţa unui fapt, a unei fiinţe, a unei calităţi, dacă nu acordul care se stabileşte în această privinţă între membrii unei societăţi, adică între oamenii interesaţi de acel lucru? Individul nu extrage din sine şi numai din sine însuşi o temă nouă, o combinaţie de sunete pe care mintea sa a creat-o din nimic. El le descoperă în lumea sunetelor, pe care numai societatea muzicienilor este capabilă să o exploreze; el ajunge la ele fiindcă acceptă convenţiile, de care se impregnează chiar mai mult decât ceilalţi membri. Limbajul muzical nu este un instrument inventat *post Jactum* pentru a fixa şi a comunica muzicienilor ceea ce unul dintre ei a conceput în mod spontan. Dimpotrivă, tocmai acest limbaj a creat muzică. Fără el n-ar fi existat societatea muzicienilor, ba chiar nici muzicieni, la fel cum fără legi n-ar exista nici cetatea, nici cetăţenii. Departe de a ne izola în contemplarea stărilor interioare, muzica ne face să ieşim din noi înşine. Ea ne plasează într-o societate cu mult mai exclusivistă, mai exigentă şi mai disciplinată decât toate celelalte grupuri din care facem parte. Dar acest lucru este

firesc, fiindcă e vorba de date precise, care nu comportă nicio fluctuaţie şi care trebuie reproduse şi receptate cu o maximă exactitate.

Schopenhauer, criticând definiţia dată de Leibniz muzicii – *exercitium arithmetics occultum nescientis se minierare animi*, literal: „o operaţie de aritmetică ocultă făcută de un suflet care calculează în mod inconştient" recunoaşte că este exactă; dar adaugă: nu este totuşi decât scoarţa, veşmântul, exteriorul artei sunetelor[3]. Ni s-ar putea obiecta că descriem exact memoria muzicianului din punctul de vedere al tehnicii, dar că trebuie făcută o distincţie între, pe de o parte, amintirea mişcărilor sau a semnelor, chiar amintirea sunetelor aşa cum pot fi ele produse prin aceste mişcări sau reprezentate prin semne şi, pe de altă parte, impresia pe care ne-o provoacă aceste sunete, fie că le producem, fie că le ascultăm. Tot ceea ce am afirmat anterior s-ar aplica numai primului dintre cele două aspecte, şi putem admite că, în tot ceea ce priveşte cunoaşterea şi practicarea regulilor muzicale, memoria noastră depinde într-adevăr de societatea muzicienilor. Dar sentimentul muzical şi chiar sentimentele pe care le trezeşte în noi muzica sunt cu totul altceva: or, chiar dacă acestea nu ocupă întreaga amintire a unei audiţii sau a unei interpretări, se întâmpla ca ele să treacă în prim-plan: în orice caz, nu le putem neglija, ca să nu-l reducem pe muzician, indiferent dacă el interpretează sau ascultă, la o activitate strict automată.

Când un muzician îşi reia locul în orchestră şi regăseşte în faţa sa partitura pe care a descifrat-o de multe ori, se poate spune că nimic nu s-a schimbat şi că aceleaşi note vor fi reproduse, în aceeaşi ordine şi cu aceeaşi viteză: să adăugăm că interpretarea sa va fi, în general, aceeaşi şi că discurile de fonograf pe care au fost înregistrate prima şi ultima execuţie n-ar fi uşor de diferenţiat. Se va spune că avem de-a face aici cu însuşi tipul de amintire muzicală? Dar acesta cuprinde exclusiv

---

3 Schopenhauer, Die Weh als Wille und Vorstellung, Reclam, Leipzig, p. 338.

ceea ce, în memorie, se reduce la un mecanism material, care poate fi fixat pe hârtie sau în substanţa nervoasă. Toate acestea se păstrează ca o amprentă sau o schiţă, ca tot ce e material şi inert. Memoria nu reţine însă nimic altceva?

Fie că descifrăm, fie că executăm, nu e suficient să înţelegem semnele: un artist le interpretează în maniera sa, inspirat de dispoziţiile afective de moment, sau permanente. El are propriul său temperament, încât în impresiile sale, chiar cele pur muzicale, precum şi în modul de execuţie intră o parte de originalitate, de care el este conştient: cum să nu evoce, cu ocazia vreunei compoziţii sau a unui fragment, dispoziţiile speciale în care le-a auzit sau le-a cântat şi nuanţa care distingea senzaţiile sale muzicale de ale celorlalţi? Oare nu izolându-se de muzicieni, uitând că face parte din grupul lor şi că se supune convenţiilor acestuia, va regăsi el clipele în care a luat contact, în profunzimea sufletului său, cu o lume la care muzica îi oferea acces?

Cu toate acestea, nimic nu dovedeşte că sensibilitatea muzicală, prin nuanţele ei cele mai personale, ne izolează de ceilalţi şi ne închide în noi înşine. Societatea muzicienilor se bazează pe reguli, dar este formată din oameni. Este o societate a artiştilor; ea este interesată poate chiar mai mult de talentul muzical al membrilor decât de tehnica artistică. Ştie că regulile nu ţin loc de geniu. Odată cu compoziţiile, ea şi-i aminteşte pe cei care le-au îmbogăţit cu accente şi modalităţi noi şi au intensificat substanţa muzicală, fie regăsind în ei înşişi inspiraţia autorului, fie pătrunzând mai bine semnificaţia. Muzicienii se observă unul pe altul, se compară, acceptă anumite ierarhii, admiraţia entuziasmul: există zei ai muzicii, sfinţi, mari preoţi.

Memoria muzicienilor este aşadar plină de trăsături umane, dar de cele care intră în raport cu datele muzicale. Să nu ne închipuim că, pentru a se acutiza sau a se aprofunda, sentimentul muzical trebuie să se desprindă de tehnică şi să se izoleze de tot ce se întâmpla în societatea

muzicienilor. Remarcăm şi recunoaştem, apreciem şi admirăm temperamentul sau talentul unui muzician deoarece în sensibilitatea şi în interpretarea sa regăsim unul dintre modelele mereu prezente în gândirea celor interesaţi de sunete, iar el concretizează cel mai bine tendinţele grupului. Geniul muzical îl aşază deasupra celorlalţi, dar e ca şi cum ar fi stăpânit de un demon invizibil, al cărui spirit îi atinge pe toţi muzicienii, dar care nu se lasă prins şi subjugat decât de foarte puţini. Unde poate fi acesta găsit dacă nu în interiorul grupului[4]?

Beethoven, atins de surzenie, compune totuşi cele mai frumoase opere ale sale. E de ajuns ca să spunem că, trăind din amintirile muzicale, el era închis într-un univers interior? Totuşi nu era izolat decât în aparenţă. Simbolurile muzicale păstrau pentru el întreaga puritate a sunetelor şi a alăturărilor de sunete. Dar nu el le inventase. Era limbajul grupului. Era, în realitate, mai implicat ca niciodată, mai mult decât ceilalţi, în societatea

---

4 (Varianta 189) Sferele muzicii se rotesc în spațiu: nu refugiin- du-se în sine, ci contemplînd ceea ce e în afara lui, identifîcîndu-se cu mediile va putea omul să perceapă armonia acestora. Universul muzical ne este exterior. Este o construcție. în (cercul) spațiul determinat de o societate, nu în limitele unei conștiințe individuale se rotesc aceste sfere. Beethoven, afectat de surzenie (era destul de izolat), era separat de lumea auditivă imperfectă în care se mișcau ceilalți oameni. (Totuși) el trăia din amintirile muzicale. Se poate spune că era închis într-un univers interior? Nu. însă nu părăsise societatea generală decît pentru a se adînci și mai mult în lumea muzicienilor și în plimbările sale solitare. Simbolurile care reprezentau sunetele dispăruseră din orizontul său auditiv (...) Sunetele dispărute din orizontul său auditiv nu erau o simplă materie plastică așteptînd să capete formă.

(Lumea muzicienilor) nu-și reprezintă sunetele și alăturarea lor decît prin simboluri, care le-au păstrat întreaga puritate.

(Era însă izolat numai în aparență.) Vom spune că era închis într-un univers interior? Avea vii amintirile muzicale, adică ră- mînea, prin mijlocul simbolurilor care păstrau pentru el întreaga puritate a sunetelor și a alăturărilor de sunete, strîns legat de societatea muzicienilor și, cum nimic nu-1 ținea departe, nu era, în realitate, niciodată singur.

1 Stendhal, Lettres â ses amis, p. 63.

muzicienilor. Nu era niciodată singur. Această lume plină de obiecte, mai reală pentru el decât cea reală, a explorat-o el, aici le-a dezvăluit celor care locuiau în ea regiuni noi, dar care făceau parte din domeniul lor şi în care ei s-au instalat neîntârziat cu drepturi depline.

Dar poate că ne construim despre muzică o concepţie limitată. La urma urmei, nu e necesar să fii iniţiat în regulile acestei arte, să fii capabil de a descifra şi a citi notele ca să simţi plăcerea la un concert. Să-l întrebăm pe un muzician ce-şi imaginează, la ce se gândeşte când ascultă derularea motivelor simfonice. Ne va răspunde, poate, că nu-şi imaginează nimic, că se mulţumeşte să asculte, că trăieşte doar momentul prezent şi că orice efort de gândire l-ar distrage de la singurul lucru care contează, muzica. Acelaşi lucru ni-l va spune şi un auditor care urmăreşte pe partitură compoziţia pe care o ascultă. Dar sunt şi persoane cărora le place să asculte muzică fiindcă li se pare că pot astfel să se gândească mai liber la orice subiect care le preocupă, că imaginaţia lor devine mai activă, că sunt mai puţin distrase din meditaţie sau reverie. Stendhal spunea: „Pentru mine, cea mai bună muzică e aceea pe care o pot asculta gândindu-mă la ceea ce mă face cel mai fericit”. Şi apoi: „Acesta este termometrul meu: când o muzică mă împinge spre gânduri înalte despre subiectul care mă preocupă, oricare ar fi el, acea muzică este excelentă pentru mine. Orice muzică e mediocră pentru mine dacă mă lasă să mă gândesc la *nmzica V* Tristeţe, bucurie, dragoste, planuri, speranţe, oricare ne-ar fi dispoziţia interioară, se pare ca orice muzică poate, în anumite momente, să o adâncească, să o intensifice. Totul se petrece ca şi cum succesiunea sunetelor ne-ar prezenta un fel de materie plastică fără vreo semnificaţie definită, dar gata să o primească pe cea pe care spiritul nostru va fi determinat să i-o dea.

Cum se explică această dedublare stranie şi faptul că, în timp ce auzul percepe sunetele şi balansul măsurii, mintea noastră îşi poate desfăşura meditaţia sau imaginaţia interioare, care par desprinse de pământ? Să

fie pentru că muzica, deturnându-ne atenţia de la orice obiect din afară, creează în mintea noastră un fel de vid, încât orice gând care ne vine găseşte locul liber? Şi încă, să fie pentru că impresiile muzicale, succedându-se ca un curent continuu, de nimic oprit, ne oferă spectacolul unei creaţii mereu reînnoite, încât gândurile noastre sunt antrenate în acest curent şi avem iluzia că şi noi am putea crea, că nimic nu se opune voinţei şi fanteziei noastre? Acest sentiment original al unei creaţii imaginative libere s-ar explica mai ales prin contrastul dintre mediile unde se desfăşoară, în general, activitatea noastră mintală şi cel în care ne găsim acum.

Gândirea şi sensibilitatea – spuneam – unui muzician care nu este decât muzician sunt obligate să urmeze căi uneori strâmte şi trebuie să rămână într-o zonă definită. Sunetele se supun unui ansamblu de legi extrem de precise. Ca muzician, nu poţi înţelege şi simţi muzica decât cu condiţia să respecţi întru totul aceste legi. Iar dacă, dimpotrivă, mergem la concert pentru a gusta plăcerea unică a gândirii şi imaginaţiei libere, e de ajuns să ne adaptăm cât de cât la legile muzicii ca să avem sentimentul că am schimbat mediul, lăsându-ne legănaţi şi prinşi de ritm. Scăpăm atunci măcar de convenţiile care ne apăsau în alte grupuri, înfrânându-ne gândirea şi imaginaţia. Facem parte în acelaşi timp din două societăţi, dar între ele există un asemenea contrast încât nu simţim presiunea nici uneia. Însă trebuie să ne menţinem în această poziţie de echilibru. Fie că ne preocupă prea mult muzica, că facem eforturi, adesea prost răsplătite, pentru a o înţelege, fie că, chiar asistând la concert, nu uităm îndestul neplăcerile şi grijile pe care am fi vrut să le lăsăm în grupul din care venim, exterior faţă de societatea muzicienilor, pierdem acest sentiment de libertate. Este aceeaşi muzică pe care aţi ascultat-o altă dată, dar ea nu mai produce acelaşi efect, iar comparând amintirea cu impresia actuală veţi spune: „Aşadar asta era tot!”

Ar exista deci două moduri de a asculta muzică, după cum atenţia este îndreptată spre sunete şi combinările lor,

adică spre aspecte şi obiecte propriu-zis muzicale, sau ritmul şi succesiunea notelor nu sunt decât un acompaniament pentru gândurile noastre, pe care le antrenează în mişcarea lor.

Putem descrie în termeni generali acest sentiment de libertate, de expansiune, de putere creatoare, strâns legat de mişcarea muzicală şi de ritmul sonor. Dar acesta apare numai la auditorii sensibili la muzica însăşi. Fireşte, aceştia, fiind muzicieni cel puţin ca potenţial, sunt în acelaşi timp oameni, la fel ca muzicienii care compun şi care execută. Este natural ca fiorul comunicat lor prin suitele şi alăturările de sunete să se traducă uneori, în mintea lor, în sentimente şi concepţii umane comune artiştilor muzicieni, celorlalţi artişti şi chiar totalităţii oamenilor, sensibili la artă sau nu.

Să recitim ce scria pe această temă Schumann, despre „dificila problemă de a şti până unde are muzica instrumentală dreptul să meargă în reprezentarea gânduri lor şi a evenimentelor”[5]. „Ne înşelăm cu siguranţă dacă ni-i imaginăm pe compozitori luându-şi pana şi hârtia cu intenţia jalnică de a exprima un lucru sau altul, de a descrie, de a picta. Dar să nu ignorăm influenţele contingente şi impresiile exterioare. Adesea, pe lângă fantezia muzicală, mai acţionează, inconştient, o idee, pe lângă ureche, ochiul, organ cu activitate constantă care reţine, printre tonuri şi sunete, anumite contururi care pot, pe măsură ce muzica se desfăşoară, să se condenseze şi să se dezvolte în forme determinate. Cu cât gândurile sau formele, evocate în mintea noastră odată cu sunetele, conţin mai multe elemente înrudite cu muzica, cu atât mai poetică sau plastică va fi expresia compoziţiei...”. Şi mai departe: „De ce n-ar fi fost Beethoven surprins, în toiul fanteziei sale, de gândul nemuririi? De ce memoria unui mare erou căzut nu i-ar fi inspirat o operă? Oare muzica n-ar avea nimic să ne spună despre Italia, despre Alpi,

---

5 Robert Schumann, Gesammelte Schriften über Musik und Musiker, Reclam, Leipzig, voi. 1, pp. 108 și 109.

despre priveliştea mării sau zorii de primăvară?”[6]. Iar apoi: „La origine, muzica nu putea exprima decât stările simple de bucurie şi durere (superioară şi inferioară). Oamenilor necultivaţi le este greu să conceapă că ea este capabilă să traducă pasiuni mai speciale, de aceea le apare atât de inaccesibilă inteligenţa marilor maeştri (Beethoven, Fr. Schubert)”.

Dar el adaugă: „Pătrunzând mai adânc misterele armoniei, muzica a devenit capabilă să exprime cele mai delicate nuanţe ale sentimentului”. Însă, ne întrebăm noi, ale sentimentului pur şi simplu, sau ale sentimentului pe care numai un muzician îl poate resimţi şi exprima? Căci, repetăm, muzicienii sunt şi ei oameni: totuşi, deşi ei pot trece din planul tehnic în cel uman, esenţial este faptul că rămân în lumea muzicală. Este tocmai ceea ce lasă Schumann să se înţeleagă: „Un muzician cultivat va studia o Madonă de Rafael cu tot atâtea rezultate ca un pictor care ascultă o simfonie de Mozart. Mai mult: pentru un sculptor, orice actor devine o statuie imobilă, pentru un pictor, orice poem este un tablou, iar muzicianul transpune orice tablou în sunete”. La fel, putem spune că sentimentele şi concepţiile se transpun în muzică: cum le-am mai evoca mai târziu, fie că facem parte din societatea muzicienilor, fie că ne amintim că am intrat pentru o perioadă în aceasta, dacă nu reconstituind în jurul nostru, cel puţin în gând, societatea însăşi, cu tehnica sa, convenţiile şi modurile sale de a judeca şi de a simţi?

Să revenim la remarca de la care am plecat. Ea se referea la rolul semnelor în memorie, aşa cum l-am putut evidenţia prin exemplul muzicii. Pentru a învăţa să execute, să descifreze sau, atunci când ascultă numai, să recunoască şi să distingă sunetele, valoarea şi intervalele lor, muzicienii au nevoie să evoce un anumit număr de amintiri. Unde se găsesc aceste amintiri şi sub ce formă se păstrează ele? spuneam că, dacă le-am examina Greierele,

---

6 Acestei concepții romantice i se opune cel mai clar cea a lui Edward Hanslîck, Vom Musikalisch-Schönen, 1857, pentru care muzica nu poate nici exprima, nici traduce altceva decît pe ea însăși.

am descoperi unele mecanisme, care însă nu s-au format spontan. Pentru ca acestea să apară, nu este de ajuns ca muzicianul să fie lăsat izolat, iar asupra lui să acţioneze zgomotele şi sunetele naturii. În realitate, pentru a explica aceste dispozitive cerebrale, ele trebuie puse în relaţie cu mecanisme corespondente, simetrice sau complementare, care funcţionează în alte creiere, la alţi oameni. Mai mult, o asemenea corespondenţă nu poate fi realizată decât dacă se stabileşte un acord între aceşti oameni: dar un astfel de acord presupune crearea convenţională a unui sistem de simboluri sau semne materiale cu semnificaţie bine definită.

Aceste semne reprezintă tot atâtea ordine date de societatea muzicienilor membrilor săi. Ele sunt foarte numeroase, deoarece există o cantitate considerabilă de combinaţii de sunete, iar aceste combinaţii formează ele însele ansambluri în care fiecare parte are un loc bine determinat în timp. Or, muzicienii îşi pot aminti cu uşurinţă, după exerciţii suficiente, ordinile elementare. Dar cei mai mulţi n-ar putea să-şi fixeze în memorie ordinile complexe, care exprimă o suită foarte extinsă de sunete. De aceea trebuie să aibă sub ochi paginile de hârtie unde toate semnele şi succesiunea lor sunt fixate material. O parte întreagă din amintirile lor se păstrează sub această formă, adică în afara lor, în societatea celor care, ca şi ei, sunt interesaţi exclusiv de muzică. Dar chiar şi amintirile interioare, ale notelor, semnelor sau regulilor, se găsesc în creierul şi spiritul lor numai fiindcă sunt membri ai acestei societăţi care le-a permis să le dobândească; ele nu au altă raţiune de a fi decât în raport cu grupul muzicienilor şi se păstrează în mintea lor numai fiindcă ei fac sau au făcut parte din acesta. De aceea putem spune că amintirile muzicienilor se păstrează într-o memorie colectivă care se întinde, în spaţiu şi timp, tot atât cât societatea însăşi.

Dar, insistând astfel pe rolul jucat de semne în memoria muzicală, nu ignorăm faptul că observaţii de acelaşi gen s-ar putea face în multe alte cazuri. Cărţile

tipărite conservă amintirea cuvintelor, a frazelor, a suitelor de fraze la fel cum partiturile le fixează pe cele ale sunetelor şi suitelor de sunete. Într-o biserică, preotul şi credincioşii, chiar şi când nu cânta, citesc cu glas tare sau în şoaptă, urmând o anumită ordine a versetelor, a frazelor şi a fragmentelor de fraze care sunt precum întrebările şi răspunsurile. La teatru, actorii îşi interpretează rolul ca şi muzicienii partiturile: au trebuit să le înveţe pe de rost cu ajutorul textului tipărit; dacă nu au sub ochi cuvintele scrise, arunci le-au recitit de curând, poate la repetiţiile precedente: oricum, *souffleur*-ul este acolo, ca reprezentant al societăţii actorilor, citind în locul lor şi putând să suplinească în orice moment memoria lor slăbită. În ambele cazuri, din motive diferite, scopul societăţii n-ar fi atins dacă nu ar fi repetate literal cuvintele, dacă răspunsurile nu ar urma după întrebări, dacă replicile n-ar veni la momentul fixat.

De altfel, limbajul bisericesc şi teatral este mai convenţional decât cel obişnuit: este, am putea spune, la puterea a doua. Căci n-ar fi putut să fie inventat nici de un om izolat, nici de omul din societatea generală. Nu se vorbeşte pe stradă, nici chiar în societate asemenea actorilor de pe scenă sau credincioşilor adunaţi la rugăciune. Fără îndoială.

expresiile preluate din diferite medii pot intra în limbajul dramatic sau comic; la fel, se întâmpla ca, printre textele tradiţionale, să se introducă rugăciuni cu caracter diferit, rugăciuni cu ocazia unui eveniment nou, rugăciuni locale, rugăciuni pentru o persoană, iar pentru un moment să se folosească limbajul naţiunii, al provinciei sau al familiei. Dar trebuie ca toate acestea să ia formă literară sau moralizatoare, iar totul să se petreacă de parcă, în loc să împrumute de la societatea generală noi mijloace de expresie, teatrul şi Biserica au găsit pur şi simplu aici ceva ce le aparţinea şi care se rătăcise. Prin aceste caracteristici, societatea actorilor ori cea a credincioşilor seamănă cu un grup de muzicieni, încât memoria colectivă ar putea fi descrisă în acelaşi mod.

Această asemănare ţine poate, în parte, de faptul că, chiar dacă nu auzim pe moment nici cântece, nici instrumente în biserică sau la teatru, totuşi muzica a ocupat şi ocupă încă un loc important în acest gen de adunări. De fapt în ciuda acestor analogii, oricât de reale şi de importante ar fi, există o mare diferenţă între societatea muzicienilor şi orice altă comunitate care foloseşte tot semne şi care le cere membrilor să repete literal aceleaşi cuvinte. De ce, când asistăm la o piesă de teatru, pretindem ca actorii să reproducă exact textul tipărit? Fiindcă este textul unui autor, adaptat gândirii sale, adică personajelor pe care a vrut să le aducă pe scenă, caracterelor şi pasiunilor pe care a dorit să ni le transmită. Cuvintele şi sunetele nu au aici un scop în sine: ele sunt căi de acces către sens, către sentimentele şi ideile exprimate, către mediul istoric sau figurile conturate, adică spre ceea ce este cel mai important. De acestea se ataşează gândirea noastră, asta vom evoca atunci când ne vom aminti că am văzut piesa. Dar atunci nu va mai fi necesar să regăsim cuvintele exacte pe care le-am auzit. Avem alte mijloace de a păstra prin memorie amintirea a ceea ce am simţit în acel moment. Cu alte cuvinte, memoria colectivă a acestor adunări în care se reprezintă piese de teatru reţine, fără îndoială, textul operelor, dar mai ales ceea ce au evocat cuvintele şi ceea ce trece dincolo de limbaj şi sunete. La fel se întâmpla şi cu credincioşii care caută să-şi amintească nu atât cuvintele rugăciunilor cât sentimentele religioase pe care le-au simţit: şi aici cuvintele trec în planul secund, iar dacă ţinem să le repetăm exact este tocmai pentru că noi considerăm că spiritul este inseparabil de literă: dar memoria colectivă a grupului religios caută să reţină în primul rând spiritul.

Dimpotrivă, muzicienii se opresc la sunete şi nu caută dincolo de ele. Satisfăcuţi că au creat o atmosferă muzicală, că au derulat motive muzicale, nu sunt interesaţi de nimic din ceea ce pot sugera şi care n-ar putea fi exprimat în limba lor. Într-o sală în care se interpretează

opere muzicale, unui poet, unui filosof, unui romancier, dar şi unui îndrăgostit sau unui ambiţios le va fi întotdeauna uşor şi, de altfel, plăcut să uite pe jumătate de muzică şi să se izoleze în meditaţii şi reverii. Cu totul alta este atitudinea muzicianului, indiferent că interpretează sau ascultă: în acel moment, el este scufundat în mediul oamenilor care se ocupă numai cu compunerea sau audiţia combinaţiilor de sunete; face parte pe deplin din această societate. Cei dintâi nu îşi implică decât o mică parte din ei înşişi, cât să se izoleze puţin de mediul obişnuit, de grupul de care sunt legaţi şi din care, în realitate, nu au ieşit. Însă, pentru a asigura conservarea şi amintirea operelor muzicale, nu se poate face apel, ca în cazul teatrului, la imagini şi idei, adică la semnificaţie, căci o suită de sunete nu are altă semnificaţie decât ea însăşi. Ea trebuie deci reţinută ca atare, integral.

Muzica este, ca să spunem adevărul, singura artă căreia i se impune această condiţie, deoarece se desfăşoară în totalitate în timp, nu se ataşează de nimic care să rămână, iar pentru a o recupera, trebuie să o recreăm continuu. De aceea este cel mai clar exemplu că nu se poate reţine o masă de amintiri, cu toate nuanţele şi detaliile cele mai precise, decât cu condiţia să se recurgă la toate resursele memoriei colective.

Capitolul 2

Memorie individuală şi memorie colectivă

Facem apel la mărturii pentru a întări sau a infirma, dar şi pentru a completa ceea ce ştim despre un eveniment asupra căruia suntem deja oarecum informaţi, dar multe circumstanţe ne rămân necunoscute. Or, primul martor la care putem oricând apela suntem chiar noi înşine. Când o persoană spune: „Nu-mi cred ochilor”, simte în interior două fiinţe: una, fiinţa sensibilă, este asemenea unui martor care relatează ce a văzut, în faţa eului care nu a fost de faţă, dar care a văzut, poate, altă dată sau, poate, şi-a făcut o opinie sprijinindu-se pe mărturiile altora. Astfel, când revenim într-un oraş în care am mai fost, ceea ce zărim ne ajută să reconstruim un tablou din care

numeroase fragmente fuseseră uitate. Dacă tot ceea ce vedem astăzi îşi găseşte loc în cadrul vechilor amintiri, invers, aceste amintiri se adaptează ansamblului percepţiilor noastre actuale. Totul se întâmpla ca şi cum am confrunta mai multe mărturii. Tocmai pentru că sunt, în esenţă, concordante, putem reconstrui un ansamblu de amintiri astfel încât să-l putem recunoaşte1.

(Varianta 1) Dar vom spune, mai exact, că eul nostru actual nu este decât locul de întâlnire a unui anumit număr de martori, dintre care fiecare este, fără îndoială, acelaşi, dar fiecare, totodată, vorbeşte în numele unui (grup).

Desigur[7], dacă impresia noastră se poate sprijini nu doar pe amintirea noastră, ci şi pe ale celorlalţi, încrederea noastră în exactitatea rememorării va fi mai mare, ca şi cum aceeaşi experienţă ar fi reîncepută nu numai de aceeaşi persoană, ci de mai multe. Când ne întâlnim cu un prieten de care viaţa ne-a despărţit, ne este greu, la început, să reluăm contactul cu el. Dar curând, după ce am evocat împreună diverse circumstanţe de care fiecare dintre noi îşi aminteşte şi care nu sunt aceleaşi, deşi se raportează la aceleaşi evenimente, nu vom ajunge să gândim şi să ne amintim în comun, iar faptele trecute nu vor căpăta mai mult relief, nu ni se va părea că le trăim mai intens, deoarece nu ni le mai reprezentăm singuri, şi că le vedem acum aşa cum le-am văzut altă dată, când le privim, în acelaşi timp, cu propriii ochi şi cu ai altuia?

Dar amintirile noastre rămân colective şi ne sunt provocate de alţii, chiar când e vorba de evenimente în care doar noi am fost implicaţi şi de obiecte pe care doar noi le-am văzut. În realitate, nu suntem niciodată singuri. Nu-i nevoie ca alţi oameni să se găsească acolo, distingându-se, material, de noi: căci purtăm mereu cu noi şi în noi o cantitate de persoane care nu se confundă. Sosesc pentru prima oară la Londra, unde fac mai multe plimbări, când cu un însoţitor, când cu altul. O dată e un

7* (V3) chiar dacă aș fi parcurs singiu toate aceste cartiere, aceste străzi.

arhitect care-mi atrage atenţia asupra edificiilor, a proporţiei şi dispunerii lor. Altă dată e un istoric: aflu că această stradă a fost proiectată în cutare epocă, că în această casă s-a născut un om celebru, că, aici şi acolo, s-au întâmplat incidente notabile. Alături de un pictor, sunt sensibil la tonalitatea parcurilor, la linia palatelor, a bisericilor, la jocurile de lumini şi umbre de pe zidurile şi faţadele de la Westminster, Temple, de pe Tamisa. U11 comerciant, un om de afaceri mă antrenează pe străzile aglomerate din City, mă opreşte în faţa prăvăliilor, a librăriilor, a marilor magazine. Însă, chiar dacă n-aş fi mers alături de cineva, ajunge să fi citit descrieri ale oraşului, făcute din toate aceste diverse puncte de vedere, care mă sfătuiesc să urmăresc anumite aspecte sau, şi mai simplu, să fi studiat planul. Să presupunem că mă plimb singur. S-ar putea spune că din această promenadă nu pot păstra decât amintiri individuale, care sunt numai ale mele? Totuşi nu m-am plimbat decât în aparenţă singur. Trecând pe lângă Westminster, m-am gândit la ce-mi spusese prietenul meu istoric (sau, ceea ce-i cam acelaşi lucru, la ceea ce citisem într-o istorie). Trecând peste un pod, am urmărit efectul de perspectivă pe care mi-l semnalase prietenul meu pictor (sau care mă frapase într-un tablou, într-o gravură). M-am orientat raportându-mă la imaginea pe care o aveam din plan. Prima dată când am fost la Londra, în faţa catedralei St. Paul ssau a Mansion House, când am înconjurat Court of Law, multe impresii îmi aminteau romanele lui Dickens, citite în copilărie: mă plimbam aşadar cu Dickens. În toate momentele acestea, în toate circumstanţele, nu pot spune că eram singur, că reflectam singur, căci în gând mă situam în cutare sau cutare grup, cel pe care-l compuneam împreună cu arhitectul şi, în afară de acesta, cu cei pe care el numai mi-i traducea, sau împreună cu pictorul (şi grupul său), cu geometrul care desenase planul sau cu romancierul. Şi alţi oameni au avut aceste amintiri în comun cu mine. Mai mult, ei mă ajută la rememorare: pentru a-mi aminti mai bine, mă întorc spre ei, adopt momentan punctul lor de

vedere, intru în grupul lor, din care fac parte în continuare, Fiindcă am simţit impulsul şi regăsesc în mine destule idei şi moduri de gândire la care nu aş fi ajuns singur şi prin care rămân în contact cu ei.

Astfel, pentru a confirma sau provoca o amintire, n-avem numaidecât nevoie de martori, în sensul obişnuit al cuvântului, adică de indivizi prezenţi în formă materială şi sensibilă.

De altfel, nici n-ar fi suficienţi. Se întâmpla ca una sau mai multe persoane, reunindu-şi amintirile, să poată descrie foarte exact faptele sau obiectele pe care le-am văzut odată cu ele şi chiar să reconstituie toată suita actelor şi cuvintelor noastre în circumstanţe definite, fără ca noi să ne amintim nimic despre toate acestea. De exemplu, un fapt a cărui realitate este indiscutabilă. Avem dovezi certe că un anumit eveniment s-a produs, că am fost prezenţi la acesta, că am participat activ. Totuşi această scenă ne rămâne la fel de străină, ca şi cum cu totul altcineva ar fi jucat rolul nostru. Ca să reluăm un exemplu care ni s-a dat drept contraargument, au existat în viaţa noastră câteva evenimente care nu puteau să nu se producă. Este sigur că a existat prima mea zi de liceu, prima zi din clasa a patra, a treia etc. Totuşi, deşi acest fapt poate fi localizat în timp şi spaţiu, iar părinţii şi prietenii mi l-au povestit amănunţit, mă aflu în faţa unei date abstracte căreia îmi este imposibil să-i găsesc un corespondent printre amintirile vii: nu-mi amintesc nimic. Şi nu mai recunosc un anume loc prin care cu siguranţă am trecut o dată sau de mai multe ori, pe cutare persoană pe care cu siguranţă am întâlnit-o, cu toate că există martori. Este aşadar rolul acestora doar accesoriu şi complementar, mă ajută ei să-mi precizez şi să-mi completez amintirile, dar cu condiţia ca ele să fi revenit mai întâi, adică să le fi păstrat în minte? Dar* nu e nimic de mirare aici. Nu e de ajuns ca eu să fi asistat sau participat la o scenă la care alţi oameni au fost spectatori sau actori pentru ca, mai târziu, când o vor evoca în

prezenţa mea, când vor reconstitui[8] bucată cu bucată imaginea în mintea mea, această construcţie artificială să se anime deodată şi să ia chip de lucru viu, transformându-se în amintire. Destul de des, ce-i drept, asemenea imagini, ce ne sunt impuse de mediu, modifică impresia pe care am fi putut s-o păstram despre un fapt vechi, despre o persoană cunoscută demult. E posibil ca aceste imagini să reproducă inexact1 trecutul, iar elementul sau partea de amintire pe care le aveam până atunci în minte să fie o expresie mai exactă: câtorva amintiri reale li se adaugă astfel o masă compactă de amintiri Fictive. Invers, e posibil ca tocmai mărturiile altora să fie cele exacte şi să corecteze şi reformuleze amintirea noastră, devenind totodată parte a ei. În ambele cazuri, dacă imaginile se îmbină atât de strâns cu amintirile, încât par a le împrumuta acestora din urmă substanţa lor, înseamnă că memoria noastră nu este goală, că ne simţim capabili, prin propriile forţe, să întrezărim, ca într-o oglindă tulbure, unele trăsături şi contururi (poate iluzorii) care ne redau imaginea trecutului. La fel cum trebuie să introducem o sământă într-un mediu saturat pentru ca ea să încolţească, în acest ansamblu de mărturii externe trebuie să aducem un germene al rememorării pentru ca el să se transforme într-o masă consistentă de amintiri. Dacă, dimpotrivă, această scenă pare a nu fi lăsat nicio urmă în memoria noastră, adică, în lipsa martorilor, ne simţim cu totul incapabili să reconstruim măcar o parte, cei care ne-o descriu vor putea să ne înfăţişeze un tablou viu, dar acesta nu va constitui niciodată o amintire[910].

Când spunem că o mărturie nu ne va aminti nimic dacă nu ne-a rămas în minte nicio urmă a evenimentului din trecut care este evocat, nu înţelegem că amintirea sau o parte a ei ar fi trebuit să subziste ca atare în noi, ci doar că, din moment ce noi şi martorii facem parte din acelaşi

8 (V4) cu condiția ca amintirile mele să fie deja prezente.

9 (V7) să reprezinte inexact realitatea

10 (V8) Pentru ca o mărturie oferită de alții să se întîlnească astfel cu o amintire păstrată de mine și să reconstituie...

grup şi gândim în comun în anumite privinţe, am rămas în contact cu grupul şi capabili să ne identificăm cu el şi să ne confundăm trecutul cu al său. La fel de bine am putea spune: trebuie ca din acel moment să nu ne fi pierdut nici obişnuinţa, nici puterea de a gândi şi de a ne aminti în calitate de membri ai grupului din care noi şi acest martor facem parte, adică să privim din punctul de vedere al grupului şi să folosim toate noţiunile comune membrilor săi. Să luăm cazul unui profesor care a predat zece sau cincisprezece ani la un liceu. Îşi întâlneşte un fost elev şi cu mare greutate îl recunoaşte. Acesta din urmă îi vorbeşte despre colegii săi de odinioară, îşi aminteşte locurile pe care le ocupau în băncile din clasă. Evocă multe evenimente şcolare care s-au produs în această clasă în acel an: succesul unora, ciudăţeniile şi gafele altora, anumite părţi ale cursului, anumite explicaţii care i-au impresionat şi interesat mai mult pe elevi. Or, se prea poate ca, despre toate acestea, profesorul să nu fi păstrat nicio amintire. Totuşi elevul său nu se înşală. De altfel, e cert că în toate zilele acelui an profesorul a avut foarte prezent în minte tabloul care prezenta grupul de elevi, precum şi fizionomia fiecăruia şi toate evenimentele care modifică, accelerează, rup sau încetinesc ritmul vieţii în clasă, determinând istoria acesteia. Cum de-a uitat totul? Şi cum se face că, în afară de câteva reminiscenţe destul de vagi, cuvintele fostului său elev nu trezesc în memoria sa niciun ecou al vremurilor de odinioară? Explicaţia este că grupul care constituie o clasă este, în esenţă, efemer, cel puţin dacă din clasă considerăm că face parte şi profesorul, alături de elevi, şi el nu mai este acelaşi când elevii, poate aceiaşi, trec dintr-o clasă în alta şi se regăsesc în alte bănci. După terminarea anului şcolar, elevii se despart, iar această clasă definită şi particulară nu se va mai reuni niciodată. Trebuie făcute totuşi unele distincţii. Elevii o vor mai păstra un timp în memorie; ei vor avea mai des ocazia să-şi amintească de ea. Dat fiind că au cam aceeaşi vârstă, aparţin poate aceloraşi medii sociale, nu vor uita că au avut acelaşi dascăl. Noţiunile comunicate lor

de acesta şi-au pus amprenta; adesea, când se vor gândi la una dintre aceste noţiuni, îi vor vedea dincolo de ea pe profesorul care le-a revelat-o şi pe colegii care au învăţat-o odată cu ei. Cu totul altfel se întâmpla cu profesorul. Când era în clasă, îşi exercita funcţia: or, aspectul tehnic al activităţii sale nu are raporturi mai apropiate cu o anumită clasă decât cu altele. Predând în fiecare an aceleaşi cursuri, anii săi de profesorat nu se diferenţiază atât de net între ei precum fiecare an de liceu pentru elevi[11][12]. Noi pentru elevi, predarea lecţiilor, îndemnurile, mustrările, dovezile de simpatie faţă de vreunul dintre ei, gesturile sale, accentul, chiar glumele nu reprezintă, poate, pentru el decât o serie de acte şi de feluri de a fi obişnuite, determinate de profesie. Nimic din toate acestea nu poate sta la baza unui ansamblu de amintiri care să se raporteze la o anumită clasă mai mult decât la altele. Nu există un grup durabil din care profesorul să continue a face parte, la care să aibă ocazia de a se gândi şi din punctul de vedere al căruia ar putea privi ca să-şi amintească, odată cu acesta, trecutul.

Dar astfel se prezintă toate cazurile în care alţii reconstruiesc pentru noi evenimentele pe care le-am trăit alături de ei, fără să putem crea în noi înşine sentimentul de *déjà vu*. Există o discontinuitate între aceste evenimente, cei implicaţi în ele şi noi, nu doar fiindcă grupul în cadrul căruia le percepeam atunci nu mai există material, ci şi pentru că nu ne-am mai gândit la ele şi nu mai avem niciun mijloc de a reconstrui imaginea. Fiecare membru al acestei societăţi era definit în ochii noştri prin locul său în ansamblu, şi nu prin raporturile sale, pe care nu le cunoşteam, cu alte medii. Toate amintirile care puteau lua naştere în interiorul clasei se sprijineau una pe alta, nu pe amintiri din exterior. Durata memoriei era aşadar limitată, prin forţa lucrurilor, la durata grupului. Dacă rămân totuşi martori, iar elevii, de exemplu.

Îşi amintesc şi încearcă să-i amintească şi

11 (VIO) orice activitate profesională se reduce la o serie de...

12 (V12) al grupului

profesorului ceea ce acesta a uitat e pentru că în interiorul clasei, împreună cu câţiva colegi, sau chiar în afara ei, împreună cu părinţii, ei formau comunităţi mai restrânse, în orice caz mai durabile şi interesate de evenimentele din clasă; şi aceste societăţi mai mici îşi aveau repercusiunile lor, lăsând urme. Dar profesorul era exclus sau, chiar dacă era considerat printre membrii acestor societăţi, el nu ştia nimic.

De câte ori nu se întâmpla ca, în societăţile de orice natură pe care oamenii le formează între ei, unul dintre ei să nu-şi facă o idee corectă despre locul pe care-l ocupă în mintea altora şi câte neînţelegeri şi deziluzii nu produce o astfel de diferenţă a punctelor de vedere? în ordinea relaţiilor afective, în care imaginaţia joacă un asemenea rol, un om care este iubit foarte mult şi care iubeşte moderat îşi va da seama destul de târziu sau chiar niciodată de importanţa care se dă celor mai mici gesturi ale lui, celor mai neînsemnate cuvinte. Cel care a iubit mai mult îi va aminti mai târziu celuilalt declaraţiile şi promisiunile despre care acesta din urmă n-a păstrat nicio amintire. Nu este întotdeauna efectul inconstanţei, al infidelităţii, al uşurătăţii. Dar primul era mult mai angajat decât celălalt în această societate[13] care se baza pe un sentiment inegal împărtăşit. Astfel, un om credincios şi atât, cu o viaţă exemplară, sanctificat după moarte, ar fi uluit dacă, revenit la viaţă, şi-ar putea citi legenda: aceasta este alcătuită totuşi cu ajutorul unor amintiri păstrate cu sfinţenie şi redactate cu bună-credinţă de cei în mijlocul cărora şi-a petrecut acea parte din viaţă care este relatată. În acest caz, este probabil ca multe din evenimentele transmise, pe care sfântul nu le-ar recunoaşte, să nu fi avut loc; dar sunt şi unele care nu l-au impresionat, fiindcă el îşi concentra atenţia asupra imaginii interioare a lui Dumnezeu, dar pe care le-au remarcat cei din jurul său, atenţi în special la el.

Dar se poate şi să fim pe moment interesaţi la fel de

---

131 (V14) efectul necredinței, al indiferenței afectacte, al simulării sau disimulării, al diminuării sentimentelor...

mult ca alţii sau chiar mai mult ca ei de un anumit eveniment şi totuşi să nu păstrăm nicio amintire, încât nici nu-l mai recunoaştem când ei ni-l descriu, deoarece, din momentul în care s-a produs, am părăsit grupul care l-a remarcat şi n-am mai revenit. Există persoane despre care se spune că trăiesc numai în prezent, adică nu se interesează decât de persoanele şi lucrurile în mijlocul cărora se găsesc pe moment şi care au legătură cu actualul obiect al activităţii, ocupaţiei sau distracţiei lor. Odată afacerea încheiată sau călătoria ajunsă la capăt, nu se mai gândesc la cei care le-au fost asociaţi sau însoţitori. Se dedică imediat altor interese, se implică în alte grupuri. Un fel de instinct vital îi împinge să nu se gândească la nimic care ar putea să le distragă de la preocupările actuale. Uneori, ca urmare a circumstanţelor, aceste persoane se învârt oarecum în acelaşi cerc, revenind de la un grup la altul, ca în acele vechi figuri de dans în care, schimbând mereu partenerul, acesta revine totuşi după un interval destul de scurt. Aceste persoane nu se pierd decât pentru a fi regăsite şi, cum uitarea se manifestă alternativ în detrimentul şi în avantajul fiecărui grup prin care trec, s-ar putea spune că le regăsim pe deplin. Dar se întâmpla, de asemenea, ca ele să urmeze un drum care nu se mai intersectează cu cel pe care l-au părăsit, îndepărtându-se chiar din ce în ce mai mult de acesta din urmă. Atunci, dacă întâlnim mai târziu membri ai societăţii de care ne-am înstrăinat între timp, deşi ne regăsim în mijlocul lor, nu mai putem reconstitui împreună vechiul grup. E ca şi cum am ajunge pe un drum pe care am mers altă dată, dar pe ocolite, ca şi cum l-am privi dintr-un punct din care nu l-am văzut niciodată. Replasăm diversele detalii într-un alt ansamblu, constituit din reprezentările noastre asupra momentului. Ni se pare că ne aflăm pe un drum nou. Amănuntele nu şi-ar putea recăpăta vechiul sens decât în raport cu un întreg ansamblu pe care gândirea noastră nu-I mai acoperă. Putem să ne amintim toate detaliile şi ordinea lor, dar de la ansamblu ar trebui să plecăm. Or,

acest lucru ne este imposibil deoarece, de mult timp[14], ne-am îndepărtat şi ar trebui să revenim mult în urmă.

Totul se petrece aici ca în cazul amneziilor patologice care afectează un ansamblu bine definit şi limitat de amintiri. S-a constatat că, uneori, după un şoc cerebral, persoana respectivă uită tot ce s-a întâmplat într-o perioadă, în general înainte de şoc, până la o anumită dată din trecut, dar în rest îşi aminteşte totul. Sau uită o întreagă categorie de amintiri de acelaşi ordin, indiferent de epoca în care le-a dobândit: de exemplu, tot ce ştia dintr-o limbă străină, dar numai din aceea. Acest lucru pare explicabil, din punct de vedere psihologic, nu prin faptul că amintirile dintr-o anumită perioadă sau din aceeaşi categorie ar fi localizate în singura parte lezată a creierului, ci prin afectarea în ansamblu a funcţiei cerebrale de memorie. Creierul2 încetează atunci să îndeplinească anumite operaţii şi numai pe acestea, la fel cum un organism slăbit nu mai este capabil, pentru un timp, fie să meargă, fie să vorbească, fie să asimileze alimentele, deşi îşi păstrează celelalte funcţii. Dar am putea spune, de asemenea, că afectată este facultatea de a intra în raport cu grupurile care compun societatea. Omul se desprinde atunci numai de unul sau unele dintre acestea. Întregul ansamblu de amintiri pe care le avea în comun cu ele dispare brusc. A uita o perioadă din viaţă înseamnă a pierde contactul cu cei care erau atunci în jurul nostru. A uita o limbă străină înseamnă a nu mai fi în măsură să-i înţelegem pe cei care ni se adresau în acea limbă, fie că fuseseră persoane vii şi prezente, fie autori cărora le citeam operele[15]. Când ne îndreptam către ei, adoptam o atitudine definită, ca şi în prezenţa oricărui alt ansamblu uman. Acum nu mai depinde de noi să adoptăm

---

14 (VI7) gîndirea noastră se confundă cu cele ale altor grupuri (VI 8) Slăbit, creierul renunță

15 (V19) sau măcar profesorii care ne-au învățat acea limbă * (V20) a trezi în noi

' (V21) Putem acum să revenim la un exemplu pe care l-am studiat mai sus.

acea atitudine şi să ne îndreptăm spre acel grup. Putem să-ntâlnim pe cineva care ne va spune că am învăţat limba respectivă şi, răsfoind cărţile şi caietele noastre, să găsim la fiecare pagină probe sigure că am tradus un text, că ştiam să aplicăm acele reguli. Nimic din acestea nu va fi de ajuns pentru a restabili2 contactul întrerupt între noi şi toţi cei care se exprimă sau au scris în acea limbă. Asta din cauză că nu mai avem suficientă forţă ca să rămânem în raport şi cu acest grup, şi cu altele de care, fără îndoială, suntem legaţi mai strâns şi mai actual. Nu e aşadar de mirare că aceste amintiri – şi numai ele – dispar. Ele formează un sistem independent, fiind amintirile aceluiaşi grup, legate şi, într-un fel, sprijinite una de alta, iar acest grup se distinge net de toate celelalte, încât putem, în acelaşi timp, să facem parte din toate, dar să rămânem în afara celui dintâi. Într-un mod mai puţin brusc şi, poate, mai puţin brutal, prin lipsa tulburărilor patologice, ne îndepărtăm şi ne izolăm treptat de anumite medii care nu ne uită, dar despre care noi nu păstrăm decât o amintire vagă. Putem încă să definim, în termeni generali, grupurile din care am făcut parte. Dar acestea nu ne mai interesează, fiindcă, în prezent, totul ne desparte.

Să presupunem1 acum că vom fi făcut o călătorie cu un grup de însoţitori pe care de atunci nu i-am revăzut. Gândirea noastră era atunci foarte aproape şi, în acelaşi timp, foarte departe de ei. Stăteam de vorbă. Ne interesam împreună de detaliile drumului şi de feluritele incidente ale călătoriei. Dar, în acelaşi timp, reflecţiile noastre

---

1 (V22) dar, așa cum am arătat, nu există amintiri strict individuale. (Modul nostru de a gîndi și de a simți era într-atît de diferit), gînduri le și impresiile noastre ne transportau în afara cercului de însoțitori pentru că ne închisesem într-o lume în care nu pătrundea nici o influență exterioară. Dimpotrivă, chiar în acel moment, gîndirea și sensibilitatea noastră ne legau de alți oameni decît însoțitorii

1 (V23) în loc să fie oarecum impusă din afară unei gîndiri care nu se poate recunoaște și regăsi deloc în această amintire

2 (V24) un grup a uitat complet ceea ce altul a reținut. Nici unul dintre grupuri nu se confundă pe deplin cu cel din care s-a desprins și care este mai larg... Ca să existe o memorie colectivă...

urmau un curs străin de ei. Purtam cu noi sentimente şi idei care-şi aveau originea în alte grupuri, reale sau imaginare: în interior, ne întreţineam cu alte persoane; străbătând acea regiune, o populam, în gând, cu alte fiinţe: cutare loc, cutare circumstanţă căpătau atunci în ochii noştri o valoare pe care nu puteau s-o aibă pentru cei care ne însoţeau. Mai târziu, ne vom întâlni, poate, cu vreunul dintre aceştia, iar el va face aluzie la particularităţile călătoriei de care îşi aminteşte şi de care ne-am fi amintit şi noi, dacă am fi păstrat legătura cu însoţitorii, căci ei au mai vorbit de multe ori, de atunci, despre asta. Dar noi am uitat tot ce evocă el, încercând zadarnic să ne amintească. În schimb, ne vom aminti ceea ce simţisem fără ştirea lor, ca şi cum acest gen de amintire şi-ar fi pus mai puternic amprenta asupra memoriei noastre deoarece nu ne privea decât pe noi. Astfel, în acest caz, pe de o parte, mărturiile celorlalţi vor fi incapabile să reconstituie amintirea noastră dispărută; pe de altă parte, ne vom aminti, aparent fără ajutorul celorlalţi, impresii pe care nu le-am comunicat nimănui.

Rezultă oare că memoria individuală, ca opoziţie faţă de memoria colectivă, ar fi o condiţie necesară şi suficientă pentru rememorarea şi recunoaşterea amintirilor? în niciun caz. Căci această primă amintire a dispărut şi ne este imposibil s-o mai regăsim pentru că de mult nu mai facem parte din grupul în memoria căruia ea se păstra. Pentru ca memoria noastră să fie ajutată de cea a altora, nu sunt de ajuns mărturiile lor: mai trebuie ca ea să fi rămas mereu în acord cu memoriile lor şi să existe suficiente puncte de contact pentru ca amintirea pe care ne-o evocă să poată fi reconstruită pe un fundament comun. Nu este suficientă reconstituirea, bucată cu bucată, a unui eveniment din trecut pentru a obţine o amintire. Trebuie ca această reconstrucţie să se opereze plecând de la date sau noţiuni comune care se găsesc în mintea noastră ca şi a celorlalţi, deoarece ele se transmit neîncetat de la ei la noi şi invers, lucru posibil numai dacă toţi am făcut şi continuăm să facem parte din aceeaşi

societate. Numai în acest fel o amintire poate fi recunoscută şi, totodată, reconstruită. Ce importanţă are pentru mine faptul că alţii sunt încă dominaţi de un sentiment pe care-l încercam şi eu odinioară, dacă astăzi nu-l mai încerc? Nu mai pot să-l trezesc în mine însumi fiindcă de mult nu mai am nimic în comun cu foştii însoţitori. Nu are ceva de care să se agaţe atât în memoria mea cât şi într-a lor. Dar o memorie colectivă mai largă, care cuprindea şi memoria mea, şi pe ale lor, a dispărut. La fel, uneori, oamenii pe care îi apropiaseră necesităţile unei lucrări comune, devotamentul faţă de unul dintre ei, ascendentul unuia, o preocupare artistică etc. se împart apoi în mai multe grupuri: fiecare dintre acestea este prea limitat pentru a reţine tot ce a ocupat gândirea partidului, a cenaclului literar, a adunării religioase care-i reuneau altă dată. Astfel că se ataşează de un aspect al acestei gândiri şi nu păstrează decât amintirea unei părţi din activitate. De unde descrierile multiple ale trecutului comun, care nu coincid şi dintre care niciuna nu este exactă. Dat fiind că acum sunt separate, niciunul nu poate reproduce tot conţinutul vechii gândiri. Dacă acum două dintre aceste grupuri reintră în contact, ceea ce le lipseşte pentru a se înţelege unul pe altul, a se pune de acord şi a-şi confirma reciproc amintirile este tocmai facultatea de a uita barierele care le separa în prezent. O neînţelegere apasă asupra lor, ca în cazul a doi oameni care se regăsesc. dar, cum se spune, nu mai vorbesc aceeaşi limbă. Cât despre faptul că păstrăm amintirea impresiilor pe care niciunul dintre însoţitori, la vremea aceea, nu le-a putut afla. nici acesta nu constituie o dovadă că memoria noastră îşi este suficientă sieşi şi că nu are întotdeauna nevoie să se sprijine pe memoria celorlalţi. Să presupunem că arunci când am plecat în călătorie cu o societate de prieteni, eram copleşiţi de o preocupare pe care ei n-o cunoşteau: absorbiţi de o idee sau un sentiment, raportam la acestea tot ceea ce vedeam: alimentam acel gând secret cu tot ceea ce, în aria preocupării noastre, putea să aibă vreo legătură. Totul se petrecea ca şi cum n-am fi părăsit grupul

uman, mai mult sau mai puţin îndepărtat, la care ne raportam reflecţiile; îi alăturam toate elementele din mediul nou pe care putea să le asimileze; acestui mediu, considerat ca atare şi din punctul de vedere al însoţitorilor noştri, îi acordam totuşi cea mai neînsemnată parte a gândurilor noastre[16]. Dacă ne gândim, mai târziu, la această călătorie, nu putem spune că privim din punctul de vedere al celor care au mers împreună cu noi. Nici pe ei înşişi nu ni-i amintim decât în măsura în care persoanele lor erau cuprinse în cadrul preocupărilor noastre. De aceea, dacă am intrat pentru prima oară într-o cameră la căderea nopţii, am văzut pereţii, mobilele şi toate obiectele învăluite în semiobscuritate, aceste forme fantastice sau misterioase ne rămân în memorie drept cadrul aproape ireal al sentimentului de nelinişte, surpriză sau tristeţe pe care-l încercam în momentul în care ni s-au înfăţişat. N-ar fi de ajuns să vedem camera la lumina zilei ca să ni le amintim: ar trebui ca, totodată, să ne gândim la tristeţea, surpriza sau neliniştea [de atunci. Dar impresiile provocate de călătorie şi de intrarea în acea camera se explicau prin cursul reflecţiilor noastre, prin obişnuinţele de gândire şi simţire care ne legau de alt grup de oameni decât cei care ne însoţeau, adică de cursul gândurilor aşa cum rezulta nu numai, şi nici în primul rând, din perceperea obiectelor, ci din diferitele evenimente, recente sau mai vechi, din viaţa noastră care ne reţineau atunci atenţia.] Reacţia personală în prezenţa acestor lucruri le transfigura pentru noi într-o asemenea măsură? Da, dacă vrem. dar cu condiţia să nu uităm că sentimentele şi gândurile noastre cele mai personale îşi au sursa în medii şi circumstanţe sociale definite, iar efectul de contrast provenea mai ales din faptul că noi căutam în aceste obiecte nu ceea ce vedeau cei cărora le erau familiare, ci ceea ce avea legătură cu preocupările altor oameni, a căror gândire era pentru prima dată aplicată, prin noi, asupra acestei camere.

Dacă această analiză este exactă, rezultatul la care

16 fV25) Mai tîrziu, cînd ne vom aminti impresiile de atunci, ne vom gîndi, cu siguranță, la însoțitorii noștri.

ne conduce ar permite, poate, un răspuns la obiecţia cea mai serioasă şi, de altfel, cea mai firească faţă de afirmaţia că nu ne amintim decât cu condiţia să adoptăm punctul de vedere al unuia sau mai multor grupuri şi să ne replasăm într-unul sau mai multe curente de gândire colectivă.

Veţi fi. poate, de acord că un mare număr de amintiri reapar pentru că alţi oameni ni le rememorează; la fel, că dacă aceşti oameni nu sunt prezenţi material, se poate vorbi de memorie colectivă când evocăm un eveniment care ocupa un loc în viaţa grupului nostru şi pe care l-am privit şi îl privim încă, în momentul în care ni-l amintim, din punctul de vedere al acestui grup. Avem pe deplin dreptul să pretindem aprobarea în acest al doilea punct dat fiind că o asemenea atitudine mintală nu este posibilă decât la un om care face sau a făcut parte dintr-o societate, a cărei influenţă, cel puţin de la distanţă, o suportă încă. De vreme ce nu ne putem gândi la un anumit obiect decât comportându-ne ca membri ai unui grup, este evident că existenţa grupului este chiar condiţia acelui gând. De aceea, dacă un om se întoarce acasă fără să fie însoţit de cineva înseamnă, fără îndoială, că un timp – ca să folosim limbajul comun – „a fost singur”. Dar a fost numai în aparenţă, deoarece, chiar în acest interval, gândurile şi faptele sale se explică prin natura sa de fiinţă socială, el neîncetând nicio clipă să fie inclus într-o societate. Nu aceasta este dificultatea.

Dar nu există oare amintiri care să reapară fără ca, în vreun fel, să poată fi puse în raport cu un grup, deoarece evenimentul pe care-l reproduc a fost perceput de noi atunci când eram singuri, nu aparent, ci cu adevărat singuri, iar imaginea lui nu se regăseşte în gândirea vreunui ansamblu de oameni? Şi pe care să le rememorăm (spontan şi de la sine) plasându-ne într-un punct de vedere care nu poate fi decât al nostru? Oricât de rare ar fi faptele de acest gen, chiar excepţionale, e de ajuns să se poată atesta câteva pentru a stabili că memoria colectivă nu explică toate amintirile noastre şi că, poate, ea nu explică singură evocarea unei amintiri oarecare. La urma urmei,

nimic nu dovedeşte că toate noţiunile şi imaginile care intervin în memorie, împrumutate din mediile sociale din care facem parte, nu acoperă, ca un ecran, o amintire individuală, chiar şi în cazul în care nu mai este accesibilă. Întrebarea esenţială este dacă o asemenea amintire poate să existe, dacă este de conceput. Faptul că s-a produs, chiar şi o singură dată, ar fi suficient pentru a demonstra că nimic nu o împiedică să apară în toate cazurile. La baza oricărei amintiri s-ar afla atunci rememorarea unei stări de conştiinţă strict individuale, pe care – ca s-o distingem de percepţii, în care intră atâtea elemente ale gândirii sociale – acceptăm să o numim *intuiţie sensibila*.

„Ne încearcă o anumită îngrijorare – spunea dl Charles Blondei – văzând că este eliminată, sau aproape, din amintire orice reflectare a acestei *intuiţii sensibile* care nu constituie, fără îndoială, întreaga percepţie, dar care este totuşi, în mod evident, preambulul indispensabil şi condiţia *sine qua non* ale acesteia… Pentru a nu confunda reconstituirea propriului trecut cu cea pe care o putem face pentru trecutul aproapelui nostru, pentru ca acest trecut posibil din punct de vedere empiric, logic şi social să ne apară identic cu cel real, trebuie ca, în anumite părţi cel puţin, el să fie mai mult decât o reconstituire făcută cu materiale împrumutate” <*Revue philosophique*, 1926, p. 296). La rândul său, dl. Desire Roustan ne scria: „Dacă vă mărginiţi să spuneţi: când credem că evocăm trecutul, 99% înseamnă reconstrucţie şi 1% evocare veritabilă, acest rest de 1% care se opune explicaţiei dumneavoastră e suficient pentru a ridica din nou întreaga problemă a păstrării amintirii. Ori puteţi evita acest rest?”

E greu să găsim amintiri care să ne trimită la un moment1 când senzaţiile noastre nu erau decât reflectarea obiectelor exterioare, neamestecându-se cu nicio imagine, cu niciun gând prin care să fim legaţi de oamenii sau grupurile care ne înconjurau. Nu ne amintim prima copilărie tocmai fiindcă impresiile noastre nu se pot agăţa de niciun suport, căci nu devenisem încă fiinţe sociale. „Prima mea amintire – spune Stendhal – este că am

muşcat-o de obraz sau de frunte pe doamna Pison de Dugalland, vara mea... O şi văd, o femeie de 25 de ani, cu trupul plin şi faţa rumenă... Scena mi-a rămas clar întipărită, desigur din cauză că gestul meu fu socotit pe loc drept o crimă de care mi se pomenea întruna”[17][18]. La fel, îşi aminteşte cum a înţepat cu o surcea un catâr, care l-a trântit la pământ: „«încă puţin şi murea», spuse bunicul, îmi închipui scena, dar probabil că nu-i o amintire directă, nu-i decât amintirea imaginii pe care mi-am făcut-o despre această întâmplare, foarte demult, pe vremea când a început să-mi fie povestită”[19] (*Vie de Henry Brukrrd*, pp. 3 1 şi 58). Este cazul multor aşa-zise amintiri din copilărie. Prima la care am crezut mult timp că pot să ajung este sosirea familiei mele la Paris. Aveam atunci doi ani şi jumătate. Urcam pe trepte seara (apartamentul era la etajul al patrulea), iar noi. copiii, spuneam în gura mare că la Paris lumea stă în pod. E posibil ca unul dintre noi să fi făcut remarca aceasta. Este însă normal ca părinţii noştri, amuzaţi, s-o fi reţinut şi să ne-o fi povestit mai târziu. Mai văd şi scara luminată: dar am văzut-o de multe ori de atunci.

Iată acum un eveniment din copilăria lui Benvenuto Cellini, aşa cum îl povesteşte acesta la începutul memoriilor sale: „Eram în vârstă cam de trei ani, iar Andrea Cellini, bunicul meu, mai trăia, având însă peste o sută de ani. Într-o zi, cu prilejul înlocuirii unei ţevi de la un rezervor de apă, ieşise de acolo un scorpion mare, pe care ai mei nu-l văzuseră şi care, coborând pe pământ, se ascunsese sub o bancă; I-am văzut şi am alergat la el de l-am luat în mina. Era atât de mare încât, în timp ce-l ţineam în mâna mea de copil, de o parte îi ieşea afară coada, iar de cealaltă parte – cei doi cleşti. Se povesteşte că am alergat, bucuros nevoie-mare, la bunicul meu, spunându-i:

---

171 (V26) în care gîndirea noastră era aproape lipsită de orice conținut ca o masă ștearsă în momentul în care impresiile noastre se găseau...

18 Stendhal, Viața lui Henry’ Brulard, traducere de Modest Morariu. EPL, București, 1965, p. 30 (n. tr.).

19 Ibidem, p. 55 (n. tr.).

«lată, bunicule, ce rac frumos am!». Dându-şi seama că era un scorpion, bunicul a îngheţat de spaimă şi, cum mă iubea nespus de mult, fu cât pe-aci să cadă mort; mângâindu-mă, îmi ceru să-i dau scorpionul, dar eu, nevoind să-l dau nimănui, începui să plâng, strângându-l tot mai tare în mina. La ţipetele mele, sosi alergând şi tata, care era de asemenea acasă şi care, mut de uimire, nu mai ştia ce să facă pentru ca acea jivină veninoasă să nu mă ucidă, când zări o pereche de foarfeci. Înarmându-se cu ei, mângâindu-mă, tata tăie coada şi cleştii scorpionului. După ce trecu primejdia, taică-meu socoti că toată întâmplarea era un semn de noroc”[20]. Această scenă, agitată şi dramatică, se desfăşoară în totalitate în sânul familiei. Când prinde scorpionul, copilul nu are nicio clipă ideea că este un animal periculos: e un mic rac, precum cei pe care i-i arătaseră părinţii săi, lăsându-l să-i atingă ca pe nişte jucării. În realitate, un element străin, venit din afară, a pătruns în casă, iar bunicul şi tatăl reacţionează fiecare în felul său: plânset de copil, rugăminţi şi mângâieri părinteşti, anxietate, oroare şi explozia de bucurie care urmează: tot atâtea reacţii familiale care definesc sensul evenimentului. Să admitem că băiatul şi-l aminteşte: imaginea este plasată în cadrul familiei, căci era încă de la început cuprinsă în acesta şi nu a ieşit deloc din el.

Să-l ascultăm acum pe dl. Charles Blondei: „Îmi aduc aminte că, în copilărie, s-a întâmplat odată, când umblam printr-o casă părăsită, să cad până la jumătate, în mijlocul unei camere întunecoase, într-o groapă pe fundul căreia era apă şi descopăr mai mult sau mai puţin uşor unde şi când s-a petrecut asta, dar intervin aici informaţiile, cu totul secundare faţă de amintire”. Înţelegem că amintirea se prezintă ca o imagine care nu era localizată. Aşadar nu gândindu-se mai întâi la casă, adică plasându-se din punctul de vedere al familiei care locuia acolo, a putut să-şi amintească, mai ales că, ne spune domnul Blondei, n-a povestit acest accident vreunei rude şi este sigur că nu s-a

20 Viata iui Benvenuto Cel Uni scrisă de el insu$k traducere de Ștefan Crndu, EPL, București, 1964, voi. L pp. 13-14 (n. tr.).

mai gândit la asta de atunci. „În acest caz – adaugă el –, am nevoie să reconstitui ambianţa amintirii mele, nu amintirea însăşi. Se pare, într-adevăr, că în amintirile de acest gen avem un contact direct cu trecutul, care precede şi condiţionează reconstituirea istorică” (loc. cit., p. 297). Această relatare se distinge clar de precedenta, mai întâi pentru că Benvenuto Cellini ne indică în primul rând epoca şi locul unde se desfăşoară scena pe care şi-o aminteşte, ceea ce domnul Blondei a omis cu totul când a povestit despre căderea într-o groapă pe jumătate plină cu apă. Şi tocmai asupra acestui lucru insista mai sus. Dar poate că nu aceasta este diferenţa esenţială dintre ei. Grupul de care copilul, la această vârstă, este legat cel mai strâns şi care îl înconjoară mereu este familia. Or, de această dată copilul a ieşit de-acolo. Nu numai că nu-şi mai vede părinţii, dar s-ar părea că ei nici nu sunt prezenţi în mintea sa. În orice caz, nu intervin deloc în întâmplare, pentru că nu vor fi informaţi sau nu-i vor acorda destulă importanţă ca să păstreze amintirea şi să i-o povestească mai târziu eroului. Dar asta e suficient pentru ca să spunem că a fost cu adevărat singur? Noutatea şi intensitatea impresiei, impresie penibilă de abandon, impresie stranie de surpriză în faţa unei întâmplări neaşteptate, nemaivăzute şi prin care nu mai trecuse, să explice faptul că gândirea i-a fost deturnată dinspre părinţi? Oare nu cumva, dimpotrivă, tocmai pentru că era copil, adică mai strâns prins decât adulţii în reţeaua de sentimente şi de gânduri domestice, s-a trezit deodată în primejdie? Dârei se gândea atunci la ai săi şi nu era singur decât în aparentă. Nici nu contează că nu-şi aminteşte epoca şi locul determinat în care se afla şi nu se poate sprijini pe un cadru local şi temporal. Gândirea familiei absente furnizează cadrul, iar copilul nu are nevoie, cum spune dl. Blondei, „să reconstituie ambianţa amintirii” deoarece amintirea se prezintă în acest mediu. Nu trebuie să ne mire cu nimic faptul că, pe moment, copilul nu şi-a dat seama de asta, că nu a acordat atenţie acestui aspect al gândirii sale, nici că, mai târziu, adultul care rememorează această amintire din copilărie nu

remarcă nici el acest lucru. Un „curent de gândire” socială este de obicei la fel de invizibil ca aerul pe care-l respirăm. Nu-i recunoaştem existenţa, în viaţa normală, decât când ne opunem lui, dar un copil care-i strigă pe ai săi, care are nevoie de ajutorul lor nu i se opune.

DL Blondei ar putea obiecta, pe bună dreptate, că faptul pe care şi-l aminteşte are o serie de particularităţi fără niciun raport cu vreun aspect al familiei sate. Umblând 68

printr-o cameră întunecoasă, a căzut într-o groapă pe jumătate plină cu apă. Să admitem că, în acelaşi timp, s-a speriat fiindcă se simţea departe de ai săi. „Partea esenţială a întâmplării, în spatele căreia tot restul pare să dispară, este această imagine care, în sine, se prezintă drept complet desprinsă de ambianţa domestică. Or, tocmai conservarea acestei imagini trebuie explicată. Ea se distinge de orice alte circumstanţe în care mă găseam când mi-am dat seama că eram departe de ai mei, întorcându-mă spre acelaşi mediu pentru a cere ajutor şi spre aceeaşi «ambianţă». Cu alte cuvinte, nu văd cum un cadru atât de general precum familia ar putea să reproducă un fapt atât de particular”. „Pentru aceste forme care sunt cadrele impuse de societate – mai spune dl. Blondei – este necesară şi o materie”. Dar de ce să nu admitem pur şi simplu că această materie chiar există, formată tocmai din ceea ce, în amintire, nu are legătură cu cadrul, adică din senzaţiile şi intuiţiile sensibile retrăite în acest tablou? Când Tom Degeţel a fost abandonat de părinţii săi în pădure, s-a gândit, fireşte, la părinţi; dar multe alte obiecte i se înfăţişau: a mers pe una sau mai multe cărări, s-a căţărat într-un copac, a întrezărit o lumină, s-a apropiat de o casă izolată[21] etc. Cum să se poată rezuma toate acestea într-o simplă remarcă: s-a rătăcit şi nu şi-a regăsit părinţii? Dacă ar fi luat-o pe alt drum şi ar fi cunoscut alţi oameni, ar fi avut acelaşi sentiment de abandon şi totuşi ar fi păstrat cu totul alte

---

21 (V27) fiecare pas pe care-1 face îl îndepărtează de părinți, tot ceea ce i se întîmplă îl rupe de...

amintiri.

Răspunsul nostru e că, atunci când un copil se rătăceşte în pădure sau într-o casă, totul se petrece ca şi cum, prins până atunci în curentul de gânduri şi sentimente care-l lega de ai săi, el se trezeşte totodată antrenat într-un alt curent, care-l îndepărtează de ei. Despre Tom Degeţel putem spune că rămâne în grupul familial, căci îi are alături pe fraţii săi. Dar el se pune în fruntea lor, îi ia în grija sa, îi conduce, adică trece de la statutul de copil la cel de tată, intră în grupul adulţilor, rămânând totuşi copil. Dar faptul este valabil şi în cazul amintirii evocate de dl. Blondei, care este în acelaşi timp o amintire de copil şi una de adult, deoarece copilul s-a aflat pentru prima oară în situaţia unui adult. Copil fiind, toate gândurile sale erau la nivelul unui copil. Obişnuit să considere obiectele exterioare cu ajutorul noţiunilor pe care le obţinuse de la părinţi săi, uimirea şi teama sa provin din dificultatea de a plasa în mica sa lume ceea ce vedea atunci. Devenea adult în sensul că, ai săi nemaifiindu-i aproape, se găsea în prezenţa unor obiecte noi şi înspăimântătoare pentru el, dar care, fără îndoială, nu erau astfel, cel puţin nu în aceeaşi măsură, pentru o persoană matură. Nu a rămas mult timp în acel coridor întunecos. Nici nu a luat contact cu o lume pe care o va redescoperi mai târziu, când va fi mai stăpân pe sine. Există, de altfel, în copilărie multe momente în care avem de-a face cu altceva decât familia, fie că ne lovim sau ne rănim în contact cu obiectele, fie că trebuie să ne adaptăm şi să ne supunem forţei lucrurilor, fie că trecem, inevitabil, printr-o serie întreagă de mici încercări care ne pregătesc pentru viaţa de adulţi: este umbra pe care o proiectează asupra copilăriei societatea persoanelor mature, şi chiar mai mult decât o umbră, căci copilul trebuie să-şi asume partea de griji şi responsabilităţi a căror greutate cade, de obicei, pe umeri mai puternici decât ai săi, iar acum este inclus, cel puţin temporar şi printr-o singură latură a sa, în grupul celor mai în vârstă decât el. De aceea se spune câteodată despre unii oameni că nu au avut copilărie,

fiindcă nevoia de a-şi câştiga pâinea li s-a impus devreme, constrângându-i să intre în zone ale societăţii în care oamenii luptă pentru viaţa lor, pe când cei mai mulţi dintre copii nici nu ştiau că aceste zone există, sau fiindcă, în urma unui deces, au resimţit un gen de suferinţă rezervată, în general, adulţilor, căreia a trebuit să-i facă faţă pe acelaşi plan ca şi ei.

Conţinutul original al unor asemenea amintiri, care le detaşează de toate celelalte, s-ar explica deci prin faptul că se găsesc la intersecţia a două sau mai multe serii de gânduri, prin care sunt legate de tot atâtea grupuri diferite. Nu-i de ajuns să spunem: la intersecţia unei serii de gânduri care ne leagă de un grup, aici familia, şi a alteia care cuprinde numai senzaţiile provocate de lucruri; totul ar fi din nou pus la îndoială deoarece această imagine a lucrurilor existând numai pentru noi, o parte din amintirea noastră nu s-ar sprijini pe nicio memorie colectivă. Dar un copil se sperie de întuneric sau când se rătăceşte într-un loc părăsit fiindcă populează acest spaţiu cu duşmani imaginari, temându-se că va da peste cine ştie ce fiinţe periculoase. Rousseau ne povesteşte că, într-o seară întunecată de toamnă, doamna Lambercier i-a dat cheia bisericii şi l-a trimis să caute în strană Biblia pe care o lăsaseră acolo. „Deschizând uşa – spune el –, mi s-a părut că vin din boltă nişte zgomote ca nişte glasuri; am simţit că mi se cam zdruncină hotărârea mea romană. După ce deschid bine uşa, dau să intru, dar de abia fac câţiva paşi şi mă opresc. Întunericul adânc ce domnea în golul cel mare al bisericii mă înspăimântă, simt că mi se ridică părul pe cap […] mă încurc printre bănci, nu-mi dau seama unde mă aflu şi, neputând găsi nici amvonul, nici uşa, mă cuprinde o teamă pe care n-o pot exprima”. Dacă biserica ar fi fost luminată, ar fi văzut că nu era nimeni şi nu s-ar mai fi speriat. Pentru copil, lumea nu este niciodată lipsită de fiinţe umane, de influenţe binefăcătoare sau negative. Punctelor (şi epocilor) în care aceste influenţe se întâlnesc şi se intersectează le corespund, poate, în tabloul trecutului său, imagini mai distincte, fiindcă un obiect

căruia-i luminăm două laturi, din două surse diferite, ne dezvăluie mai multe detalii şi se impune mai uşor atenţiei noastre. (Un membru al unei societăţi pătrunde în alta, iar gândurile care-l leagă de fiecare dintre ele se întâlnesc.)

Jean-Jacques Rousseau, *Emil sau Despre educaţinne*. traducere de Gheorghe Adamescu, Moldova, Iaşi, 1998, vol. I, pp. 177 – 178 (n.tr.).

Am insistat destul asupra amintirilor din copilărie. Am putea invoca un mare număr de amintiri de adult atât de originale şi care se prezintă atât de unitare încât par să reziste oricărei descompuneri. Dar şi în aceste exemple am putea să evidenţiem aceeaşi iluzie. Un membru al unui grup a intrat, în acelaşi timp, în alt grup; gândurile care-l leagă de ambele se întâlnesc deodată în mintea lui; ipotetic, el este singurul care-şi dă seama de acest contrast. Cum să nu creadă că în sine însuşi se produce o impresie fără echivalent cu ceea ce pot simţi ceilalţi membri ai celor două grupuri, dacă între el şi aceştia nu există alte puncte de contact? Această amintire este cuprinsă, simultan, în două cadre; dar unul dintre aceste cadre îl împiedică să-l vadă pe celălalt şi invers: îşi fixează atenţia asupra punctului de întâlnire al acestora, fără să le poată percepe în întregime. Astfel, când căutăm pe cer două stele care fac parte din constelaţii diferite, satisfăcuţi că am trasat între ele o linie imaginară, ne închipuim că simpla aliniere le conferă un soi de unitate; totuşi fiecare dintre ele este doar un element dintr-un grup, şi am putut să le găsim pentru că, în acel moment, niciuna dintre constelaţii nu era ascunsă de nori. La fel, deoarece două gânduri, apropiate şi contrastante între ele, par să se întărească reciproc, credem că formează un tot care există ca atare, independent de ansamblurile din care au fost extrase, şi nu ne dăm seama că, în realitate, luăm în considerare două grupuri, dar pe fiecare din punctul de vedere al celuilalt.

Să revenim la presupunerea pe care am prezentat-o mai înainte. Am călătorit alături de persoane pe care le cunoscusem de puţin timp şi pe care nu aveam să le mai

văd decât la intervale îndepărtate. Toţi călătoream de plăcere. Dar eu nu prea vorbeam şi nu-i ascultam deloc. Aveam mintea plină de gânduri şi imagini care nu i-ar fi putut interesa pe ceilalţi şi despre care ei nu ştiau nimic, fiindcă se refereau la părinţii şi prietenii mei, de care mă îndepărtam momentan. Astfel, oamenii pe care-i iubeam, care aveau aceleaşi interese ca şi mine, o întreagă comunitate de care eram strâns legat era introdusă, fără s-o ştie, într-un mediu, amestecată cu evenimente, asociată cu peisaje care-i erau complet străine sau indiferente. Să luăm acum în discuţie impresia noastră. Ea se explică, fără îndoială, prin ceea ce se afla în centrul vieţii noastre afective sau intelectuale. Însă ea s-a desfăşurat într-un cadru temporal şi spaţial şi în circumstanţe puse în umbră de preocupările noastre, dar care, la rândul lor, îi modificau cursul şi aspectul: precum casele construite la poalele unui monument antic, dar care nu au aceeaşi vechime. Când ne amintim această călătorie, nu privim, bineînţeles, din acelaşi punct de vedere ca şi însoţitorii noştri, pentru că ea se rezumă, în ochii noştri, printr-o serie de impresii care fuseseră numai ale noastre. Dar nu putem spune nici că privim numai din punctul de vedere al părinţilor, al prietenilor, al autorilor preferaţi, a căror amintire ne însoţea. Când mergem pe un drum de munte, alături de oameni cu un anumit aspect fizic şi un anumit caracter, amestecându-ne distraţi în conversaţia lor, impresiile care se succed în noi înşine sunt tot atâtea moduri particulare, originale, noi de a ni-i reprezenta pe cei dragi şi legăturile care ne unesc cu ei. Dar, în alt sens, aceste impresii, tocmai pentru că sunt noi şi conţin numeroase elemente străine de cursul anterior şi de partea cea mai intimă a gândurilor noastre actuale, sunt străine şi faţă de grupurile de care suntem legaţi cel mai strâns. Ele le exprimă pe acestea, dar, în acelaşi timp, nu le exprimă astfel decât cu condiţia să nu fie prezente material, fiindcă toate obiectele pe care le vedem, toate persoanele pe care le auzim ne atrag atenţia numai în măsura în care ne fac să resimţim absenţa celor dintâi.

Acest punct de vedere, care nu este nici al actualilor însoţitori, nici pe deplin şi exclusiv al prietenilor de ieri şi de mâine, cum oare să nu-l desprindem de unii şi de alţii pentru a ni-l atribui? Nu e adevărat că, atunci când evocăm această impresie, ceea ce ne frapează ţine de partea din ea care nu se explică prin raporturile noastre cu un grup sau altul, care contrastează cu gândirea şi experienţa lor? Ştiu că ea n-ar putea fi împărtăşită, nici măcar ghicită de însoţitorii mei Mai ştiu şi că, sub această formă şi în acest cadru, era imposibil să-mi fi fost sugerată de prieteni sau părinţi la care mă gândeam în momentul la care trimite acum memoria mea. Nu este acesta un rest de impresie independentă atât de gândirea cât şi de memoria ambelor grupuri şi care nu există decât pentru mine?

În prim-planul memoriei unui grup se disting amintirile evenimentelor şi experienţelor care privesc un număr cât mai mare de membri şi care rezultă fie din viaţa proprie, fie din raporturile cu grupurile apropiate, cu care de cele mai multe ori este în contact. Cele care-i privesc pe foarte puţini membri sau uneori pe unul singur, chiar dacă sunt cuprinse în memoria grupului prin faptul că, măcar parţial, s-au produs în limitele acestuia, trec în planul secund. Două fiinţe se pot simţi strâns legate una de alta şi îşi pot pune în comun toate gândurile. Dacă, în anumite momente, ele trăiesc în medii diferite, deşi îşi pot comunica detaliat, prin scrisori, descrieri, relatări, circumstanţele în care s-au aflat atunci când nu mai erau în contact, ar trebui să se identifice una cu alta pentru ca tot ceea ce, în experienţele lor, îi era străin unei sau alteia să fie absorbit în gândirea lor comună. Când domnişoara de Lespinasse îi scrie contelui de Guibert[22], îl poate face să înţeleagă ceea ce simte departe de el, dar în societăţi şi medii mondene pe care el le cunoaşte, fiind şi el legat de

22 Julie de Lespinasse (1732-1776), femeie de litere franceză, al cărei salon era frecventat de iluștri oameni de cultură ai epocii, printre care d'Alembert. Corespondența sa cu Jacques-Antoine- Hippolyte, conte de Guibert (1743-1790; viitor membru al Academiei Franceze), cu care a avut o relație amoroasă, a fost publicată în volum.

acestea. El şi-o poate închipui pe iubita sa, după cum şi ea se poate închipui pe sine, din punctul de vedere al acestor bărbaţi şi femei care nu ştiu nimic despre viaţa ei romanţioasă, dar şi din punctul de vedere al grupului ascuns şi închis pe care-l alcătuiesc împreună. Totuşi el este departe, iar în societatea pe care ea o frecventează se pot produce, fără ştirea lui, multe schimbări despre care scrisorile nu-i oferă o idee suficientă, încât anumite dispoziţii ale ei în prezenţa acestor medii mondene îi sunt şi îi vor rămâne întotdeauna străine: faptul că o iubeşte atât de mult nu este suficient ca să le ghicească.

Un grup intră, în general, în raport cu altele. Multe evenimente rezultă din asemenea contacte, precum şi multe noţiuni care nu au altă origine. Uneori aceste contacte sunt permanente sau, în orice caz, se repetă destul de des şi continuă pentru o durată destul de lungă. De exemplu, când o familie trăieşte mult timp în acelaşi oraş sau în vecinătatea aceloraşi prieteni, oraşul şi familia, prietenii şi familia constituie un fel de societăţi complexe. Iau atunci naştere amintiri, cuprinse în cadrele de gândire comune membrilor din cele două grupuri. Pentru a recunoaşte o amintire de acest gen, trebuie să faci parte simultan din ambele grupuri. Condiţia este îndeplinită, un timp, de o parte dintre locuitorii oraşului, de o parte dintre membrii familiei, dar nu în aceeaşi măsură, în diferitele momente, după cum interesele lor au legătură cu oraşul sau cu familia. De altfel, e de ajuns ca unii membri ai familiei să părăsească oraşul ca să trăiască în altă parte pentru a le fi mai puţin uşor să-şi amintească lucruri pe care le reţineau numai pentru că erau prinşi simultan în două curente de memorie colectivă convergente, în timp ce acum suportă aproape exclusiv acţiunea unuia dintre acestea. De altfel, dat fiind că numai o parte a membrilor unui grup sunt cuprinşi în celălalt şi invers, fiecare dintre aceste două influenţe colective este mai slabă decât dacă s-ar exercita singură. Nu grupul în totalitate, familia, de exemplu, ci numai o fracţiune poate să-l ajute pe un membru să rememoreze acest gen de amintiri. Trebuie să

existe sau să fie create condiţiile pentru a permite celor două influenţe să-şi combine acţiunea cât mai eficient, pentru ca amintirea să reapară şi să fie recunoscută. Astfel încât ea pare mai puţin familiară, percepem mai puţin clar factorii colectivi care o determină şi avem iluzia că se află mai puţin decât celelalte sub puterea voinţei noastre.

[Nu este însă întru totul o iluzie. Nu vom regăsi întotdeauna amintirile pe care le căutăm, fiindcă trebuie să aşteptăm circumstanţele – pe care voinţa noastră nu le controlează în întregime – care să le trezească şi să ni le reprezinte. În această privinţă, nimic nu e mai surprinzător decât recunoaşterea unui chip sau a unui loc atunci când revin în câmpul nostru de percepţie. Nu ne-am mai gândit deloc la ele de când le-am văzut prima dată şi avem, poate, impresia că, oricâte eforturi de memorie am fi făcut, ne-ar fi fost imposibil să le reconstituim. Totuşi nu ne înşelăm: recunoaştem locul respectiv şi ne amintim totodată starea de spirit în care eram când l-am văzut; se pare că amintirea a rămas acolo, agăţată de faţadele caselor, aşteptând de-a lungul aleii, pe ţărmul golfului, pe această stâncă în formă de jilţ să trecem din nou pe acolo, ca să ne reţină în trecere şi să-şi redobândească în memoria noastră locul care, altfel, ar fi rămas mereu neocupat.

Putem admite că dacă n-am regăsit niciodată această amintire înseamnă că n-am revenit niciodată în acel loc. Cu alte cuvinte, pentru ca noi să ne gândim din nou la ea, condiţia necesară pare a fi o serie de percepţii pe care nu le putem retrăi decât făcând din nou acelaşi drum, încât să ne găsim în faţa aceloraşi case, a aceleiaşi stânci etc. Suntem aşadar aproape siguri că nu ne înşelăm când spunem: nu m-am mai gândit niciodată la asta fiindcă n-am putut, prin memorie şi reflecţie, să regrupez toate imaginile, atât de diverse şi nuanţate, şi să reconstitui acea combinaţie unică şi precisă de impresii sensibile, singura care mi-ar putea orienta mintea exact spre această amintire. Aşadar nu ne-am mai gândit. Dacă amintirea reapare, ea rezultă nu dintr-o alăturare de reflecţii, ci dintr-o apropiere a percepţiilor determinată de ordinea în

care se înfăţişează anumite obiecte sensibile şi care rezultă, la rândul ei, din poziţia lor spaţială.

Dar, spre deosebire de reflecţii sau idei, simplele percepţii se limitează să reproducă obiectele exterioare, nu conţin nimic altceva decât aceste obiecte şi nu ne pot conduce dincolo de ele. De unde credinţa (trebuie să admitem) că ele au folosit numai pentru a ne crea o anumită dispoziţie corporală şi sensibilă favorabilă reapariţiei amintirii. Presupunem atunci că amintirea, care nu a fost reconstruită, ci evocată, se găsea, probabil, în mintea noastră. Totuşi singurul mijloc de a umple această lacună a memoriei este să revenim în acel loc, să deschidem ochii. Ne mirăm regăsind o asemenea amintire, dar, după un moment de reflecţie, ne-am putea mira şi că nu am evocat-o mai devreme: identificăm, în labirintul gândurilor noastre, mai multe căi care ne-ar fi putut conduce la ea. Locul şi obiectele ne-au readus o amintire. Dar ştim că pe ele le putem evoca fără să le revedem sau chiar fără să revedem mediul lor. Nu ne lipsea puterea de a ne gândi din nou la ele, ci de a ne gândi atât de intens încât să rememorăm toate detaliile. Când încercăm să demonstrăm o teoremă, uitată în prezent, mintea noastră se angajează pe mai multe căi şi, cum niciuna nu o duce la rezultat, face referire la cartea pe care am avut-o altă dată în mâini. În prezent, doar demonstraţia nu ne-o amintim, însă vedem că printr-una dintre metodele încercate mintea noastră se apropiase de aceasta: am abandonat prea devreme această pistă. Simţim că, printr-un efort prelungit de atenţie şi fără ajutorul cărţii, am fi putut reface în gând acel drum, care ar fi dus la demons-traţie. La fel, amintirea, legată de imaginea spaţiului respectiv, dar cuprinsă totodată în toate succesiunile de imagini şi gânduri (care se intersectează aici) care ne-au condus odinioară în acel loc, n-ar fi fost cu totul imposibil de regăsit: ne-a lipsit forţa atenţiei şi a reflecţiei; era însă de ajuns să urmărim mai adânc una dintre seriile de amintiri care ne-ar fi condus, în gând, acolo unde fusesem în trecut şi pe unde hazardul a făcut să trecem din nou.

Poate că nu este decât o altă iluzie, dar care ridică o problemă nouă. Dacă avem sentimentul că am fi putut ajunge la această amintire pe alte căi înseamnă că aceste căi există, chiar dacă n-am fost în stare să le urmăm până la capăt, adică până la amintire. Să examinăm ce se întâmplă când, reveniţi în acelaşi loc şi în faţa aceloraşi obiecte, le recunoaştem. E vorba aici de acel gen de recunoaştere pe care dl. Bergson o numeşte recunoaştere prin imagini, distingând-o net de ceea ce numeşte recunoaştere prin mişcări. Aceasta din urmă ar trimite la sentimentul de familiaritate pe care-l încercăm când un obiect văzut sau evocat determină în corpul nostru aceleaşi mişcări de reacţie ca atunci când l-am văzut prima oară.

Recunoaşterea prin imagini, dimpotrivă, înseamnă relaţionarea imaginii (percepute sau evocate) unui obiect cu alte imagini, formând împreună un ansamblu sau un tablou; înseamnă regăsirea legăturilor acestui obiect cu alte obiecte, care pot fi şi gânduri sau sentimente. Nu vom pune, deocamdată, întrebarea dacă între aceste două moduri de recunoaştere există o diferenţă de natură sau una de grad. Remarcăm doar că, în cazul de faţă, amintirea corespunde unui eveniment îndepărtat în timp, unui moment din trecutul nostru. Este tocmai ceea ce dl. Bergson numeşte recunoaştere în imagine sau sentiment de *déjà vu*. De exemplu, ajung într-o gară în care am intrat ca să aştept un tren, o singură dată, cu mulţi ani în urmă, la care nu m-am mai gândit de atunci şi al cărei aspect nu s-a schimbat. Pot spune, când recunosc această gară, că în mintea mea există două imagini care se suprapun, una a tabloului pe care-l am în faţa ochilor, alta a tabloului văzut odinioară: o percepţie şi o amintire? Dar, dacă mă opresc la simplele obiecte, cum să se mai distingă imaginile? Există una singură, pe care o am în faţa ochilor, nu mai trebuie s-o reconstruiesc, fiindcă e chiar acolo. Dacă totuşi o detaşez dintre toate celelalte, recunoscând-o, e pentru că ea îmi apare ca locul unde au luat naştere mai multe serii de gânduri care acum îmi trec prin minte, dintre care

unele mă leagă de grupurile din afara oraşului, din care făceam parte, la care mă gândeam atunci când aşteptam pe peronul gării şi de care sunt încă legat, fiindcă pot să privesc din punctul lor de vedere, iar celălalt grup este al celor care locuiesc sau trec prin acest oraş, iar eu fac parte din el astăzi, temporar, la fel ca atunci, în trecut. Aceste două curente de gândire nu s-au intersectat niciodată decât în mintea mea, în acest loc: nu m-am mai gândit de atunci la ambele simultan şi de aceea abia când am trecut din nou prin acest loc, care a fost singurul lor punct de intersecţie, s-a restabilit contactul, adică a reapărut amintirea mea.

La fel se întâmplă când privim portretele unor prieteni pe care nu i-am văzut de mult. Păstrăm o amintire despre trăsăturile lor, dar o amintire vagă. I-am întâlnit în circumstanţe diferite, în medii diverse, iar chipul lor nu era exact acelaşi când îl plasam într-un ansamblu sau altul. Un chip nu este numai o imagine vizuală. Detaliile, expresiile fizionomiei pot fi interpretate în multe feluri, în funcţie de ambianţa în care ne apar, precum şi de direcţia gândirii noastre într-un moment sau altul. De aceea, dacă nu l-am văzut pe un prieten de mult timp, păstrăm despre chipul lui mai multe amintiri parţiale, incomplete, schematice, pe care ar trebui să le apropiem, să le alăturăm şi să le suprapunem una peste alta pentru a-i putea redescoperi imaginea. Ar trebui să ni-l reprezentăm simultan din punctul de vedere al tuturor mediilor în care l-am întâlnit. Dar acestea sunt prea numeroase sau prea diferite, iar în memoria fiecăruia trăsăturile prietenului nostru ocupă un loc prea redus ca să reuşim acest lucru fără mari dificultăţi. Ar trebui să-l revedem personal pentru ca toate amintirile să conveargă; de aceea, când privim un timp portretul unui prieten, fiecare trăsătură a chipului este asemenea unui punct de perspectivă de unde identificăm mediile în care l-am văzut, încât avem impresia că ne regăsim, în acelaşi timp, în mai multe grupuri diferite. Nu este însă o iluzie. Trebuie ca aceste grupuri să fie prezente, fiindcă aceste imagini incomplete erau cuprinse

în fiecare dintre ele, iar imaginea nu poate să evoce grupul, după cum partea nu poate să ne redea întregul.

Acestea sunt cazuri le-l imită. Dar adesea mediile sociale umane intră în raport pentru un timp prea scurt, cu o intensitate prea scăzută şi prea rar, încât un asemenea eveniment şi amintirea care-l reproduce nu ni se mai par familiare. Cu cât grupurile care intră astfel în contact sunt mai îndepărtate sau cu cât sunt mai numeroase, cu atât scade influenţa fiecăruia. Este aşadar normal să nu o remarcăm şi să nu identificăm mediile sociale din care provin acţiunile, încât amintirea, odată reapărută, ni se pare lipsită de orice legătură cu alte memorii decât a noastră. În fine, dat fiind că, pentru a evoca anumite amintiri, trebuie să ne plasăm simultan în grupuri care nu au între ele decât raporturi rare şi accidentale sau în numeroase medii colective, se poate spune că nu reuşim decât în mod excepţional şi ca rezultat al întâlnirilor, pe care avem toate motivele să le punem pe seama hazardului, căci nu le-am căutat intenţionat. De aceea ni se pare că n-am fi putut să le rememorăm şi că reapariţia lor se explică prin jocul invizibil al forţelor psihologice inconştiente. Nu e însă nimic misterios. Cauzele care determină rememorarea acestor amintiri nu depind de noi sau numai de noi, şi asta nu fiindcă sunt inconştiente, ci fiindcă sunt, în parte, în exterior, iar noi exercităm asupra fiecăreia o influenţă redusă. Cum să ne amintim un eveniment care s-a produs în singurul punct de intersectare a doua grupuri din care am făcut parte simultan o singură dată şi între care nu au mai existat alte raporturi? Cum să ne amintim o impresie provocată de o convergenţă de influenţe sociale atât de numeroase, încât niciodată nu se va mai repeta? în ambele cazuri, voinţa noastră este neputincioasă, iar probabilitatea unei astfel de reîntoarceri este atât de mică încât echivalează, practic, cu imposibilul. Aceasta este limita de care ne apropiem pe măsură ce se complică şi se multiplică datele sociale care intră în amintirile noastre.

E adevărat că, în fiecare conştiinţă individuală,

imaginile şi gândurile rezultate din diversele medii prin care trecem se succed după o ordine originală, şi fiecare dintre noi are, în acest sens, propria istorie. În acest şir de stări, dacă fiecare, luată separat, are legătură cu unul sau mai multe medii, al căror punct de întâlnire îl semnalează, succesiunea lor nu se explică prin vreunul din aceste medii. Ea ni se prezintă ca o serie unică în categoria sa. Ca urmare, ni se pare că aceste stări sunt legate între ele în conştiinţa noastră. După ce au intrat în această suită internă şi şi-au ocupat locul, ele se organizează într-un ansamblu atât de bine legat încât ne închipuim că fiecare decurge din precedentele şi conţine germenele următoarelor. Mai mult, o stare devine un punct de perspectivă asupra tuturor celorlalte, ca şi cum şi-ar trage din ele şi numai din ele întreaga substanţă. Când memoria evocă una sau mai multe părţi ale acestei scrii, oare aceste stări nu reapar fiindcă sunt evocate de către alte stări care au fost şi au rămas, în mintea noastră, în legătură cu cele dintâi? Intervine atunci exclusiv legătura internă sau subiectivă, cum spun filosofii. Când *intuiţia sensibila* – şi toate elementele raţionale şi afective legate de ea – s-a produs pentru prima oară, ea se explica, am spune noi, prin mediu şi, totodată, prin organismul nostru, aflat în raport cu mediul. Dar, odată transformată în imagine, ea s-a desprins de acestea. Din acel moment, nu mai are rost să căutăm în exterior cauzele reapariţiei sale; coerenţa amintirilor se bazează pe unitatea internă a conştiinţei. Dar aceasta din urmă este independentă de lumea exterioară şi de mediile pe care le traversăm. Nu contestăm că totul pare să treacă prin raportarea la datele aşa-numitei observaţiii interioare; suntem însă, aici, victimele unei iluzii destul de fireşti. Cum am mai spus, în măsura în care o suportăm docil, nici nu simţim influenţa mediului social. În schimb, aceasta se manifestă atunci când în noi se înfruntă două medii. Când mai multe curente sociale se intersectează şi se ciocnesc în conştiinţa noastră, se produc stările pe care le numim intuiţii sensibile şi care iau forma stărilor individuale fiindcă nu se

raportează în întregime la niciunul dintre medii, şi atunci le raportăm la noi înşine. Ele îşi trag totuşi forţa şi intensitatea din acţiunile conjugate care se exercită asupra noastră. Ne vom da seama de asta dacă le vom analiza şi le vom urmări până la rădăcinile lor. De obicei, nu ne interesează să le găsim cauzele, întreaga noastră atenţie se concentrează asupra stărilor propriu-zise, asupra contrastului dintre vivacitatea lor şi banalitatea impresiilor sau gândurilor anterioare, asupra bogăţiei pe care ne-o dezvăluie deodată în eul nostru, căci reprezintă o combinaţie originală de elemente cu diverse origini. La fel de adevărat este şi că această combinaţie sau legătură se explică nu prin spontaneitatea noastră internă, ci prin întâlnirea, în noi, a unor curente care au o realitate obiectivă în exterior. Chiar această întâlnire este un fapt obiectiv, nu un simplu joc de imagini, ci conjunctura efectiv realizată de reprezentările şi sentimentele obiective care sunt obiecte ale naturii, observabile din afară ca şi lucrurile materiale. Astfel, intuiţia sensibilă şi legătura pe care o stabileşte ea, pe moment, în conştiinţa noastră se explică prin legătura care există sau care se stabileşte între obiecte, în exterior.

Să înaintăm acum în timp. Intuiţia sensibilă a încetat să existe şi, în acest sens, ea aparţine trecutului. Cum ar putea fi altfel din moment ce influenţele exterioare, care o determinau prin întâlnirea lor, nu se mai întâlnesc? Mai exact, ea poate conserva o realitate virtuală numai în măsura în care ne-am regăsi în aceleaşi condiţii sociale complexe care i-au dat naştere altă dată. Desigur, trecând prin această stare, suntem oarecum transformaţi, astfel încât, când ea va reapărea (dacă va reapărea vreodată), o vom recunoaşte. Am rămas, printr-o latură a noastră, în contact cu forţele care au produs-o şi, chiar după ce acestea nu mai sunt prezente material, simţim că, dacă facem efortul necesar, dacă urcăm destul de sus pe un curent de gândire colectivă în care suntem încă antrenaţi, este posibil s-o regăsim. Când recunoaştem starea, ştim ce ne lipsea ca s-o evocăm: puterea de reflecţie necesară

pentru a o descoperi într-un mediu la care mintea noastră, măcar parţial, are încă acces. Spunem că rememorarea anumitor amintiri nu depinde de voinţa noastră pentru că voinţa noastră nu este, de fapt, destul de puternică. Dar amintirea există în afara noastră, împărţită poate între mai multe medii. Dacă o recunoaştem, când reapare pe neaşteptate, recunoaştem de fapt forţele care o fac să reapară şi cu care am fost într-un contact neîntrerupt. Atunci intuiţia sensibilă se recreează, însă în acel interval, dacă ne referim numai la noi înşine şi la organismul nostru psihofizic, ea încetase să existe.

Intuiţia sensibilă este mereu în prezent. Nu putem deci să presupunem că ea ar fi capabilă să se recreeze singură, spontan, ca şi cum ar fi supravieţuit în noi ca o fantomă gata să se reîncarneze: transportată, imaginar, în trecut, ea nu mai înseamnă nimic. Explicăm totuşi astfel, cel puţin în unele cazuri, faptul că ea reapare pentru că, neputând să identificăm cauzele exterioare care i-au dat naştere, nu putem decât să le căutăm în noi înşine. Asta înţelegem când spunem că o imagine o evocă pe alta sau că o amintire trimite la altă amintire. Nu e însă decât o iluzie. Percepţiile noastre asupra lumii exterioare se succed în ordinea succesiunii faptelor şi fenomenelor materiale. Ordinea naturii pătrunde în spiritul nostru şi reglează cursul stărilor sale. Cum s-ar putea altfel, dacă reprezentările noastre sunt doar reflectări ale lucrurilor? O reflectare nu se explică printr-o reflectare anterioară, ci prin lucrul care a produs-o chiar în acel moment. Să presupunem acum că evocăm, cu ochii închişi, o serie de imagini succesive. Legătura dintre ele se explică tot prin înlănţuirea cauzală a fenomenelor naturale, şi nu printr-o atracţie spontană şi reciprocă între stările de conştiinţă puse astfel în relaţie. Dacă-mi reprezint aspectul unei ţări prin care am mers pe jos în mai multe direcţii, dispunerea încăperilor într-o casă, a mobilelor dintr-o cameră în care am locuit, diversitatea şi legătura amintirilor pe care le evoc rezultă chiar din diversitatea şi legătura obiectelor sau a grupului de obiecte. Cu alte cuvinte, în seria stărilor

pe care le derulează memoria mea disting părţile, nu după durata mea internă şi momentele cărora le-au corespuns, ci după diviziunile din realitate: diviziuni obiective, cele pe care percepţia curentă sau colectivă le introduce sau le cunoaşte în natură şi care sunt fondate pe raporturile naturale dintre lucruri. Aceste diviziuni şi secţiuni care împart seria în imagini distincte ajută şi la reconstituirea ei, ca şi cum fiecare stare ar tinde să se însereze în conturul stării precedente sau următoare, ca şi cum punctul de diviziune ar marca totodată şi o legătură. (De vreme ce separarea imaginilor se realizează după diviziuni naturale, şi regruparea lor se conformează raporturilor naturale.) Diviziunile şi legăturile corespund unei logici spaţiale sau materiale, şi pe această logică se sprijină memoria percepţiilor. Coeziunea acestei memorii depinde de amintirile coerente evocate de ea, aşa cum sunt fenomenele (obiective) din exterior. Dar tot cauzalitatea naturală stabileşte legătura dintre lucruri şi gândurile pe care acestea le provoacă. (Se va spune că această concepţie explică faptul că amintirile nu sunt legate una de alta direct, prin raporturi de contiguitate, ci doar fiindcă obiectele corespondente sunt legate ele însele prin raporturi de cauzalitate, independent de activitatea proprie a memoriei. E totuşi greu de admis că o stare de conştiinţă o recreează pe alta din simplul motiv că ele s-au succedat în timp sau au fost apropiate în spaţiu.) De altfel, ceea ce numim aici cauzalitate naturală nu desemnează decât reprezentarea pe care ne-o facem în societatea care ne înconjoară. Legile naturale nu se găsesc în lucruri, ci în gândirea colectivă, care examinează lucrurile şi, în felul său, explică relaţiile dintre ele. (Vom înţelege astfel mai bine că reprezentarea lucrurilor evocate de memoria individuală nu este decât o modalitate de a conştientiza reprezentarea colectivă a aceloraşi lucruri.) Există, cu alte cuvinte, o logică a percepţiei care se impune grupului şi care-l ajută să înţeleagă şi să armonizeze toate (impresiile) noţiunile provenite din lumea exterioară: logică geografică, topografică, fizică, care nu este altceva decât ordinea

introdusă de grupul nostru în reprezentarea lucrurilor din spaţiu (aceasta determinând logica socială şi raporturile). De fiecare dată când percepem ceva, ne con st formăm acestei logici; stabilim legăturile dintre obiecte după logica prezentată şi impusă nouă de către societate. Dar tot această logică şi aceste legi explică şi faptul că amintirile derulează în mintea noastră aceeaşi suită de legături, căci, chiar când nu mai suntem în contact material cu obiectele, găsim în cadrele gândirii colective mijloacele de a evoca înşiruirea acestora; ne-am da seama cu uşurinţă când avem de-a face cu percepţii din lumea materială dacă logica socială n-ar fi, în acest domeniu, atât de riguroasă şi consolidată prin universalitatea sa. Legile naturale se impun tuturor societăţilor, cel puţin în principiu, şi, în fapt, tuturor celor din care facem sau am putea face parte. De aceea ne convingem repede că aceste legi ne sunt impuse nu fiindcă sunt admise în grupul nostru, ci fiindcă suntem în contact cu lucrurile materiale. În realitate, percepţia rezultă dintr-o educaţie îndelungată şi dintr-o disciplină (socială) neîntreruptă; dat fiind că lucrurile nu pot pătrunde în mintea noastră şi că nu putem explica prin forţele şi raporturile din lumea inertă legătura dintre stările de conştiinţă care sunt amintirile noastre, suntem obligaţi să imaginăm un principiu de atracţie între imagini, precum principiul de asociere prin contiguitate în timp şi spaţiu. Dar, privind mai îndeaproape, asta înseamnă că succesiunea este explicată prin ea însăşi; „apariţia lui A după B (în prezent) se explică prin apariţia lui A după B (în trecut)”. Este o simplă constatare. Nu observăm că, dacă A i-a urmat altă dată lui B, acest fapt nu este suficient în sine, fiind abstras dintr-un întreg ansamblu de influenţe exterioare care constituiau adevărata cauză. Trebuie ca, dacă faptul se reproduce în prezent, el să se explice prin aceleaşi cauze, care să acţioneze şi acum. (Acelaşi.ro, îl are şi asemănarea: ne gândim la o similitudine între două obiecte.) Nu se poate explica nimic dacă nu se arată că această contiguitate dintre obiecte rezultă dintr-o legătură cauzală. Dar atunci trebuie să adoptăm punctul de vedere

al unei gândiri colective, singura capabilă să formuleze, în orice moment, un asemenea raport de cauzalitate (în termeni general valabili) pentru lucrurile care ţin de domeniul experienţei sale. Acest punct de vedere este *cel al* naturii (în sensul pe care l-am precizat), adică al obiectelor aşa cum sunt ele cunoscute de grup. Orice rememorare a unei serii de amintiri raportate la lumea exterioară se explică aşadar prin legile percepţiei colective.

Dar acelaşi lucru se poate spune despre toate amintirile, indiferent dacă ele privesc cuvintele schimbate într-o conversaţie, istoria relaţiilor noastre cu o persoană ori alta sau chiar reflecţiile, stările afective prin care am trecut în timpul unei plimbări sau al unui voiaj. De data aceasta memoria percepţiilor nu are decât o intervenţie secundară. Nu e de ajuns să revedem în gând aceleaşi locuri ca să putem reconstitui suitele de reflecţii şi de sentimente care s-au derulat, fără îndoială, în acelaşi cadru spaţial, dar care sunt cu totul altceva decât imagini ale lumii exterioare. Totuşi, chiar şi în acest caz, dacă examinăm conţinutul acestor serii de gânduri, vedem că între diferitele stări cuprinse nu există delimitări arbitrare. Fiecare este ca un obiect cu o anumită unitate şi contururi destul de definite: o persoană, un eveniment, o idee, un sentiment la care am ajuns să ne gândim fiindcă am traversat, efectiv sau imaginar, unul sau mai multe medii sociale în conştiinţa cărora aceste reprezentări aveau şi şi-au păstrat (cel puţin un timp) un loc bine definit, o realitate substanţială. De asemenea, faptul că aceste gânduri au pătruns în conştiinţa noastră individuală, într-un anumit moment şi într-o anumită ordine, se explică prin raporturile care existau între ele într-un mediu, precum şi prin raporturile stabilite între diferitele medii din care făceam parte simultan şi succesiv şi de la care, tot simultan şi succesiv, am preluat şi altele. Raţionând aici ca şi înainte, vom spune că, dat fiind că stările şi succesiunea lor se explicau, la momentul producerii, prin raporturile (care nu pot fi decât de cauzalitate) dintre diferitele

elemente ale unui mediu social sau dintre mai multe medii sociale, condiţia necesară pentru a le evoca prin memorie şi a le reproduce în aceeaşi ordine este să ne regăsim (măcar în gând) în acelaşi 86

mediu. Aceleaşi medii exercită asupra noastră aproximativ acelaşi gen de acţiune. Cum s-ar explica altfel legăturile prin care unele le readuc pe celelalte în vizorul conştiinţei? Detaşate de mediile care le înglobau şi le asigurau coerenţa, care le ţineau apropiate unul de altul, subzistând în mintea noastră, după cum se presupune, ca fragmente izolate care nu găsesc în noul mediu constituit de conştiinţa noastră sau, mai degrabă, în inconştient niciun principiu nou de unitate, cum ar putea aceste gânduri să rămână într-un raport durabil? Ele nu erau reunite, pe moment, decât de presiunea exercitată din exterior. Ceea ce numim sentimentul de unitate al eului – considerat uneori un principiu original de coeziune a stărilor – nu este, în fond, decât conştientizarea din fiecare clipă a faptului că aparţinem în acelaşi timp mai multor medii: dar ea nu există decât în prezent. Cum ar putea să subziste pentru stările îndepărtate în trecut fără presiunea mediilor sociale? Şi aici, o serie de amintiri este bine legată numai datorită faptului că putem să privim din nou din punctul de vedere al grupului sau grupurilor în gândirea cărora aceste stări au fost şi au rămas în raport, în măsura în care depinde de noi să trecem de la un grup la altul în aceeaşi ordine care a determinat altă dată formarea, în mintea noastră, a unei asemenea serii de reflecţii şi de stări afective. Se constată că, în acest caz, mai mult ca atunci când memoria evocă doar ordinea percepţiilor noastre sensibile din trecut, este dificil să discernem (forţele) mediile sociale care, din exterior, determină cursul gândurilor noastre şi că, de aceea, tindem să-l explicăm printr-o legătură subzistentă, nu se ştie unde şi în ce mod, între urmele (...) şi să admitem că, într-un fel sau altul, amintirile noastre, desprinse de obiectele sau cauzele lor, se evocă şi se antrenează una pe alta spontan.]

[E vorba oare de stări produse în noi sub influenţa unui singur mediu în care suntem puternic încorporaţi?] se întâmpla adesea să ne atribuim – ca şi cum acestea n-ar avea altă sursă decât noi înşine – idei şi reflecţii, sentimente sau pasiuni pe care ni le-a inspirat grupul. Există un acord atât de bun între noi şi cei din jurul nostru, încât vibrăm la unison şi nu mai ştim dacă punctul de plecare al vibraţiilor este în noi sau în ceilalţi. De câte ori nu exprimăm, cu o convingere care pare cât se poate de personală, reflecţii preluate dintr-un ziar o căile sau o conversaţie! Ele corespund atât de bine vederilor noastre, încât ne-am mira să descoperim că nu noi suntem autorii lor. „Ne gândiserăm deja la asta”: nu ne dăm seama că nu suntem decât un ecou. Arta oratorului constă, poate, în a da ascultătorilor iluzia că sentimentele şi convingerile pe care le trezeşte în ei nu le-au fost sugerate din afară, ci ei înşişi au ajuns la ele, iar el a ghicit numai ceea ce formula, în secret, conştiinţa lor şi le-a împrumutat vocea, într-un fel sau altul, fiecare grup social încearcă să-şi convingă membrii în această direcţie. Câţi oameni au suficient spirit critic încât să discearnă, în propriile gânduri, ceea ce aparţine altora şi să recunoască faţă de ei înşişi că, de cele mai multe ori, n-au contribuit cu nimic? Uneori lărgim cercul oamenilor frecventaţi şi al lecturilor, ne facem un merit din eclectismul care ne permite să vedem şi să conciliem diferitele aspecte ale problemelor şi ale lucrurilor; chiar şi atunci se întâmpla adesea ca orientarea opiniilor noastre, complexitatea sentimentelor şi a gusturilor să nu fie decât rezultate ale hazardului care ne-a adus în raport cu grupuri diverse sau opuse, iar proporţia pe care o acordăm fiecărui mod de gândire este determinată de intensitatea inegală a influenţelor exercitate asupra noastră, separat, din exterior în orice caz, în măsura în care cedăm fără a opune rezistenă unei sugestii exterioare, credem că gândim şi simţim liber. Din acest motiv nici nu observăm2 cele mai multe influenţe sociale cărora ne supunem. La fel se întâmpla, poate chiar mai evident, când, în punctul de întâlnire al mai multor

curente de gândire colectivă care se intersectează în noi, se (V28) prin noi înşine şi prin propriile frământări.

(V29) nici pe moment, nici mai târziu, când ne amintim produce o stare complexă în care vrem să vedem un eveniment unic, care nu există decât pentru noi. Într-o călătorie, un om simte deodată că reintră sub influenţa unor medii străine însoţitorilor săi. Printr-un concurs neaşteptat de circumstanţe, un copil ajunge într-o situaţie care nu e caracteristică vârstei sale, iar gândirea lui se deschide către sentimente şi preocupări de adult. O schimbare spaţială, profesională, familială nu ne rupe încă legăturile cu fostele grupuri. Or, se întâmpla ca în asemenea cazuri influenţele sociale să devină mai complexe, fiind mai numeroase şi întreţesute. Este unul dintre motivele pentru care le sesizăm mai greu şi le distingem mai confuz. Privim fiecare mediu din perspectiva altuia sau altora şi în acelaşi timp din a sa şi avem impresia că ne opunem. Fără îndoială, din acest conflict sau din combinaţia de influenţe, fiecare dintre ele ar trebui să iasă mai clar în relief. Dar, fiindcă aceste medii se înfruntă, avem impresia că nu suntem implicaţi în niciunul. Primul plan este ocupat de stranietatea situaţiei, care absoarbe gândirea individuală. Acest eveniment se interpune, ca un ecran, între gândirea individuală şi modurile de gândire socială din a căror conjugare a rezultat. El nu poate fi înţeles de niciun membru al acestor medii, în afară de mine. În acest sens, în momentul în care se produce deja, îmi aparţine şi voi fi tentat să-i găsesc explicaţia doar în mine însumi. Aş admite că până şi circumstanţele, adică întâlnirea acestor medii, au servit drept ocazie, au permis producerea unui eveniment inclus de mult în destinul meu individual, apariţia unui sentiment latent din sufletul meu. Pentru că alţii l-au ignorat şi n-au avut (cel puţin aşa îmi închipui) niciun rol în producerea sa, când îmi va reapărea mai târziu în memorie voi avea un singur mod de a-i explica revenirea: faptul că, într-un fel sau altul, s-a păstrat ca atare în mintea mea. Dar lucrurile nu stau aşa. Aceste amintiri care ne par strict personale –

crezând că numai noi le cunoaştem şi suntem capabili să le regăsim – se disting de celelalte prin complexitatea condiţiilor necesare pentru a fi rememorate; este însă numai o diferenţă de grad.

Câteodată ne limităm să remarcăm că trecutul nostru cuprinde două feluri de elemente: cele pe care le putem evoca oricând vrem şi cele care, dimpotrivă, nu răspund la chemarea noastră[23], încât, când le căutăm în trecut, se pare că voinţa noastră se loveşte de un obstacol. În realitate, putem spune că primele ţin de domeniul comun, iar în acest sens ceea ce ne este nouă familiar sau uşor accesibil este la fel şi pentru ceilalţi. Ideea pe care ne-o reprezentăm cel mai uşor, compusă din elemente oricât de personale şi particulare dorim, este ideea pe care o au ceilalţi despre noi, iar evenimentele vieţii noastre care sunt mereu cele mai prezente au marcat şi memoria grupurilor de care suntem apropiaţi. Astfel, faptele şi noţiunile pe care ni le amintim fără dificultate ţin de domeniul comun, cel puţin pentru unul sau unele grupuri. Aceste amintiri aparţin aşadar „tuturor”, şi suntem oricând vrem capabili să le rememorăm fiindcă putem să ne sprijinim pe memoria altora. Despre celelalte, pe care nu le putem rememora după voinţă, vom spune că nu aparţin altora, ci numai nouă, fiindcă nimeni în afară de noi nu le-ar fi putut cunoaşte. Oricât de straniu şi paradoxal ar părea, amintirile pe care ne este cel mai greu să le evocăm sunt cele care ne privesc numai pe noi, care constituie bunul nostru cel mai exclusiv, ca şi cum nu le-ar putea scăpa celorlalţi decât cu condiţia ca nici noi înşine să nu le reţinem.

Putem spune că ni se întâmpla acelaşi lucru ca unui om care şi-a îngropat comoara într-un cufăr cu o

23 (V30) care se opun voinței noastre; or, e curios să observăm totuși că despre primele se mai spune că sînt ale tuturor, iar despre celelalte că-s doar ale noastre. Este, într-o anumită măsură, adevărat, iar cînd trecem gradual de la unele la altele, mai corect ar fi spunem că primele depind de grupurile (unul sau mai multe) cu care sîntem în raporturi frecvente și familiare, îneît putem oricînd

încuietoare atât de complicată încât nu mai reuşeşte să-l deschidă, că nu mai ştie cifrul lacătului şi este silit să lase în seama hazardului regăsirea acestuia? Există însă o explicaţie mai firească şi mai simplă. Între amintirile pe care le evocăm intenţionat şi cele asupra cărora se pare că nu avem control se află, în realitate, toate gradele. Condiţiile necesare pentru ca unele sau altele să apară nu diferă decât prin gradul de complexitate. Primele ne sunt întotdeauna accesibile fiindcă se păstrează în grupuri în care suntem liberi să pătrundem oricând vrem, în gândirea colectivă cu care rămânem mereu în raporturi strânse, încât toate elementele lor, toate legăturile între aceste elemente şi trecerile cele mai directe de la unele la altele ne sunt familiare. Celelalte ne sunt mai puţin şi mai rar accesibile, deoarece grupurile care ni le-au furnizat sunt mai îndepărtate şi nu suntem în contact cu ele decât intermitent. Există grupuri care se asociază sau care se întâlnesc frecvent, încât putem să trecem de la unul la altul, să facem parte simultan din ambele; între alte grupuri raporturile sunt atât de reduse şi de puţin vizibile încât nu avem nici ocazia, nici ideea de a urma căile şterse prin care ele comunică. Dar, pe astfel de căi, pe astfel de poteci ascunse vom regăsi amintirile noastre, la fel cum un călător consideră poate drept numai ale lui un izvor, nişte stânci, un peisaj la care nu se ajunge decât prin abaterea de la calea principală, pentru a ajunge la alta, pe un drumeag anevoios şi neumblat. Capetele acestui drum transversal se găsesc pe cele două căi şi le cunoaştem: dar trebuie atenţie, poate şi noroc, ca să le regăsim şi putem să le parcurgem de multe ori pe amândouă fără să avem ideea de a le căuta, mai ales când nu putem conta, pentru semnalarea lor, pe călătorii care merg pe una dintre căi, aceştia nefiind interesaţi de destinaţia celeilalte.

Să nu ne ferim să revenim la exemplele date. Vom vedea că sursele sau elementele acestor amintiri personale care par să nu aparţină nimănui în afară de noi pot fi găsite în medii sociale definite în care se păstrează, iar membrii acestor grupuri (din care noi înşine n-am încetat

să facem parte) ar şti să le descopere şi să ni le arate dacă le-am pune întrebările potrivite. Partenerii noştri de călătorie nu-i cunoşteau pe părinţii şi prietenii pe care i-am lăsat în urina. Dar au putut să observe că nu ne amestecăm pe deplin printre ei, au simţit că, în anumite momente, eram un element străin în grupul lor. Dacă-i vom întâlni mai târziu, ne vor putea aminti că în cutare parte a călătoriei eram distraşi sau că am făcut o remarcă, am rostit cuvinte care arătau că nu eram, cu gândul, în totalitate alături de ei. Copilul care s-a rătăcit în pădure sau care s-a aflat într-un pericol care a provocat în el sentimente caracteristice adulţilor n-a povestit nimic despre asta părinţilor. Însă ei au putut să observe că după aceea nu mai era nepăsător ca de obicei, ca şi cum o umbră ar fi trecut peste el, şi că, revăzându-i, arăta o bucurie care nu mai era una de copil. Dacă m-am mutat dintr-un oraş în altul, locuitorii celui din urmă nu ştiau de unde veneam, dar, înainte să mă adaptez la noul mediu, mirarea, curiozitatea, ignoranţa mea au fost, cu siguranţă, sesizate de o parte a grupului. Aceste urme abia vizibile ale unor evenimente fără prea mare importanţă pentru mediul însuşi nu au reţinut decât puţin timp atenţia acestuia2. Unii membri le-ar regăsi totuşi sau ar şti unde să le caute, dacă le povestesc evenimentul care le-a putut lăsa.

De altfel, dacă forţa şi durata memoriei colective provin din faptul că ea are ca suport un ansamblu de oameni, indivizii sunt totuşi cei care-şi amintesc, în calitate de membri ai grupului. Din această masă de amintiri comune care se sprijină una pe alta, nu-i vor apărea fiecăruia aceleaşi, cu maximum de intensitate. Am spune că fiecare memorie individuală este un punct de vedere asupra memoriei co1 (V31) chiar dacă această schimbare de atitudine n-a fost decât una de moment, ea a putut să lase o amprentă uşoară în memoria grupului familial

(V32) E de ajuns ca eu însumi să le fi perceput clar şi să le pol recunoaşte, în măsura în care am participat şi particip lective, că acest punct de vedere se schimbă în

funcţie de locul pe care eu îl ocup şi că însuşi acest loc se schimbă în funcţie de relaţiile pe care le întreţin cu alte medii. Nu este aşadar de mirare că nu toţi profită la fel de mult de instrumentul comun. Totuşi, dacă încercăm să explicăm această diversitate, revenim tot la o combinaţie de influenţe care sunt, toate, de natură socială.

Dintre aceste combinaţii, unele sunt extrem de complexe. De aceea reapariţia lor nu depinde de noi. Trebuie să ne încredinţăm hazardului, să aşteptăm ca mai multe sisteme de unde, în mediile în care ne deplasăm material sau în gând, să se intersecteze din nou şi să provoace aceeaşi vibraţie ca altă dată aparatului de înregistrare care este conştiinţa noastră individuală. Este însă acelaşi gen de cauzalitate ca şi atunci, şi nici n-ar putea fi altul. Succesiunea amintirilor, chiar a celor mai personale, se explică tot prin schimbările care se produc în raporturile noastre cu diverse medii colective, adică, în definitiv, prin transformările acestor medii, fiecare în parte şi luate în ansamblu.

Se va spune că e straniu că aceste stări cu un caracter atât de frapant de unitate ireductibile, amintirile noastre cele mai personale, rezultă din fuziunea atâtor elemente diverse şi separate. Mai întâi, dacă ne gândim bine, această unitate se descompune într-o multiplicitate. S-a spus uneori că într-o stare cu adevărat personală de conştiinţă regăsim, aprofundând-o, întreg conţinutul personalităţii văzute dintr-un anumit punct de vedere, dar prin conţinutul personalităţii trebuie să se înţeleagă toate elementele care marchează raporturile cu diferitele medii. O stare personală arată şi complexitatea combinaţiei din care a rezultat. Cât despre aparenta unitate, aceasta se explică printr-o iluzie destul de firească. Filosofii au arătat că sentimentul de libertate se explică prin multitudinea seriilor cauzale care se combină pentru a produce o acţiune.

Ne închipuim că fiecărei influenţe i se poate opune o alta şi credem că actul nostru este independent de toate influenţele pentru că nu depinde exclusiv de vreuna, fără

să *ne dăm* seama că el rezultă, în realitate, din ansamblul lor şi că este în continuare dominat de legea cauzalităţii. La fel, fiindcă amintirea reapare ca efect al mai multor serii înlănţuite de gândire colectivă şi nu putem s-o atribuim exclusiv uneia dintre ele, ne închipuim că este independentă şi opunem unitatea sa multiplicităţii seriilor. E ca şi cum am presupune că un obiect greu, suspendat în aer prin mai multe fire subţiri întreţesute, rămâne sifbpendat în vid[24], susţinându-se singur.

Capitolul 3

Memorie colectivă şi memorie istorică

Nu ne-am obişnuit încă să vorbim despre memoria unui grup, nici măcar ca metaforă. S-ar părea că o asemenea facultate n-ar putea exista şi dura decât în măsura în care este legată de un corp sau de un creier individual. Să admitem totuşi că ar exista, pentru amintiri, două moduri de organizare şi că ele ar putea fie să se grupeze în jurul unei persoane definite, care le priveşte din punctul său de vedere, fie să se distribuie în interiorul unei societăţi mari sau mici, pentru care constituie tot atâtea imagini parţiale. Ar exista aşadar memorii individuale şi, dacă vrem, memorii colective[25]. Cu alte cuvinte, individul ar participa la două feluri de memorie. Însă, după cum participă la una sau la alta, el ar adopta două atitudini foarte diferite şi chiar contrarii. Pe de o parte, amintirile s-ar instala în cadrul personalităţii sale sau al vieţii sale personale: deşi le are în comun cu alţii, el nu le-ar privi decât sub aspectul care-l interesează, astfel încât să se distingă de ceilalţi2. Pe de altă parte, ar fi capabil. În anumite momente, să se comporte doar ca membru al unui grup care contribuie la evocarea şi întreţinerea amintirilor impersonale, în măsura în care acestea intersectează grupul. Dacă aceste memorii se întrepătrund adesea, mai ales dacă memoria individuală poate, pentru a-şi confirma unele amintiri, pentru a le preciza şi chiar pentru a-şi

24 (V33) fiindcă și-a pierdut complet greutatea

25 (V34) dar acestea s-ar distinge de celelalte. ' (V35) memoria individuală s-ar detașa...

umple unele lacune, să se sprijine pe memoria colectivă, să se relocalizeze în ea, să se confunde cu ea pentru un moment, nu se îndepărtează de propria-i cale, iar tot acest aport exterior este asimilat şi încorporai progresiv în substanţa sa. Memoria colectivă, pe de altă parte, cuprinde memoriile individuale, dar nu se confundă cu acestea. Ea evoluează după legi proprii, iar dacă în ea mai pătrund câteodată şi unele amintiri individuale, acestea-şi schimbă imaginea odată ce sunt reaşezate într-un ansamblu care nu mai este o conştiinţă personală[26].

Să examinăm acum memoria individuală. Ea nu este complet izolată şi închisă. Un om, ca să-şi evoce propriul trecut, are adesea nevoie să facă apel la amintirile altora. Face referire la puncte de reper care există în afara sa şi care sunt fixate de societate. Mai mult, funcţionarea memoriei individuale nu e posibilă fără instrumentele constituite de cuvinte şi idei, pe care individul nu le-a inventat, ci le împrumută din mediul său. Nu e mai puţin adevărat că nu ne amintim decât ceea ce am văzut, făcut, simţit, gândit la un moment dat, adică memoria noastră nu se confundă cu a celorlalţi. Ea este destul de strict limitată în spaţiu şi timp. La fel e şi memoria colectivă: dar limitele nu sunt aceleaşi. Pot fi mai restrânse, dar şi mai largi. În cursul vieţii mele, grupul naţional din care fac parte a fost teatrul unui anumit număr de evenimente despre care spun că mi le amintesc, dar pe care nu le-am cunoscut decât din ziare şi din mărturiile celor care au fost direct implicaţi. Acestea ocupă un loc în memoria naţiunii. Dar eu n-am asistat personal la ele. Când le evoc, sunt obligat să mă bazez cu totul pe memoria celorlalţi, care nu vine aici s-o completeze şi s-o întărească pe-a mea, ci este unica sursă a ceea ce pot repeta. De multe ori, nu-mi sunt mai cunoscute decât evenimentele îndepărtate, produse înainte de naşterea mea. Port cu mine un bagaj de amintiri istorice pe care-l pot spori prin conversaţie sau lectură. Dar aceasta este o memorie împrumutată, care nu-i a mea. În

26 (V36) Ar trebui, astfel, să distingem două probleme care nu se pun în aceeași termeni și nu se referă la aceleași obiecte

gândirea naţională, aceste evenimente au lăsat o urină adâncă, nu doar pentru că instituţiile au fost modificate, ci pentru că tradiţia rămâne foarte vie în anumite părţi ale grupului, partidului politic, provinciei, clasei profesionale sau chiar în unele familii şi la anumiţi oameni care i-au cunoscut personal pe martori. Pentru mine, sunt noţiuni, simboluri; îmi sunt reprezentate sub o formă mai mult sau mai puţin populară; pot să mi le imaginez; dar mi-e cu totul imposibil să mi le amintesc. Printr-o latură a personalităţii mele, sunt angajat în grup, încât nimic din ceea ce se produce aici cât timp fac parte din acesta, nimic chiar din ceea ce l-a preocupat şi transformat înainte de intrarea mea nu-mi este cu totul străin. Însă dacă aş vrea să reconstitui integral amintirea unui anumit eveniment, ar trebui să reunesc toate reproducerile deformate şi parţiale ale membrilor grupului. Dimpotrivă, amintirile melc personale îmi aparţin în exclusivitate, sunt toate în mine.

Ar trebui aşadar să distingem între două memorii, pe care le putem numi, dacă vrem, pe una interioară sau internă, iar pe cealaltă exterioară; sau memorie personală şi memorie socială. Mai exact spus (din punctul de vedere pe care tocmai l-am indicat), memorie autobiografică şi memorie istorică. Prima s-ar ajuta de cea de-a doua, căci istoria vieţii noastre face parte din istorie în general. Desigur, cea de-a doua este cu mult mai extinsă decât prima. Pe de altă parte, ea ne reprezintă trecutul doar sub o formă rezumată şi schematică, în timp ce memoria vieţii noastre prezintă un tablou mai continuu şi mai dens.

Dacă admitem că ne cunoaştem memoria personală din interior, iar pe cea colectivă din afară, între ele există un contrast puternic. Îmi amintesc oraşul Reims fiindcă am trăit acolo un an întreg. Îmi amintesc, de asemenea, că Jeanne d’Arc a fost la Reims şi tot aici a fost încoronat Carol al VII-lea, pentru că am auzit sau am citit asta undeva. Jeanne d’Arc a fost de atâtea ori portretizată în teatru, cinema etc, încât nu mi-e greu deloc să mi-o imaginez la Reims. În acelaşi timp, mi-e clar că nu puteam să fiu martor la evenimentul propriu-zis: mă limitez la

cuvintele pe care le-am citit sau auzit, semne reproduse de-a lungul timpului, care sunt tot ce ajunge la mine despre acel trecut. La fel se întâmpla cu toate faptele istorice pe care le cunoaştem1. Nume proprii, date, formule care rezumă un lung şir de detalii, uneori o anecdotă sau un citat: acesta este epitaful evenimentelor de odinioară, la fel de scurt, general şi sărac în semnificaţie ca şi majoritatea inscripţiilor pe care le citim pe pietrele de mormânt. Într-adevăr, istoria seamănă cu un cimitir în care spaţiul este măsurat şi în care trebuie mereu să se găsească locuri pentru mormintele noi.

Dacă mediul social trecut n-ar subzista pentru noi decât prin notaţii istorice, dacă memoria colectivă, în general, n-ar cuprinde decât date (ataşate unor evenimente definite în termeni generali) şi definiţii sau evocări abstracte ale evenimentelor, ea ne-ar rămâne cu totul exterioară. În societăţile noastre naţionale, atât de largi, multe existenţe se derulează fără niciun contact cu interesele comune ale celor mai mulţi dintre cei care citesc ziarele şi acordă o oarecare atenţie afacerilor publice. Deşi nu ne izolăm, sunt perioade în care, absorbiţi de trecerea zilelor, nu mai ştim „ce se întâmpla”. Ne vom gândi, poate, mai târziu să reunim cele mai notabile evenimente publice contemporane. Ce se întâmpla în lume şi în ţara mea în 1877, când m-am născut7 Este anul crizei de la 16 mai, când situaţia politică se transforma de la o săptămână la alta şi lua naştere veritabila republică. Guvernul lui Broglie era la putere. Gambetta declara: „Trebuie să te supui sau să demisionezi”. Atunci a murit pictorul Courbet. Tot atunci, Victor Hugo publică al doilea volum din *Legenda secolelor*. La Paris, este terminat

(V37) Să reducem memoria veritabilă sau vie la reproducerea impresiilor sensibile: nu găsesc în memoria mea nicio amintire.

bulevardul Saint-Germain şi încep lucrările la Calea Republicii. În Europa, toată atenţia este îndreptată asupra războiului dintre Rusia şi Turcia. Osman-Paşa, după o lungă şi eroică rezistenţă, trebuie să predea Plevna.

Reconstitui astfel un cadru, dar unul prea larg şi în care mă simt pierdut. Din acel moment am fost luat, fără îndoială, de curentul vieţii naţionale, dar abia dacă m-am simţit antrenat în acesta. Eram ca un călător pe vapor. Cele două maluri îi trec pe sub ochi; străbaterea apei se încadrează în acest peisaj, dar să presupunem că el e adâncit în reflecţii sau distras de tovarăşii de călătorie: nu se va mai preocupa de ce se întâmpla pe ţărm decât din când în când; va putea să-şi amintească mai târziu călătoria fără să se gândească prea mult la detaliile peisajului sau va putea să urmărească parcursul pe o hartă; astfel, va regăsi poate câteva amintiri uitate, le va preciza pe altele (înţelegându-le mai bine). Dar între ţinutul traversat şi călător nu va exista un contact real.

Unor psihologi le-ar plăcea, poate, să arate că, în calitate de auxiliare ale memoriei noastre, evenimentele istorice nu joacă alt rol decât diviziunile timpului marcate pe ceas sau înscrise în calendar. Viaţa noastră se scurge într-o mişcare continuă. Dar când privim înapoi spre ceea ce s-a desfăşurat astfel, este întotdeauna posibil să distribuim diferitele părţi între punctele de diviziune ale timpului colectiv, pe care le descoperim astfel în afara noastră şi care se impun din exterior tuturor memoriilor individuale, tocmai pentru că nu-şi au originea în niciuna dintre acestea. Timpul social astfel definit ar fi complet exterior faţă de duratele trăite de conştiinţe. Lucrul e evident când e vorba de un ceas care măsoară timpul astronomic. Dar la fel este şi cu datele marcate pe cadranul istoriei, care corespund celor mai notabile evenimente ale vieţii naţionale, pe care uneori le ignorăm în momentul producerii lor şi a căror importanţă nu o recunoaştem decât mai târziu. Vieţile noastre vor fi înserate în corpurile sociale, pe care le vor urina în revoluţii şi vor suferi de pe urma cutremurărilor acestora. Dar un eveniment 99

nu ocupă loc în seria faptelor istorice decât după un timp de la producerea sa. Abia după aceea putem să legăm de evenimentele naţionale diferitele faze ale vieţii noastre.

Nimic n-ar putea dovedi mai bine cât de artificială şi de exterioară este operaţiunea care constă în raportarea, ca la nişte puncte de reper, la diviziunile vieţii colective. Nimic n-ar putea arăta mai clar, de asemenea, că, în realitate, studiem două obiecte distincte când ne fixăm atenţia asupra memoriei individuale sau a celei colective. Evenimentele şi datele care constituie însăşi substanţa vieţii grupului nu pot fi pentru individ decât semne exterioare, la care se referă numai cu condiţia să iasă din acesta.

Desigur, dacă materia memoriei colective n-ar fi alcătuită decât din serii de date ori din liste de fapte istorice, ea ar juca doar un rol secundar în fixarea amintirilor noastre. Dar aceasta este o concepţie extrem de îngustă, care nu corespunde realităţii. Chiar din acest motiv ne-a fost dificil s-o prezentăm sub această formă. Era totuşi necesar, căci ea este în deplin acord cu o teză general acceptată. Cel mai adesea considerăm memoria drept o facultate individuală, care apare într-o conştiinţă redusă la propriile resurse, izolată de altele şi capabilă să evoce, fie voluntar, fie din întâmplare, stările prin care a trecut anterior. Neputându-se contesta totuşi că de multe ori plasăm amintirile noastre într-un spaţiu şi într-un timp cu diviziuni în privinţa cărora convenim cu ceilalţi, că le situăm, de asemenea, între date care n-au sens decât raportate la grupurile din care facem parte, aceste lucruri sunt admise. Dar este o concesie minimă, care nu poate îndrepta atenţia celor care o fac spre specificul memoriei individuale.

„Scriindu-mi viaţa în 1835, observa Stendhal, fac o mulţime de descoperiri… Alături de fragmentele de frescă ce s-au conservat, nu exista niciodată, trebuie să pornesc acum, în 1935, la vânătoare de date… Odată sosit la Paris, viaţa mea este amestecată cu evenimentele din gazete, toate datele sunt sigure… în 1835 descopăr fizionomia şi cauza evenimentelor” * (P7 e *de Henry Brulard*). Datele şi evenimentele istorice sau naţionale pe care le reprezintă ele (acesta fiind sensul dat de Stendhal) pot fi, cel puţin în

aparenţă, complet exterioare circumstanţelor vieţii noastre; dar mai târziu, când reflectăm, „facem numeroase descoperiri”, „descoperim cauza multor evenimente”. Se poate înţelege asta în mai multe sensuri. Când răsfoiesc o istorie contemporană şi trec în revistă diversele evenimente franceze sau europene care s-au succedat de la data naşterii mele, pentru primii opt sau zece ani din viaţă am într-adevăr impresia unui cadru exterior a cărui existenţă o ignoram pe atunci şi învăţ să-mi situez copilăria în istoria timpului meu. Dar, deşi lămuresc astfel această primă fază a vieţii mele exterioare, memoria mea nu se îmbogăţeşte deloc în ceea ce are ea personal, iar în trecutul meu de copil nu văd strălucind lumini noi, nici obiecte noi care să apară şi să se dezvăluie. Asta, fără îndoială, fiindcă pe atunci nu citeam încă ziarele şi (dacă faptele erau menţionate în prezenţa mea) nu mă amestecam în conversaţiile celor mari. Acum pot să-mi fac o idee, dar una obligatoriu abstractă, despre circumstanţele publice şi naţionale care-i interesau, probabil, pe părinţii mei: nici despre aceste fapte, nici despre reacţiile pe care le-au provocat alor mei nu am nicio amintire directă. Cred că primul eveniment care a pătruns în urzeala impresiilor mele de copil a fost înmormântarea lui Victor Hugo (când aveam opt ani). Mă văd alături de tatăl meu, urcând spre Arcul de Triumf, unde era ridicat catafalcul, iar a doua zi asistând la defilare de la un balcon, la colţul străzilor Soufflot şi Gay-Lussac. Până la acea dată, nicio zguduire nu s-a prelungit până la mine şi la cercul meu de preocupări dinspre grupul naţional în care eram închis? Eram totuşi în contact cu părinţii mei: ei înşişi erau deschişi faţă de multe influenţe[27][28];

În parte, erau ceea ce erau deoarece trăiau în acea epocă, acea fără, în acele circumstanţe politice şi naţionale în aspectul lor obişnuit, în tonalitatea generală a

27* Stendhal, op. cit., p. 139 (n. tr.).

28 (V38) influențe care veneau dintr-un mediu social mai extins decît familia mea

sentimenteir lor, poate nu regăsesc urma unor evenimente „istoritrdeterminate. Dar exista în Franţa, în perioada de zece, cincisprezece sau douăzeci de ani de după înfrângerea din 1 Ri<1 1871, o atmosferă psihologică şi socială unică, pe care a-i putea-o regăsi în vreo altă epocă, Părinţii mei erau francezi ai acestei epoci, atunci au deprins anumite obişnuinţe şi x căpătat anumite trăsături care au făcut apoi mereu parte din personalitatea lor şi care probabil că mi s-au impus de mic în atenţie. Nu mai este aşadar vorba de date şi fapte. Desigur istoria, fie şi contemporană, se reduce adesea la o serie de noţiuni prea abstracte. Dar le pot completa, le pot înlocui cu ideile unor imagini şi impresii atunci când privesc tablouri portrete, gravuri din acea vreme, când mă gândesc la cărţile care apăreau, la piesele reprezentate, la stilul epocii, la glumele şi la oamenii de spirit care erau la modă pe atunci să nu ne închipuim acum că acest tablou al unei lumi dispărute nu de mult, recreată astfel prin mijloace artificiale, va deveni fondul oarecum fals pe care vom proiecta profilurile părinţilor noştri şi că acesta constituie un fel de mediu[29] în care ne scufundăm trecutul pentru a-l „revela" Dimpotrivă, lumea copilăriei melc, aşa cum o regăsesc când îmi aduc aminte, se reaşază firesc în cadrul pe care studiul istoric al acestui trecut apropiat îmi permite să-l reconstitui tocmai pentru că ea era deja marcată. Ceea ce descopăr este că, printr-un suficient efort de atenţie, aş putea să regăsesc, în amintirile melc din această mică lume, imaginea mediului în care era inclusă. Multe amănunte dispersate, poate pm familiare ca să mă fi gândit să le leg unele de altele şi a căror semnificaţie o voi fi căutat, se detaşează acum şi se reunesc învăţ să disting, în fizionomia părinţilor mei şi în aspectul acestei perioade, ceea ce nu se explică prin natura personal;

a oamenilor, prin circumstanţele care s-ar putea reproduce în orice alt timp. ci prin mediul naţional contemporan. Părinţii mei, ca toată lumea, erau oameni ai timpului lor, la fel şi prietenii lor şi toţi adulţii cu care

29 (V39) un fel de mediu chimic 102

intram în contact în acea epocă. Când vreau să-mi reprezint modul de viaţă şi de gândire din acea perioadă, spre ei îmi îndrept reflecţia. De aceea istoria contemporană mă interesează într-un mod cu totul diferit faţă de istoria secolelor precedente. Bineînţeles, n-aş putea spune că-mi amintesc în detaliu evenimentele, fiindcă nu le cunosc decât din cărţi. Dar, spre deosebire de alte epoci, aceasta trăieşte în memoria mea, fiindcă am fost absorbit de ea, iar o întreagă parte din amintirile mele de atunci nu este altceva decât reflectarea ei[30].

Astfel, chiar dacă e vorba de amintiri din copilărie, n-ar trebui să distingem între memoria personală, care ar reproduce întocmai impresiile noastre de altă dată, care nu ne determină să ieşim din cercul strâmt al familiei, al şcolii şi al prietenilor, şi o altă memorie, care s-ar numi istorică şi care ar cuprinde doar evenimentele naţionale pe care nu le puteam cunoaşte pe atunci, încât prin intermediul uneia să pătrundem într-un mediu în care viaţa noastră se desfăşura deja, dar fără ştirea noastră, în timp ce cealaltă ne-ar pune în contact numai cu noi înşine sau cu un sine extins doar până la limitele grupului care închide lumea copilului. Nu pe M istoria învăţată, ci pe cea trăită se sprijină memoria noastră. Prinfistorie trebuie atunci să se înţeleagă nu o succesiune cronologică de evenimente şi date, ci tot ceea ce face ca o perioadă să se distingă de altele şi despre care cărţile şi relatările nu ne prezintă decât un tablou destul de schematic şi incomplet.

30 (V40) Chiar dincolo de părinții mei, adică de tatăl meu și de mama mea, prin intermediul bunicilor și al persoanelor vîrstnice pe care le-am cunoscut în copilărie am putut pătrunde într-o perioadă a istoriei și mai îndepărtată

Ni se va reproşa că tratăm această formă a memoriei colective care ar fi istoria caracterul impersonal, precis abstract şi relativ simplificat care alcătuiesc tocmai cadrul pe care memoria noastră individuală s-ar putea sprijini. Dacă depindem de impresiile pe care ni le-au provocat fie unele evenimente, fie atitudinea părinţilor noştri faţă de evenimente care mai târziu vor avea semnificaţie istorică, fie numai obiceiurile şi modul de a vorbi şi de a acţiona într-o epocă, prin ce se disting ele de tot ce ne amintește viaţa de copil, dar care nu va fi reţinut de memoria naţională? Cum ar fi copilul capabil să atribuie valori diferite părţilor succesive ale tablourilor pe care viaţa il derulează în faţa lui şi de ce ar i se fi impus mai ales de faptele sau trăsăturile care reţin atenţia adulţilor pentru că aceştia dispun în timp şi spaţiu de numeroşi termeni de comparaţie? Un război, o revoltă, o ceremonie naţională, o serbare populară, un nou mijloc de transport, lucrările care transformă străzile unui oraş pot fi privite, într-adevăr, din două puncte de vedere. Acestea sunt fapte unice în domeniul lor, prin care existenţa unui grup este modificată. Dar ele se descompun, pe de altă parte, într-o serie de imagini care traversează conştiinţele individuale. Dacă nu reţinem decât aceste imagini, ele vor contrasta cu celelalte, în mintea unui copil, prin singularitatea, strălucirea şi intensitatea lor, dar la fel se întâmplă şi cu multe imagini care nu corespund unor evenimente de un asemenea răsunet. Un copil ajunge noaptea într-o gară plină de soldaţi. Indiferent dacă aceştia se întorc de pe câmpul de luptă ori se îndreaptă într-acolo sau pur şi simplu fac manevre, nu-l impresionează nici mai mult, nici mai puţin. Ce erau din depărtare tunurile bătăliei de la Waterloo dacă nu un bubuit confuz de tunet? Un copil mic, redus la percepţiile sale, nu va păstra despre astfel de spectacole decât o amintire fragilă şi puţin durabilă. Pentru ca, dincolo de imagine, să surprindă realitatea istorică, trebuie să iasă din sine, adoptând punctul de vedere al grupului ca să vadă în ce fel un anumit fapt marchează o dată deosebită

pătrunde în cercul de preocupări, interese și simțăminte naționale. Dar în acest moment faptul încetează să se mai confunde cu o impresie personală. Rămînem în contact cu schema istoriei. Așadar – se va spune – trebuie să ne sprijinim din plin pe memoria istorică. Prin intermediul acesteia un fapt exterior vieții mele de copil ajunge să-și pună amprenta asupra unei zile, a unei ore, iar observarea acestei amprente îmi va aminti ziua sau ora; dar amprenta este în sine o marcă superficială, realizată din afară, fără vreun raport cu memoria mea personală și cu impresiile mele de copil.

La baza unei asemenea descrieri stă și ideea că spiritele (gîndirea) sînt separate unele de altele la fel de clar ca și organismele care le servesc de suport material. Fiecare dintre noi este mai întîi și rămîne cel mai adesea închis în sine însuși. Cum se explică atunci faptul că el comunică și își pune în acord gîndurile cu ale altora? Se va admite crearea unui fel de mediu artificial, exterior oricărei gîndiri personale, dar care le cuprinde pe toate, un timp și un spațiu colective, precum și o istorie colectivă. În astfel de cadre gîndurile (impresiile) indivizilor se unesc, ceea ce presupune ca fiecare dintre noi să nu mai fie, pentru moment, el însuși. Va reveni imediat în sine, introducînd în memoria sa puncte de reper și diviziuni pe care le aduce gata făcute din exterior. Pe acestea le vom lega de amintirile noastre, dar între amintiri și punctele de sprijin nu va exista nici un raport intim, nici o comuniune de substanță. De aceea noțiunile istorice și generale n-ar juca aici decît un rol foarte secundar: ele presupun existența prealabilă și autonomă a memoriei personale. Amintirile colective s-ar aplica peste cele individuale, permițîndu-ne o stăpînire mai facilă și mai sigură a acestora; dar ar trebui mai întîi ca amintirile individuale să fie prezente. Altfel memoria noastră ar lucra în gol. A existat cu siguranță ziua în care l-am întîlnit pe cutare coleg pentru prima dată ori, cum spune domnul Blondel, prima zi în care am mers la liceu. Aceasta este o noțiune istorică; dar, dacă în interior

n-am păstrat nicio amintire personală despre această primă întâlnire sau despre prima zi de liceu, această noţiune va rămâne în aer, cadrul va rămâne gol, iar eu nu-mi voi aminti nimic. Astfel încât pare evidentă prezenţa, în orice act de memorie, a unui element specific, care este însăşi existenţa unei conştiinţe individuale capabile să-şi

fie sieşi suficientă.

Dar putem oare să distingem cu adevărat, pe de o parte, o memorie fără cadre, care n-ar dispune pentru clasarea amintirilor sale decât de cuvinte din limbaj şi de câteva noţiuni împrumutate din viaţa practică, iar de cealaltă parte un cadru istoric sau colectiv, fără memorie, care n-ar fi construit, reconstruit sau conservat în memoriile individuale? Credem că nu. Din momentul în care copilul depăşeşte etapa strict senzitivă a vieţii şi se interesează de semnificaţia imaginilor şi tablourilor pe care le percepe, putem spune că el gândeşte în comun cu ceilalţi, iar gândirea sa se împarte între torentul impresiilor personale şi diferitele curente de gândire colectivă. El nu mai este închis în sine însuşi deoarece gândirea sa stăpâneşte acum perspective complet noi, în cadrul cărora simte că nu este singurul observator, totuşi nu a ieşit din sine, iar pentru a se deschide către seriile de gânduri comune membrilor grupului său nu este obligat să-şi golească mintea căci, printr-un anumit aspect sau sub un anumit raport, aceste noi preocupări îndreptate în afara interesează întotdeauna ceea ce noi numim aici omul interior, adică nu sunt cu totul străine de viaţa noastră personală. [Astfel, când un bărbat, capul familiei, primeşte o vizită, chiar dacă oaspetele este străin, chiar dacă obiectul vizitei sale nu-i interesează, membrii familiei vor reţine epoca şi durata acestui fapt constând în introducerea în grupul domestic a unui corp străin: dar acesta încetează să fie un element străin, odată ce se produce un eveniment, cineva intră în casa lor, sau tatăl şi mama, gândirea tatălui şi a mamei este, temporar, abătută dinspre ei. Aceasta este doar o comparaţie care ne ajută să înţelegem că, dacă un anumit eveniment politic sau naţional îşi lasă amprenta în conştiinţa personală a cuiva care asistă la el, e pentru că aceasta reacţionează imediat şi dă de la sine, spontan, marca corespunzătoare atitudinii, în care se regăseşte deci pe deplin.]

În copilărie, Stendhal a asistat, din coridorul casei în care locuia bunicul său, la o răzmeriţă populară izbucnită

la Grenoble la începutul Revoluţiei, de Ziua olanelor: „Imaginea pe care o păstrez – spune el – e cât se poate de limpede, să fie vreo patruzeci şi trei de ani de atunci... Un lucrător pălărier, împuns în spate cu o baionetă, după câte se spunea, mergea cu multă greutate, susţinut de doi bărbaţi pe după umerii cărora îşi petrecuse braţele. Era fără haină, cămaşa şi pantalonii de nankin sau bumbac erau năclăite de sânge. Rana din care sângele şiroia din belşug era la şale, cam în dreptul buricului... îl revăzui pe nefericitul lucrător urcând toate etajele casei Perier... Cum e şi firesc, asta-i amintirea mea cea mai limpede din vremurile acelea"[31] (*Vie de Henry Brulard*, p. 64). Avem aici, într-adevăr, o imagine, dar situată în centrul unui tablou, al unei scene populare şi revoluţionare la care Stendhal a fost spectator: probabil că, mai târziu, a auzit de multe ori relatarea, mai ales că această revoltă apărea drept începutul unei perioade politice foarte agitate şi de o importanţă decisivă. În orice caz, chiar dacă pe moment nu cunoştea locul pe care această zi îl va ocupa cel puţin în istoria oraşului Grenoble, forfota neobişnuită a străzii, gesturile şi comentariile părinţilor săi erau de ajuns ca să înţeleagă că evenimentul depăşea cercul familiei sale şi al cartierului. La fel, într-o altă zi se vede în bibliotecă, ascultându-l pe bunicul său într-o încăpere plină de lume. „Dar de ce atâta lume? Cu ce ocazie? Imaginea nu-mi spune nimic. E doar o imagine" (*ibidem*, p. 60). Ar mai fi păstrat totuşi amintirea dacă ea nu se situa, ca şi ziua revoltei, într-un cadru de preocupări care îl atrăgeau treptat în această perioadă şi prin care deja se angaja într-un curent mai larg de gândire colectivă?

E posibil ca amintirea să nu intre imediat în acest curent şi să treacă un anumit timp până să înţelegem sensul evenimentului. Esenţialul este ca momentul înţelegerii să vină destul de devreme, cât amintirea este încă vie. Atunci, de la amintirea însăşi, în jurul ei vedem enianând, într-un fel semnificaţia sa istorică. Ştiam bine, din atitudinea persoanelor faţă de faptul care ne-a frapat,

31 Ibidem, pp. 60-62 (n. tr.).

că merita să fie reţinut. Ni-l amintim pentru că simţeam că îi preocupa pe cei din jurul nostru. Mai târziu vom înţelege mai bine de ce. Amintirea se afla la început în curent, dar era reţinută de un obstacol, rămânea pe margine, agăţată în ierburile râului. Astfel, numeroase curente de gândire socială trec prin mintea copilului, dar toate aspectele lor se manifestă abia pe termen lung.

Îmi amintesc (e una din cele mai vechi amintiri ale mele) că în faţa casei noastre, pe strada Gay-Lussac, pe locul actual al Institutului Oceanografie, se găsea, vecin cu o mănăstire, un mic hotel unde se cazaseră nişte ruşi. Îi vedeam, cu căciuli de blană şi cojoace, aşezaţi în faţa uşii, le vedeam pe nevestele şi pe copiii lor. Poate că, în ciuda costumelor şi trăsăturilor stranii, nu i-aş fi băgat în seamă dacă n-aş fi remarcat că trecătorii se opresc şi chiar părinţii mei ieşeau pe balcon să se uite la ei. Erau locuitori din Siberia, care fuseseră muşcaţi de lupi turbaţi şi care se instalau pentru un timp la Paris, în zona străzii Ulm şi a Şcolii Normale, pentru a fi trataţi de Pasteur. Auzeam pentru prima oară acest nume şi tot pentru prima oară îmi reprezentam faptul că există savanţi care fac descoperiri. De altfel, nu ştiu în ce măsură înţelegeam cele de mai sus. Poate că n-am înţeles pe deplin decât mai târziu. Dar nu cred că această amintire mi-ar fi rămas atât de clară în minte dacă, prin această imagine, gândurile mele nu s-ar fi orientat spre orizonturi noi, spre regiuni necunoscute unde mă simţeam din ce în ce mai puţin izolat.

Sunt destul de rare aceste ocazii ale copilului de a vedea, ca urmare a unei tulburări în mediul social, brusc întredeschis cercul strâmt care-l închidea, aceste revelări, prin deschideri spontane, ale vieţii politice, naţionale, la nivelul căreia nu se ridică în mod normal. Amestecându-se în discuţiile serioase ale adulţilor, citind ziarele, va avea sentimentul că descoperă un pământ necunoscut. Acesta nu va fi totuşi primul contact cu un mediu mai larg[32] decât familia sa ori decât micul grup al prietenilor şi al părinţilor

---

32’ (V41) străin vieții sale de copil
2 (V42) cei mari

săi. Părinţii2 îşi au propriile interese, iar copiii au altele, şi există multe motive pentru ca limita care separă cele două zone de gândire să nu fie depăşită. Dar copilul intră în raport şi cu o categorie de adulţi pe care simplitatea obişnuită a concepţiilor îi apropie de el. Este, de pildă, cazul servitorilor. Copilul se întreţine bucuros cu aceştia, luându-şi revanşa pentru reţinerea şi tăcerea la care-l condamnă părinţii în toate privinţele care nu sunt „pentru vârsta lui”. Servitorii vorbesc adesea liber în faţa copilului sau cu el, iar acesta îi înţelege pentru că de multe ori ei se exprimă ca nişte copii mari. Aproape tot ce ştiam şi puteam înţelege despre războiul din 1870, Comună, Al Doilea Imperiu, Republică am aflat din ce mi-a povestit o dădacă bătrână, superstiţioasă şi părtinitoare, care accepta fără discuţie tabloul acestor evenimente şi al regimurilor, aşa cum fusese zugrăvit de imaginaţia populară. Prin intermediul ei am perceput rumoarea confuză care e ca un vârtej al istoriei propagat în mediile ţăranilor, ale muncitorilor, ale claselor de jos. Când o auzeau, părinţii mei puteau să ridice din umeri. În acele momente, gândirea mea’ ajungea, dacă nu la evenimentele înseşi, măcar la o parte din mediile umane care fuseseră afectate de ele. Şi astăzi memoria mea mai evocă acest prim cadru istoric al copilăriei, odată cu primele mele impresii. În orice caz, sub această formă mi-am reprezentat mai întâi evenimentele care au precedat cu puţin naşterea mea, iar dacă în prezent recunosc cât de inexacte erau aceste relatări, nu pot să rectific înclinaţia de atunci înspre acest curent tulbure şi să împiedic aceste imagini confuze1 din a-mi încadra, deformând-o, câte o amintire de odinioară.

Copilul intră în contact şi cu bunicii, iar prin aceştia ajunge la un trecut şi mai îndepărtat. Bunicii se apropie de copii, poate fiindcă, din motive diferite, şi unii, şi alţii se dezinteresează de evenimentele contemporane asupra cărora se fixează atenţia părinţilor. „În societăţile rurale, spune Marc Bloch, se întâmpla destul de frecvent ca, în timpul zilei, în timp ce tatăl şi mama lucrează la câmp sau

la nesfârşitele treburi ale casei, copiii mici să fie lăsaţi în grija «bătrânilor», şi de la aceştia, la fel sau chiar mai mult decât de la părinţi, primesc moştenirea obiceiurilor şi tradiţiilor de tot felul” („Mémoire collective, traditions et coutumes”, în *Revue de synthèse historique*, nr. 118 – 120, 1925, p. 79). Desigur, şi bunicii, persoanele vârstnice sunt „oameni ai timpului lor”. Deşi copilul nu-şi dă imediat seama, deşi nu distinge la bunicul său urmele personale – fapt care pare să se explice pur şi simplu prin bătrâneţea sa şi care ţine de vechea societate în care a trăit şi s-a format şi a cărei amprentă o poartă – t el simte, într-un mod confuz, că atunci când intră în casa bunicului, când vine în cartierul acestuia sau în oraşul în care locuieşte, pătrunde într-o regiune diferită, care nu-i este totuşi străină, fiindcă se potriveşte prea bine cu înfăţişarea şi felul de a fi ale membrilor mai vârstnici ai familiei. În ochii acestora – lucru de care el îşi dă seama el ţine într-o anumită măsură chiar locul părinţilor săi, dar nişte părinţi care să fi rămas copii şi să nu fie angajaţi cu totul în viaţa şi societatea actuale. Cum să nu fie interesat, ca de nişte evenimente care-l privesc şi la care a participat, de tot ceea ce readuc povestirile acestor persoane vârstnice care uită diferenţa dintre timpuri şi, pe deasupra prezentului, leagă trecutul de viitor? Nu numai faptele, ci şi modul de a fi şi de a gândi de altă dată se fixează astfel în memorie. Regretăm uneori că n-am profitat mai mult de această ocazie unică de a intra în contact direct cu perioade pe care nu le vom cunoaşte de acum decât din exterior, prin istorie, tablouri, literatură. În orice caz, de multe ori, în măsura în care figura unei rude bătrâne capătă oarecum amploare prin tot ce ne-a dezvăluit despre o perioadă şi o societate veche, ea se detaşează în memoria noastră, nu ca o aparenţă fizică puţin ştearsă, ci cu relieful şi culoarea unui personaj aflat în centrul unui întreg tablou pe care-l rezumă şi-l exprimă succint. De ce, dintre toţi membrii familiei, Stendhal a păstrat o amintire atât de profundă şi îi schiţează un portret atât de viu mai ales bunicului său? Oare nu pentru că acesta reprezenta pentru el sfârşitul

secolului al XVIII-lea, pentru că-i cunoscuse pe câţiva dintre „filosofi” şi pentru că, prin intermediul lui, Stendhal a putut pătrunde cu adevărat în vechea societate dinainte de Revoluţie, de care se va simţi mereu ataşat? Dacă persoana bătrânului n-ar fi fost de timpuriu legată, în gândurile lui, de operele lui Diderot, Voltaire, d'Alembert, de un gen de interese şi sentimente care depăşea orizontul unei mici provincii meschine şi conservatoare, acesta n-ar fi fost el însuşi, adică ruda pe care Stendhal a stimat-o şi a iubit-o cel mai mult. Poate şi l-ar fi amintit cu aceeaşi exactitate, dar n-ar fi ocupat un asemenea loc în memoria sa. Secolul al XVIII-lea, dar secolul al XVIII-lea trăit, în care a circulat cu adevărat gândirea sa, îi va revela asemănarea profundă cu bunicul său. Aşadar cadrele colective ale memoriei nu se reduc la date, nume şi formule, ci reprezintă curente de gândire şi experienţa” în care regăsim trecutul nostru, deoarece a fost traversat de acestea.

Istoria nu înseamnă tot trecutul, dar nici tot ceea et rămâne din trecut. Sau, dacă vrem, pe lângă istoria scrisă există o istorie vie care se perpetuează sau se reînnoieşte de-a lungul timpului şi în care pot fi regăsite numeroase curente vechi care numai în aparenţă dispăruseră. Dacă n-ar fi am mai avea dreptul să vorbim de memorie colectivă? Şi la ce ne-ar fi de folos cadrele care nu subzistă decât ca noţiuni istorice, impersonale şi sobre? Grupurile, în care se elaborau odinioară concepţiile şi un spirit care dominau un timp întreaga societate, intră repede în declin, făcând loc altora care ţin, o perioadă, sceptrul moralei şi care formează opinia publică după noile modele. Am putea crede că lumea asupra căreia, odată cu bunicii noştri, ne-am aplecat din nou a dispărut deodată. Ca şi cum, din timpul intermediar între aceasta, cu mult anterioară naşterii noastre, şi epoca în care interesele naţionale contemporane ne captează atenţia, nu ne rămâne nicio amintire care depăşeşte cercul familial, totul se desfăşoară de parcă s-ar fi produs o întrerupere în timpul căreia lumea vârstnicilor a dispărut treptat, în timp ce tabloul

căpăta caracteristici noi. Să considerăm totuşi că nu există un mediu, un mod de gândire sau o sensibilitate de altă dată din care să nu fi rămas urme şi chiar mai mult decât urme. adică tot ce este necesar pentru a le recrea temporar.

Mi se pare că am simţit vibraţii ale romantismului în grupul pe care l-am format şi reformat de câteva ori împreună cu bunicii mei. Prin romantism nu înţeleg doar o mişcare artistică şi literară, ci un mod aparte de sensibilitate care nu se confundă cu dispoziţiile sufletelor sensibile de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar care nici nu se deosebeşte net de acestea şi care se disipase, parţial, în frivolitatea celui de Al Doilea Imperiu, dar subzista, fără îndoială, cu mai multă obstinaţie în provinciile oarecum izolate (acolo am găsit eu ultimele urme). Or, ne este îngăduit să reconstruim acest mediu şi să recreăm în jurul nostru acea atmosferă, în special cu ajutorul cărţilor, al gravurilor şi tablourilor. Aici nu e vorba în primul rând de poeţi şi de capodoperele lor

Acestea produc asupra noastră, fără îndoială, cu totul altă impresie decât asupra contemporanilor. Am descoperit multe lucruri în ele. Dar există revistele epocii şi literatura „familiilor”, care conţin acest spirit ce impregna totul şi se manifesta sub toate formele. Răsfoind paginile, ni se pare că revedem rudele bătrâne care aveau gesturile, expresiile, atitudinile şi costumele reproduse în gravuri, ni se pare că le auzim vocea şi că regăsim expresiile pe care le foloseau. Subzistenţa acestor „muzee de familie” şi „reviste pitoreşti” este, desigur, un accident. S-ar fi putut să nu le scoatem niciodată de pe rafturi şi să le deschidem[33]. Redeschid totuşi aceste cărţi şi regăsesc gravurile, tablourile, portretele fiindcă, împins de o curiozitate de erudit sau de gustul lucrurilor vechi, am consultat cărţile la bibliotecă şi am privit tablourile la muzeu. Ele se găsesc la mine acasă sau la părinţi, le descopăr la prieteni, îmi atrag privirile pe cheiuri, în vitrinele anticariatelor.

33 (V47) tot atîtea curente care ar fi „curs în sec” (j/c)

În afară de gravuri şi cărţi, trecutul a lăsat numeroase alte urme în societatea de astăzi, vizibile uneori şi pe care le percepem şi în expresia chipurilor, în aspectul locurilor şi chiar în modurile de a gândi şi a simţi, păstrate inconştient şi reproduse de anumite persoane în anumite medii. De obicei, nu le observăm. Dar e suficient să ne îndreptam atenţia spre ele ca să ne dăm seama că obişnuinţele moderne au baze vechi care se manifestă în diverse situaţii.

Uneori trebuie să mergem mai departe ca să descoperim insule ale trecutului conservate în întregime, se pare, încât ne simţim deodată transportaţi cu cincizeci sau şaizeci de ani în urmă. În Austria, la Viena, în familia unui bancher la care fusesem invitat, am avut într-o zi impresia că mă aflu într-un salon francez de pe la 1830, Nu atât datorită decorului exterior, mobilierului, cât unei atmosfere mondene destul de neobişnuite, felului în care se formau grupurile, unui nu ştiu ce oarecum convenţional, ca o reflectare a „vecinului regim”. De asemenea, în Algeria, într-o regiune unde locuinţele europene erau împrăştiate şi unde nu se ajungea decât cu diligenta, mi s-a întâmplat să observ cu curiozitate tipuri de bărbaţi şi femei care-mi păreau familiare fiindcă semănau cu cele pe care le văzusem în gravurile din Al Doilea Imperiu şi îmi imaginam că, din pricina izolării şi a îndepărtării, francezii care veniseră să se stabilească aici după cucerire şi copiii lor au trăit, probabil, după un fond de idei şi obişnuinţe care datau din acea epocă. În orice caz, aceste două imagini, reale sau imaginare, se întâlnesc în mintea mea cu amintiri care mă leagă de medii asemănătoare: o mătuşă bătrână pe care o vedeam într-un astfel de salon, un bătrân ofiţer în retragere care trăise în Algeria în perioada de început a colonizării. Dar chiar fără să fi ieşit din Franţa, nici măcar din Paris sau dintr-un oraş în care am locuit dintotdeauna, nu e greu să facem adesea observaţii de acest gen. Deşi în ultima jumătate de secol aspectul urban s-a schimbat mult, mai sunt cartiere, străzi şi grupuri de case din Paris care contrastează cu restul

oraşului, păstrându-şi fizionomia de odinioară. De altfel, locuitorii seamănă cu cartierul sau casa lor. Aşadar, în fiecare epocă, obişnuinţele şi spiritul unui grup sunt în strânsă legătură cu aspectul locurilor în care trăieşte acesta. Există un Paris de la 1860, a cărui imagine este legată de societatea şi cutumele contemporane. Pentru a-l evoca, nu e suficient să căutăm plăcile care comemorează casele unde au trăit sau au murit personalităţi faimoase ale epocii sau să citim o istorie a transformărilor pariziene. În oraşul şi la populaţia de astăzi un observator bun remarcă trăsăturile de altă dată, mai ales în zonele dezafectate, unde se refugiază micii meşteşugari şi, în anumite zile sau seri de serbare populară, în Parisul prăvăliilor şi al muncitorilor, care s-a schimbat mai puţin decât restul. Dar Parisul de altă dată poate fi mai uşor regăsit în orăşelele de provincie, unde n-au dispărut tiparele, nici costumele sau modul de a vorbi întâlnite pe strada Saint-Honoresau pe bulevardele pariziene din vremea lui Balzac.

Chiar şi cercul părinţilor noştri a fost marcat de bunici. Pe atunci nu ne dădeam seama, fiind sensibili mai ales la diferenţele dintre cele două generaţii. Părinţii noştri mergeau înaintea noastră şi ne îndrumau spre viitor. Vine momentul în care ei se opresc şi noi îi depăşim. Ne întoarcem atunci spre ei şi ni se pare că trecutul i-a învăluit, amestecându-i printre umbrele de altă dată. Marcel Proust descrie, în pagini emoţionante şi profunde, cum, începând cu săptămânile de după moartea bunicii sale, i se părea că mama sa, prin trăsături, expresie şi întregul aspect, se identifica treptat cu cea care tocmai dispăruse, înfăţişând imaginea acesteia, ca şi cum, de-a lungul generaţiilor, acelaşi tip se reproducea la două existenţe succesive. Este un simplu fenomen de transformare fiziologică şi putem spune că dacă în părinţii noştri îi revedem pe bunici înseamnă că părinţii îmbătrânesc şi că, pe scara vârstelor, locurile lăsate libere sunt repede ocupate, deoarece coborâm fără oprire? Dar poate înseamnă că, mai degrabă, atenţia noastră şi-a

schimbat sensul. Părinţii şi bunicii reprezentau pentru noi două epoci distincte şi clar separate. Nu ne dădeam seama că bunicii erau mai implicaţi în prezent, iar părinţii în trecut mai mult decât ne închipuiam. În momentul în care m-am trezit în mijlocul oamenilor şi al lucrurilor, trecuseră zece ani de la războiul din 1870. Al Doilea Imperiu reprezenta pentru mine o perioadă îndepărtată care corespundea unei societăţi aproape dispărute. În prezent, între doisprezece şi cincisprezece ani mă despart de marele război, şi presupun că pentru copiii mei societatea de dinainte de 1914, pe care n-au cunoscut-o, se îndepărtează, la fel, într-un trecut la care ei cred că memoria lor nu poate ajunge. Însă pentru mine continuitatea dintre cele două perioade nu a fost întreruptă. Este aceeaşi societate, transformată, desigur, de noile experienţe, eliberată, poate, de preocupările şi prejudecăţile vechi, îmbogăţită cu elemente mai tinere, adaptată într-o anumită măsură la noile circumstanţe, dar aceeaşi. Ca şi pentru copiii mei, există şi pentru mine o parte mai mică sau mai mare de iluzie. Va veni momentul când, privind în jur, nu voi regăsi decât pe foarte puţini dintre cei care au trăit şi au gândit odată cu mine şi la fel ca mine înainte de război, când voi înţelege, aşa cum mă încearcă uneori sentimentul de nelinişte, că noile generaţii au dat-o la o parte pe a mea şi că o societate care, prin aspiraţii şi obiceiuri, îmi este în mare măsură străină a luat locul celei din care făceam eu parte; iar copiii mei, schimbându-şi punctul de perspectivă, vor fi miraţi să descopere deodată că sunt atât de departe de ei şi că, prin interesele, ideile şi amintirile mele, eram atât de apropiat de părinţii mei. Şi ei, şi eu vom fi atunci, fără îndoială, sub influenţa unei iluzii inverse: nu voi fi chiar atât de departe de ei, căci nici părinţii mei nu sunt atât de îndepărtaţi de mine; dar, în funcţie de vârstă şi de circumstanţe, suntem frapaţi fie de diferenţele, fie de similitudinile dintre generaţiile care când se retrag în ele însele şi se îndepărtează una de alta, când se întâlnesc şi se confundă.

Astfel – cum am demonstrat mai sus – viaţa copilului

se cufundă mai mult decât am crede în medii sociale prin care intră în contact cu un trecut1 mai mult sau mai puţin îndepărtat, ca un cadru în care sunt cuprinse amintirile cele mai personale. Mai târziu, memoria sa seva putea sprijini mai degrabă pe trecutul trăit decât pe cel învăţat din istoria scrisă. Dacă, la început, nu a distins acest cadru2 şi stările sale de conştiinţă care apăreau aici, treptat, în mintea sa se va opera separarea dintre mica sa lume interioară şi societatea din jur. Dar, din moment ce cele două feluri de elemente au fost, iniţial, strâns îmbinate şi i-au părut ca făcând toate parte din eul său de copil, se poate spune că mai târziu, toate cele care aparţin mediului social îi vor apărea ca un cadru abstract şi artificial. În acest sens sc. 1 (V48) un trecut istoric

3 (V49) acest cadru şi evenimentele care-l priveau sau al căror actor era distinge istoria trăită de cea scrisă: are tot ce-i trebuie ca să constituie un cadru viu şi natural pe care gândirea se poate sprijini pentru a conserva şi a regăsi imaginea trecutului său.

Trebuie să mergem însă şi mai departe. Pe măsură ce copilul creşte şi mai ales când se maturizează, el participă într-un mod mai distinct şi mai raţional la viaţa grupurilor din care făcea parte, până atunci, fără să-şi dea seama cu adevărat. Cum să nu se modifice ideea pe care şi-o făcea despre trecutul său? Cum să nu fie influenţate amintirile sale de noile noţiuni pe care le dobândeşte, referitoare la fapte, reflecţii şi idei? Am tot repetat: amintirea este în foarte mare măsură o reconstrucţie a trecutului cu ajutorul datelor din prezent, pregătită de alte reconstrucţii făcute în epoci anterioare şi de pe urma cărora imaginea de altă dată ieşise deja alterată. Desigur, dacă, prin memorie, am reintra în contact direct cu o impresie din trecut, amintirea s-ar distinge, prin definiţie, de acele idei mai mult sau mai puţin precise pe care reflecţia noastră, ajutată de relatările, mărturiile şi confesiunile altora, ne permite să ni le facem despre cum a fost, probabil, trecutul nostru. Dar, chiar dacă putem să evocăm atât de direct unele amintiri, este imposibil să distingem cazurile în care procedăm

astfel de cele în care ne imaginăm cum a fost. Putem atunci să numim amintiri multe reprezentări care se bazează, măcar în parte, pe mărturii şi argumente. Dar asta înseamnă că partea socială sau, dacă vrem, istorică din memoria noastră privitoare la propriul trecut este mult mai mare decât credeam. Căci, din copilărie, am dobândit, în contact cu adulţii, numeroase mijloace de a regăsi şi a clarifica multe amintiri pe care, altfel, le-am fi uitat în totalitate sau parţial.

Ne lovim aici, fără îndoială, de o obiecţie deja menţionată şi care merită să fie examinată mai îndeaproape. Pentru a reconstitui din bucăţi o amintire, e suficient să (reconstituim) reconstruim noţiunea istorică a unui eveniment care a avut loc cu siguranţă, dar în legătură cu care n-am păstrat nicio impresie? De pildă, ştiu, fiindcă mi s-a spus şi, reflectând, faptul mi se părea sigur, că a existat ziua în care m-am dus pentru prima oară la liceu. Totuşi 1 nu am nicio amintire personală şi directă despre acest eveniment Poate pentru că, mergând la liceu foarte multe zile la rând toate amintirile s-au amestecat. Poate pentru că eram emoţionat în prima zi: „Nu am nicio amintire – spune Stendhal – din epocile în care sentimentele mele erau prea puternice”[3435]. E de ajuns să reconstitui cadrul istoric al evenimentului pentru a putea spune că am recreat amintirea lui?

Desigur, dacă n-aş fi avut chiar nicio amintire legată de acest eveniment şi aş fi rămas la noţiunea istorică” la care eram constrâns, consecinţa ar fi decurs logic: un cadru vid nu se poate umple singur; ar fi intervenit ştiinţa abstractă, nu memoria. Dar, fără să ne amintim o zi anume, putem să ţinem minte o perioadă, şi nu e adevărat că amintirea perioadei este pur şi simplu suma amintirilor despre câteva zile. Pe măsură ce evenimentele se îndepărtează, avem obişnuinţa să ni le amintim sub formă

34* (V50) totuși nici o imagine nu corespunde în mintea mea acestei zile și acestui eveniment

35 Ibidem (n. tr).

2 (V5I) istorică abstractă

de ansambluri, dintre care se detaşează câteodată unele, dar care cuprind şi alte elemente, fără să le putem distinge unele de altele sau enumera în totalitate. Astfel, după ce am trecut prin mai multe şcoli, pensiuni şi licee, intrând în fiecare an într-o clasă nouă, am o amintire generală despre începuturile de an şcolar, printre care ziua în care am intrat pentru prima oară într-un liceu. Nu pot aşadar să spun că îmi amintesc această primă zi, dar nici că nu mi-o amintesc. Pe de altă parte, noţiunea istorică a intrării mele la liceu nu este abstractă. Am citit, de atunci, un anumit număr de relatări, reale sau fictive, în care erau descrise impresiile unui copil care intră pentru prima dată în clasă. Se prea poate ca, atunci când le-am citit, amintirea personală pe care o păstram despre impresii asemănătoare să se fi amestecat cu descrierea din carte. Ţin minte aceste descrieri şi poate prin ele s-a conservat tot ceea ce subzistă din impresia mea astfel transpusă, la care ajung fără să ştiu. Oricum ar fi, ideea, îmbogăţită astfel, nu mai este o simplă schemă fără conţinut. Să mai adaug că despre liceul în care am intrat prima dată ţin minte mai mult decât numele şi situarea sa. Mergeam acolo zilnic în acea vreme, iar de atunci l-am revăzut de mai multe ori. Chiar dacă nu l-aş fi revăzut, am cunoscut alte licee, la unele i-am condus pe copiii mei. Îmi amintesc multe trăsături ale mediului familial pe care-l părăseam când mergeam la şcoală, căci am rămas mult timp în contact cu ai mei: nu e vorba de o familie în general, ci despre un grup viu şi concret, a cărui imagine intră firesc în tabloul primei zile de liceu, aşa cum l-am recreat. Mai poate constitui o obiecţie1 faptul că, gândindu-ne la cum a fost, probabil, prima zi de şcoală, reuşim să recreăm atmosfera şi aspectul general? Imagine variabilă, incompletă, fără îndoială, şi, mai ales, imagine reconstruită: dar câte amintiri despre care credem că le-am păstrat cu fidelitate şi a căror identitate nu ni se pare îndoielnică nu pornesc şi ele tot de la false recunoaşteri, de la relatări şi mărturii*! Un cadru gol nu poate produce singur o amintire precisă şi

pitorească[36][37]. Dar în acest caz cadrul este îmbogăţit prin reflecţii personale, prin amintiri familiale, iar amintirea este o imagine îmbinată în alte imagini, o imagine generică trimiţând la trecut.

[De aceea este mai bine să nu vorbim de memorie istorică, fiindcă istoria corespunde unui punct de vedere adult, iar amintirile copilului sunt conservate în memoria colectivă numai pentru că familia şi liceul erau prezente în mintea copilului.]

Vom spune, de asemenea: este utilă, dacă vreau să reunesc şi să precizez toate amintirile care mi-ar putea reda chipul sau persoana tatălui meu aşa cum l-am cunoscut, trecerea în revistă a evenimentelor din istoria contemporană a perioadei în care a trăit el. Totuşi, dacă întâlnesc pe cineva care I-a cunoscut şi care-mi comunică despre el amănunte şi circumstanţe pe care nu le ştiam, dacă mama mea extinde şi completează tabloul vieţii lui şi îmi clarifică anumite părţi care ar fi rămas pentru mine obscure, oare nu am, de data aceasta, impresia că din nou cobor în trecut şi că măresc o întreagă categorie a amintirilor mele? Nu este o simplă iluzie retrospectivă, ca şi cum aş găsi o scrisoare de la el pe care aş fi putut s-o citesc şi când trăia, încât noile amintiri, corespunzătoare unor impresii recente, s-ar juxtapune celorlalte fără să se amestece într-adevăr cu ele. Dar amintirea tatălui meu în ansamblul care-l cuprindea se transformă şi mi se pare acum mai conformă cu realitatea. Imaginea pe care mi-am făcut-o despre tatăl meu de când l-am cunoscut nu a încetat să evolueze, nu numai pentru că, în timpul vieţii lui, amintirile s-au adăugat la alte amintiri: dar eu însumi m-am schimbat, punctul meu de perspectivă s-a deplasat deoarece ocupam un loc diferit în familie şi, mai ales, făceam parte din alte medii. Se poate spune că există totuşi o imagina tatălui meu care prevalează, prin

---

36 (V52) pentru a refuza denumirea de amintire pentru aceste date păstrate, poate, în gîndirea grupurilor

37 (V54) personală

1 (V55) și îmi îmbogățesc memoria și nu numai

caracterul autentic, asupra tuturor celorlalte: cea care s-a fixat în momentul morţii sale? Dar, până în momentul de faţă, de câte ori s-a transformat aceasta? De altfel, moartea, care pune capăt vieţii fiziologice, nu opreşte brusc curentul gândurilor dezvoltate în anturajul celui al cărui corp a dispărut. Un timp ni-l reprezentăm încă de parcă ar fi viu, rămâne inclus în viaţa cotidiană, ne imaginăm ce ar spune sau ce ar face în acele circumstanţe. Imediat după moartea cuiva, atenţia familiei se fixează cu maximum de forţă asupra persoanei sale. Deci şi imaginea se fixează cel mai greu, transformându-se neîncetat în funcţie de etapa vieţii sale pe care o evocăm. În realitate, niciodată imaginea unui decedat nu rămâne imobilă. Pe măsură ce se îndepărtează în timp, ea se modifică, deoarece unele trăsături se şterg, iar altele ies în evidenţă, în funcţie de punctul de perspectivă din care o privim, adică de condiţiile noi în care ne găsim când ne întoarcem spre ea. Tot ce aflu nou despre tatăl meu, ca şi despre cei cu care avea relaţii, toate consideraţiile noi pe care le fac asupra epocii în care a trăit, toate remarcile făcute pe măsură ce devin mai capabil de a reflecta şi dispun de mai mulţi termeni de comparaţie mă determină să-i retuşez portretul. În felul acesta trecutul, aşa cum îmi apărea altă dată, se degradează. Noile imagini le acoperă pe cele vechi, la fel cum ascendenţii noştri mai apropiaţi se interpun între noi şi cei mai îndepărtaţi, încât nu recunoaştem, în legătură cu cei din urmă, decât ceea ce ne-au transmis cei dintâi. Grupurile din care eu fac parte în diferite epoci nu sunt aceleaşi. Deci, eu privesc trecutul din punctul lor de vedere. Astfel încât, pe măsură ce sunt tot mai implicat în aceste grupuri şi particip mai direct la memoria lor, amintirile mele ar trebui să se reînnoiască şi să se completeze.

Acest lucru presupune, e adevărat, o dublă condiţie: pe de o parte, amintirile mele propriu-zise, aşa cum erau înainte să intru în aceste grupuri, să nu fie la fel de clarificate sub toate aspectele, adică să nu le fi remarcat şi înţeles pe deplin până acum; pe de altă parte, amintirile

acestor grupuri să aibă legătură cu evenimentele care constituie trecutul meu.

Prima condiţie este îndeplinită prin faptul că multe dintre amintirile noastre ajung până la perioade în care, din cauza imaturităţii, înţelegeam doar pe jumătate sensul unor fapte, natura unor obiecte sau persoane. Eram încă. altfel spus, prea implicaţi în grupul de copii, deşi eram deja legaţi printr-o latură a personalităţii noastre, însă într-o foarte mică măsură, de lumea adulţilor. De aici anumite efecte de clar obscur: şi pe noi ne impresionează ceea ce-l interesează pe un adult, dar adesea pentru simplul motiv că simţim că adulţii sunt interesaţi de acei lucru, care rămâne în memoria noastră ca o enigmă sau o problemă[38] pe care n-o înţelegem, dar simţim că poate fi rezolvată. Uneori, nici nu remarcăm pe moment aceste aspecte indecise, aceste zone de obscuritate, dar nu le uităm pentru că ele înconjoară cele mai clare amintiri ale noastre şi ne ajută să ajungem de la una la alta. Când un copil adoarme în patul său şi se trezeşte în tren, gândirea sa găseşte siguranţă în sentimentul că a rămas şi aici sub supravegherea părinţilor săi, fără să-şi poată explica totuşi cum şi de ce au acţionat ei în acest interval. Există mai multe grade ale acestei ignoranţe sau ale acestei incomprehensiuni, şi, nici într-un sens, nici în celălalt, nu se ajunge niciodată la limita clarităţii totale sau a obscurităţii impenetrabile.

Ni se poate părea că dintr-o scenă a trecutului nostru nu putem înlătura nimic, la fel cum nu putem nici adăuga ceva şi că niciodată n-o vom putea înţelege altfel. Întâlnim însă pe cineva care a participat sau a asistat la ea, care o evocă şi o povesteşte: după ce-l vom asculta nu vom mai fi la fel de siguri ca până atunci că nu ne-am putea înşela în ceea ce priveşte ordinea detaliilor, importanta relativă a părţilor şi sensul general al evenimentului; căci este imposibil ca două persoane care au văzut acelaşi fapt să-l relateze mai târziu în mod identic. Facem din nou trimitere la *Viaţa lui Henry Brulard*. Stendhal povesteşte cum el şi

38 (V57) ca o obscuritate

alţi doi prieteni au tras un foc de pistol în Arborele Fraternităţii. Este o succesiune de scene foarte simple. Dar, în fiecare moment prietenul său Romain Coulomb, care adnotează manuscrisul, descoperă erori. „Soldaţii erau la un pas în urma noastrăspune Stendhal; noi am fugit prin poarta G a casei bunicului, dar am fost văzuţi imediat: toată lumea era la ferestre, mulţi ridicau luminările şi făceau lumină”. „Eroare – scrie Coulomb. Toate astea au avut loc la patru minute după isprava noastră, iar noi ne aflam toţi trei în casă...” „Eu şi încă unul, poate Coulomb [...] am urcat şi ne-am refugiat la două bătrâne şi foarte habotnice modiste...” Intră comisarii. Bătrânele janseniste mint, spunând că ei şi-au petrecut acolo toată seara. Nota lui R. Coulomb: „Doar H.B. a intrat la domnişoarele Caudey; R.C. şi Mante au şters-o prin pasaj în pod, ajungând astfel la Grande-Rue”. Stendhal: „Când nu i-am mai auzit pe comisari, am ieşit şi am continuat să urcăm spre pasaj”. Coulomb: „Eroare”. Stendhal: „Mante şi Treillard [Coulomb: „Treillard nu era cu noi trei”], mai sprinteni decât noi [...], ne-au povestit a doua zi cum, ajunşi la poarta G, spre Grande-Rue, o găsiră blocată de două santinele. Domniile lor s-au apucat atunci să discute despre farmecele domnişoarelor cu care îşi petrecuseră seara. Santinelele nu i-au întrebat nimic, iar ei au şters-o. Povestea lor mi s-a părut atât de reală, încât s-ar putea ca cei doi care au ieşit discutând despre farmecele respectivelor domnişoare să fi fost chiar Coulomb şi cu mine”. Coulomb: „În realitate, R.C. şi Mante au urcat în pod, unde R.C., care avea guturai, şi-a umplut gura cu suc de lemn dulce, pentru ca tusea lui să nu atragă atenţia celor care căutau prin casă. R.C. Îşi aminteşte un coridor care făcea legătura cu scara de serviciu dinspre Grande-Rue. Acolo au văzut ei doi oameni pe care i-au luat drept agenţi de poliţie şi-au început să discute degajaţi, ca nişte copii, despre jocurile cu care tocmai se îndeletniciseră”. Stendhal: „Scriind toate astea, imaginea Arborelui Fraternităţii îmi apare în faţa ochilor, memoria mea face descoperiri. Cred că văd că Arborele Fraternităţii

era înconjurat cu un zid de piatră înalt de două picioare, pe care se afla un grilaj de fier înalt de cinci sau şase picioare". R. Coulomb: „Nu"[39]. Este util să observăm, printr-un exemplu, cum unele părţi ale unei povestiri, care până atunci păreau la fel de clare ca şi celelalte, îşi schimbă deodată aspectul, devenind obscure şi nesigure, până la a face loc unor caracteristici opuse odată ce un alt martor confruntă propriile amintiri cu ale noastre. Imaginaţia lui Stendhal a umplut lacunele memoriei sale1: în povestirea sa totul pare demn de crezare, aceeaşi lumină cade pe toate faţetele[4041]; dar fisurile se dezvăluie când le privim din alt unghi.

Invers[42], nu există în memorie vid absolut, adică regiuni din trecutul nostru atât de străine de memoria noastră încât nicio imagine pe care o proiectăm asupra lor nu se poate agăţa de vreun element de amintire şi rămâne simplă imaginaţie sau o reprezentare istorică venită din exterior. Nu uităm nimic[43]. Dar această afirmaţie poate fi înţeleasă în sensuri diferite. Pentru Bergson, trecutul rămâne în întregime în memoria noastră, aşa cum a fost el pentru noi; dar anumite obstacole, în special

---

39 Ibidem, pp. 342-345 (n. tr.).

40 (V58) indiferent că e vorba de locul persoanelor sau de ordinea evenimentelor, nu există amintiri care să nu fie supuse unor astfel de revizuiri și numai în aparență relatarea sa este una fără fisuri

41 (V59) este numai o aparență

42 (V60) (invers...) nimic din ce s-a putut întîmplă în jurul nostrum trecut și a intrat măcar pentru un moment fugitiv în orizontul nostru... nu există vid absolut în memorie (fără nici o amintire), adică regiuni din trecutul nostru atît de străine de memoria noastră îneît nici o imagine pe care o proiectăm asupra lor nu se poate agăța de vreun element de amintire și rămîne simplă imaginație. De ce le-am fi uitat? Pentru că nu conțineau decît evenimente ininteligibile pentru noi sau pentru că nu încercam să le înțelegem? De ce totuși, atunci cînd hazardul ne aduce în fața celor alături de care trăiam atunci, iar ei ne povestesc sau cînd aflăm în alt mod ce se întîmplă în jurul nostru, umplem aceste goluri, găsim multe verigi intermediare și avem impresia că recuperăm o parte a trecutului nostru? Pentru că, în realitate, ceea ce consideram drept spațiu vid era numai o zonă mat neclară a gîndirii noastre...

43 (V60) un lucru despre care avem un sentiment confuz

comportamentul creierului, ne împiedică să evocăm toate părţile. În orice caz, imaginile evenimentelor trecute sunt fixate pe deplin în mintea noastră

(în inconştient), ca paginile tipărite ale unor cărţi pe care le-am putea deschide, chiar atunci când nu le mai deschidem, în opinia noastră, dimpotrivă. subzistă nu imaginile integrale din vreo galerie subterană a gândirii noastre, ci toate indicaţiile din societate necesare pentru a reconstrui o anumită parte a trecutului nostru pe care ne-o reprezentăm într-un mod incomplet şi nedistinct sau o credem cu totul pierdută din memorie. De ce, atunci când hazardul ne aduce în faţa celor care au participat la aceleaşi evenimente, fiind actori sau martori odată cu noi. iar ei ne povestesc sau când descoperim în alt mod ce se întâmpla pe atunci în jurul nostru, umplem aceste lacune aparente? Pentru că, în realitate ceea ce consideram drept un spaţiu vid era numai o zonă mai neclară, la care gândirea noastră renunţase pentru că nu găsise destule vestigii. În prezent, dacă ni se indică precis drumul pe care l-am urmat, aceste urme reies la iveală, le legăm una de alta, iar ele se aprofundează şi se unesc de la sine. Aşadar ele existau, însă erau mai marcate în memoria altora decât într-a noastră. Desigur, noi reconstruim, dar această reconstrucţie se face după linii deja marcate şi trasate de alte amintiri ale noastre sau de amintirile altora. Imaginile noi pleacă de la ceea ce, în celelalte amintiri, ar rămâne fără ele neclar şi inexplicabil, dar nu mai puţin real. De aceea, când ne plimbăm prin cartierele vechi ale unui mare oraş, simţim o satisfacţie deosebită ascultând povestea străzilor şi a caselor. Sunt noţiuni noi, dar care ne par familiare fiindcă se acordă cu impresiile noastre şi ocupă repede un loc în decorul subzistent. Ni se pare că decorul însuşi, şi numai el, ar fi putut să le evoce, iar ceea ce ne imaginăm este doar dezvoltarea a ceea ce percepeam deja. Tabloul care se desfăşoară în faţa noastră era încărcat cu o semnificaţie care rămânea obscură pentru noi, dar din care ghiceam ceva. Natura persoanelor

alături de care am trăit[44]

trebuie să ne fie dezvăluită şi explicată în lumina întregii noastre experienţe formate în perioadele ulterioare. Noul tablou, proiectat peste faptele pe care deja le cunoaştem, ne revelează mai multe fapte care sunt inserate în acesta şi care capătă o semnificaţie mai clară. Astfel se îmbogăţeşte memoria prin contribuţiile externe care, odată ce s-au înrădăcinat şi şi-au regăsit locul, nu se mai disting de celelalte amintiri.

Pentru ca memoria altora să o întărească şi să o completeze pe a noastră mai trebuie, spuneam, ca amintirile acestor grupuri să aibă vreo legătură cu evenimentele care constituie trecutul nostru. Fiecare dintre noi face parte simultan din mai multe grupuri, mai largi sau mai restrânse. Or, dacă ne fixăm atenţia asupra grupurilor mai largi, de pildă, naţiunea, chiar dacă viaţa noastră, a părinţilor şi a prietenilor noştri este cuprinsă în viaţa acesteia, nu se poate spune că naţiunea este interesată de destinul individual al fiecărui membru. Sg admitem că istoria naţională ar fi un rezumat fidel al celor mai importante evenimente care au modificat viaţa unei naţiuni. Ea se distinge de istoriile locale, provinciale, urbane prin faptul că nu reţine decât faptele care privesc ansamblul cetăţenilor sau, dacă vrem, cetăţenii ca membri ai naţiunii. Pentru ca istoria astfel înţeleasă, oricât de detaliată ar fi, să ne ajute să conservăm şi să regăsim amintirea unui destin individual, trebuie ca individul avut în vedere să fi fost el însuşi un personaj istoric. Desigur, există momente când toţi oamenii dintr-o ţară1 uită de interesele particulare, de familie, de grupurile restrânse la care se limitează, în general, orizontul lor. Există evenimente naţionale care modifică în acelaşi timp existenţa tuturor. Acestea sunt rare, dar pot oferi tuturor oamenilor dintr-o ţară puncte de reper în timp. De obicei însă, naţiunea este prea îndepărtată de individ pentru ca el

44 (V62) și propria noastră natură și contextul vieții noastre trecute au nevoie de un revelator
sîut antrenați în curentul istoric, uită de interesele lor individuale

să considere istoria ţării altceva decât un cadru foarte larg, cu care propria sa istorie arc foarte puţine puncte de contact. În multe romane care urmăresc destinul unei familii sau al unei persoane nici nu contează să ştim în ce epocă se desfăşoară evenimentele: acestea nu-şi pierd din conţinutul psihologic dacă sunt transpuse dintr-o perioadă în alta. Oare viaţa interioară nu se intensifică în măsura în care este izolată de circumstanţele exterioare care se află în prim-planul memoriei istorice? Dacă multe romane şi piese de teatru sunt plasate de autor într-o perioadă de care ne despart câteva secole, nu este acesta, cel mai adesea, un artificiu cu scopul de a desprinde evenimentele de cadrele actuale şi de a arăta cât de independent este jocul sentimentelor faţă de evenimentele istorice şi cum îşi păstrează caracteristicile de-a lungul timpului? Dacă prin memoria istorică înţelegem suita evenimentelor a căror amintire o păstrează istoria naţională, aceasta şi cadrele ei nu reprezintă partea principală a ceea ce numim memorie colectivă.

Dar, între individ şi naţiune există multe alte grupuri, mai restrânse decât acesta, care au şi ele memoria lor şi ale căror transformări acţionează mult mai direct asupra vieţii şi gândirii membrilor lor. Dacă un avocat păstrează amintirea cauzelor în care a pledat, iar un medic, a bolnavilor pe care i-a îngrijit; dacă fiecare dintre ei îşi aminteşte de colegii de profesie cu care a avut raporturi, oare nu pătrunde mai adânc, fixându-şi atenţia asupra tuturor acestor figuri, în detaliile vieţii sale personale şi nu evocă, de asemenea, gânduri şi preocupări legate de şinele de altă dată, de destinele familiei sale, de relaţiile de prietenie, adică de tot ceea ce constituie istoria sa? Desigur, acesta este numai un aspect al vieţii sale. Dar, cum am arătat fiecare om face parte, simultan sau succesiv, din mai multe grupuri1. De altfel, fiecare grup se divizează şi se reuneşte în timp şi spaţiu[45][46]. În interiorul

45 (V64) grupuri restrînse de genul acesta, pe lîngă grupul local

46 (V65) (cu cît e mai restrîns cu atît individul) membrii săi sînt angajați dacă există o...

acestei societăţi se dezvoltă memorii colective originale care întreţin, pentru un anumit timp. amintirea evenimentelor care n-au importanţă decât pentru ele, dar care îi interesează cu atât mai mult pe membri cu cât sunt mai puţin numeroşi. În vreme ce, într-un mare oraş, e uşor să te faci uitat, locuitorii unui sat nu încetează să observe, iar memoria grupului lor înregistrează fidel tot ce poate capta din faptele şi gesturile fiecăruia dintre ei deoarece acţionează asupra întregii societăţi şi contribuie la modificarea ei. În astfel de medii, toţi indivizii gândesc şi îşi amintesc în comun. Fiecare, fără îndoială, are propria perspectivă, dar în relaţie şi corespondenţă atât de directe cu ceilalţi, încât dacă amintirile sale se deformează[47], e de ajuns să se plaseze în punctul de vedere al celorlalţi ca să le rectifice.

Din toate cele spuse până acum, reiese că memoria colectivă nu se confundă cu istoria, iar expresia „memorie istorică" nu este prea fericit aleasă, deoarece asociază doi termeni care se opun în mai multe privinţe. Fără îndoială, istoria este o culegere de fapte care au ocupat cel mai important loc în memoria oamenilor. Dar, citite în cărţi, predate şi învăţate la şcoală, evenimentele trecute sunt alese, grupate şi clasate după necesităţi sau reguli care nu se impuneau în cercurile de oameni care le-au păstrat atâta timp vii. În general, istoria nu începe decât din momentul în care încetează tradiţia, când dispare sau se descompune memoria socială. Atât timp cât o amintire subzistă, e inutil să fie fixată în scris ori chiar fixată pur şi simplu. Nevoia de a scrie istoria unei perioade, a unei societăţi şi chiar a unei persoane nu apare decât atunci când sunt prea îndepărtate în timp ca să mai existe şansa de găsi mulţi martori care să păstreze vreo amintire. Când memoria unei suite de evenimente nu are ca suport un grup, care să fi fost implicat sau să fi suferit consecinţele, care să fi asistat sau să fi ascultat o relatare directă de la primii actori şi spectatori, când ea se dispersează în câteva spirite individuale, pierdute în societăţi noi, pe care aceste

47 (V66) se întunecă

fapte nu le interesează, fiindu-le complet străine, atunci singurul mijloc de a salva astfel de amintiri este fixarea lor prin scris, într-o naraţiune, căci, în timp ce vorbele şi gândurile mor, scrierile rămân. Dacă, pentru existenţa memoriei, condiţia necesară e ca subiectul care-şi aminteşte – individ sau grup – să aibă sentimentul că ajunge la amintirile sale printr-o mişcare continuă, cum să fie istoria o memorie, de vreme ce se diluează continuitatea dintre societatea care citeşte această istorie şi grupurile care, în trecut, au fost martori sau actori în evenimentele relatate?

Bineînţeles, unul dintre obiectele istoriei poate fi tocmai de a construi o punte între trecut şi prezent şi de a restabili această continuitate întreruptă. Dar cum să se recreeze curente de gândire colective antrenante în trecut, dacă nu se poate controla decât prezentul? Istoricii, în urma unei munci minuţioase, pot regăsi şi dezvălui o cantitate de fapte mari şi mici, pe care le crezusem definitiv pierdute, mai ales dacă au şansa de a descoperi memorii inedite. Totuşi, de pildă, dacă *Memoriile* lui Saint-Simon au fost publicate la începutul secolului al XIX-lea, putem spune oare că societatea franceză de la 1830 a reluat cu adevărat contactul, un contact viu şi direct, cu sfârşitul secolului al XVII-lea şi cu vremea Regenţei? Cât din aceste *Memorii* a ajuns în istoriile elementare, cele citite de un număr destul de mare de oameni pentru a crea stări de opinie colective? Singurul efect al unor astfel de publicaţii este că ne fac să înţelegem cât suntem de îndepărtaţi de cel care a scris şi de cei pe care îi descrie. Nu e suficient ca nişte indivizi dispersaţi să fi consacrat acestei lecturi mult timp şi putere de concentrare pentru a ridica barierele care ne separă de epoca respectivă. Studiul istoriei înţelese astfel este rezervat doar câtorva specialişti, şi chiar dacă ar exista o societate de cititori ai *Memoriilor* lui Saint-Simon, ea ar fi, cu siguranţă, prea limitată ca să capteze un public numeros.

Istoria care vrea să surprindă în detaliu faptele devine erudită, iar erudiţia nu caracterizează decât o

minoritate extrem de restrânsă. Dacă, dimpotrivă, urmăreşte să conserve imaginea trecutului care-şi poate avea încă locul în memoria colectivă de astăzi, nu reţine decât ceea ce mai interesează societăţile noastre, în concluzie, puţine lucruri.

Memoria colectivă se distinge de istorie cel puţin prin două raporturi. Este un curent de gândire continuu, de o continuitate deloc artificială, căci reţine din trecut numai ceea ce este încă viu sau capabil să trăiască în conştiinţa grupului care o întreţine. Prin definiţie, ea nu depăşeşte limitele acestui grup. Când o perioadă încetează să mai intereseze perioada care-i urmează, nu e vorba de acelaşi e grup care uită: există, în realitate, două grupuri care se succed. Istoria împarte suita de secole în perioade, aşa cum conţinutul unei tragedii este distribuit în mai multe acte. Dar, în vreme ce într-o piesă, aceeaşi acţiune se continuă de la un act la altul, cu aceleaşi personaje care rămân, până la deznodământ, conforme cu caracterele lor şi ale căror sentimente şi pasiuni evoluează într-o mişcare neîntreruptă, în istorie avem impresia că, de la o epocă la alta, totul se reînnoieşteinteresele implicate, orientarea spiritelor, modurile de apreciere a oamenilor şi a evenimentelor, tradiţiile şi perspectivele de viitor – şi că, dacă, în aparenţă, reapar aceleaşi grupuri, dimensiunile exterioare, rezultate din locuri, nume precum şi din natura generală a societăţilor, sunt cele care subzistă. Dar ansamblurile de oameni care constituie acelaşi grup în două perioade succesive sunt ca două părţi în contact prin extremităţile opuse, dar care nu se unesc altfel şi nu formează cu adevărat un singur corp.

Desigur, la prima vedere, nu găsim, în succesiunea generaţiilor, un motiv suficient pentru care, într-un anumit moment mai mult decât în altele, continuitatea lor se întrerupe, dat fiind că numărul de naşteri nu variază de la un an la altul, iar societatea seamănă cu firele obţinute prin împletirea unuia cu celălalt, astfel încât se dispun regulat, o serie de fibre animale şi vegetale, sau mai degrabă cu o ţesătură ce rezultă din întretăierea tuturor

acestor fire. E adevărat că ţesăturile de bumbac sau de mătase se divizează şi că liniile de divizare corespund cu marginea unui motiv sau a unui desen. Se întâmplă oare la fel în succesiunea generaţiilor?

Istoria, care se plasează în afara grupurilor şi deasupra lor, nu ezită să introducă în curentul faptelor diviziuni simple, al căror loc e Fixat o dată pentru totdeauna. Ea nu se supune, făcând asta, decât unei necesităţi didactice de schematizare. Se pare că ea vede Fiecare perioadă ca pe un tot, în mare parte independent de cea precedentă şi de cea următoare, deoarece are o operă, bună, rea sau indiferentă, de încheiat. Atâta timp cât această operă nu este completă, atâta timp cât situaţiile naţionale, politice, religioase nu şi-au manifestat toate consecinţele care privesc oamenii de toate vârstele, atât tinerii cât şi bătrânii sunt închişi în acelaşi orizont. După terminarea acestei opere, când apar şi se impun noi sarcini, generaţiile care vin se situează pe alt versant decât precedentele. Unii rămân în urmă. Dar tinerii atrag chiar şi o parte a adulţilor mai vârstnici, care încearcă să facă pasul temându-se să nu „rămână de căruţă”. Invers, cei care se împart între cei doi versanţi, chiar dacă sunt foarte aproape de linia de separaţie, nu se văd mai bine unii pe alţii, se ignoră ca şi când s-ar afla mai jos, pe o pantă şi pe cealaltă, adică mai îndepărtaţi în trecut şi în[48] ceea ce nu mai este trecut sau, altfel spus, în puncte mai îndepărtate unul de altul pe linia sinuoasă a timpului.

Acest tablou nu este întru totul exact. Văzute de departe şi în ansamblu, dar mai ales văzute din afară, contemplate de un spectator care nu face parte din grupurile pe care le examinează, faptele se lasă grupate astfel în ansambluri succesive şi separate, fiecare perioadă având un început, un mijloc şi un sfârşit. Dar istoria, interesată mai ales de diferenţe şi de opoziţii, la fel cum concentrează şi transpune asupra unei figuri individuale,

48 (V67) și în viitor (căci putem trasa în gînd continuarea unui drum coborîtor)

într-un mod care le face foarte vizibile, trăsături răspândite în grup, transpune şi concentrează, de asemenea, într-un interval de câţiva ani, transformări care, în realitate, se produc într-un timp mult mai lung. Este posibil ca imediat după un eveniment care a zguduit, a distrus parţial şi a înnoit structura unei societăţi, să înceapă o altă perioadă. Dar ne vom da seama de asta abia mai târziu, când societatea nouă îşi va fi produs ea însăşi noi resurse şi îşi va fi propus alte scopuri. Istoricii nu pot lua în serios aceste linii de separaţie şi să-şi închipuie că ele au fost remarcate de cei care trăiau în anii traversaţi de ele, cum scrie un personaj de comedie: „Astăzi începe războiul de o sută de ani!”. Cine ştie dacă, după un război sau o revoluţie care au adâncit prăpastia dintre două societăţi umane, ca şi cum generaţia intermediară ar fi dispărut, societatea tânără sau partea tânără a populaţiei nu este preocupată în primul rând, în acord cu partea mai vârstnică, să şteargă urniele acestei rupturi, să apropie generaţiile extreme şi să menţină cu orice preţ, continuitatea evoluţiei? Trebuie ca societatea să rămână vie; chiar dacă instituţiile sociale ar fi profund transformate şi mai ales atunci când se întâmplă astfel, singurul mijloc pentru ca ele să prindă rădăcini este de a le sprijini pe ceea ce s-a păstrat din tradiţie. Aşadar după aceste crize se produce o repetare: trebuie să se reînceapă din punctul în care a survenit întreruperea, trebuie reluată construcţia[49]. Un timp, ne închipuim într-adevăr că nimic

49 (V68) ca și cum nu s-ar fi întîmplat nimic
' (V69) Există mai multe memorii colective, nu doar succesive, ci și simultane. Este o altă caracteristică prin care acestea se deosebesc de istorie. Istoria este una și se poate spune că nu există decît o singură istorie, Iată ce înțelegem prin asta: chiar dacă istoria se descompune și admitem că pot exista tot atîtea istorii speciale cite grupuri distincte, în toate cazurile e vorba de a se fixa într-un tablou locul tuturor evenimentelor notabile, adică al tuturor schimbărilor și diverselor aspecte concomitente sau succesive ale grupului național sau ale unui grup de națiuni. Istoria este interesată în primul rînd, și chiar exclusiv, de diferențe. Dar o diferență are semnificație doar prin raportarea la o diferență anterioară, fie că se parcurge seria evenimentelor succesive, fie că se trece de la un punct din spațiu sau de la o regiune a societății

nu s-a schimbat, deoarece am reînnodat firul continuităţii. Această iluzie, pe care o vom abandona în curând, ne-a permis, cel puţin, să trecem de la o etapă la alta fără ca memoria colectivă să fi avut vreun moment sentimentul întreruperii.

În realitate, în dezvoltarea continuă a memoriei colective nu există linii de separaţie net trasate, ca în istorie, ci doar limite neregulate şi incerte. Prezentul (înţeles ca fiind întins pe o anumită durată, cea care interesează societatea de astăzi) nu se opune trecutului aşa cum se disting două perioade istorice succesive. Căci trecutul nu mai există, în timp ce pentru istoric ambele perioade sunt la fel de reale. Memoria unei societăţi se întinde atât cât poate, adică până la memoria grupurilor care o alcătuiesc. Nu din rea-voinţă, antipatie, repulsie sau indiferenţă uită ea o cantitate atât de mare de evenimente şi Figuri din vechime, ci pentru că au dispărut grupurile care păstrau amintirea acestora. Dacă durata vieţii omeneşti ar fi dublă sau triplă, câmpul memoriei colective, măsurat în unităţi de timp, ar fi mult mai vast. Nu se ştie însă dacă această memorie extinsă ar avea un conţinut mai bogat în cazul în care societatea legată prin atâtea tradiţii ar evolua cu mai mare dificultate. La fel, dacă viaţa omului ar fi mai scurtă, acoperind o durată mai restrânsă, nu ar fi prin asta mai săracă, deoarece, într-o societate astfel diminuată, schimbările s-ar precipita. În orice caz, dacă memoria unei societăţi se pierde treptat, pe marginile care-i marchează limitele, pe măsură ce membrii

---

la altele. Istoria privește doar faptele întîmplate (în acest sens). Ea ne oferă un tablou de evenimente mai mult sau mai puțin legate între ele, dar în care flecare dintre ele îi succede altuia, adică ocupă temporar locul său, cel puțin în memoria contemporanilor Din cadrul cronologic și geografic în care istoria își dispune evenimentele, rezultă că acest tablou este unic: evenimentele sînt legate la felea datele și locurile care le definesc. Chiar dacă ne limităm numai lao parte a memoriei istorice, se înțelege că aceasta face parte dintr-un ansamblu. Ansamblul tuturor faptelor care s-au produs în toate locurile și în toate epocile. Orice istorie, chiar și detaliată, este o viziune rezumată a realității care sare de la un fapt la altul peste perioade în care nu se petrece nimic notabil. Cu această condiție ne prezintă ea o imagine unică și totală.

individuali, mai ales cei mai bătrâni, dispar sau se izolează, ea nu încetează să se transforme, iar grupul însuşi se schimbă continuu. De altfel, e greu de spus în ce moment a dispărut o amintire colectivă şi dacă a ieşit cu siguranţă din memoria grupului, tocmai pentru că ea se păstrează într-o parte limitată a corpului social, unde poate fi oricând regăsită.

Există1 mai multe memorii colective. Este a doua caracteristică prin care ele se deosebesc de istorie. Istoria este una şi se poate spune că există o singură istorie, lată ce înclegeni prin această afirmaţie. Putem, desigur, să distingem istoria Franţei, istoria Germaniei, istoria Italiei şi chiar istoria unei perioade, a unei regiuni sau a unui oraş (şi chiar a unui individ). Chiar i se reproşează câteodată cercetării istorice acest exces de specializare şi gustul extrem al studiului detaliat care deturnează atenţia de la ansamblu şi consideră, într-un fel, partea ca pe un întreg. Să privim însă mai îndeaproape. Pentru cercetător, aceste cercetări detaliate se justifică prin faptul că alăturarea detaliilor va da un ansamblu care se va adăuga, la rândul lui, altor ansambluri, iar în tabloul final care va rezulta din toate aceste însumări succesive, nimic nu este subordonat faţă de ceva, orice fapt este la fel de interesant ca toate celelalte şi merită relevat şi transcris. Însă acest gen de apreciere rezultă din faptul că el nu reprezintă punctul de vedere al vreunuia dintre grupurile reale şi vii care există sau au existat, pentru care, dimpotrivă, nu toate evenimentele, locurile şi perioadele prezintă aceeaşi importanţă, deoarece nu le-au afectat în acelaşi fel. Dar un istoric îşi propune să fie obiectiv şi imparţial. Chiar şi când scrie istoria propriei ţări, el încearcă să reunească un ansamblu de fapte care să poată fi adăugat la un altul, la istoria altei ţări, încât între cele două continuitatea să nu se întrerupă, iar în tabloul total al istoriei Europei să găsim nu reuniunea mai multor puncte de vedere naţionale asupra faptelor, ci seria şi totalitatea faptelor aşa cum sunt ele nu pentru o ţară sau un grup, ci independent de orice consideraţie de grup. Ca urmare, într-un asemenea tablou,

chiar şi diviziunile care separă ţările sunt fapte istorice asemenea celorlalte. Totul se află aşadar pe acelaşi plan. Lumea istorică este ca un ocean în care se varsă toate istoriile parţiale. Nu e de mirare că, încă de la originea istoriei şi apoi în toate epocile, s-a urmărit scrierea de istorii universale. Este orientarea naturală a spiritului istoric. Aceasta este panta fatală pe care ar fi antrenat orice istoric dacă n-ar fi reţinut în cadrul lucrărilor mai limitate, din modestie sau lipsă de elan.

Muza istoriei este Polymnia. Istoria se poate înfăţişă drept memoria universală a omenirii. Dar nu există memorie universală. Orice memorie colectivă are ca suport un grup limitat în spaţiu şi timp. Nu putem aduna într-un singur tablou totalitatea evenimentelor petrecute decât cu condiţia să le detaşăm de memoria grupurilor care le păstrau în amintire, să le tăiem legăturile cu viaţa psihologică a mediilor sociale în care s-au produs şi să nu reţinem decât schema cronologică şi spaţială. Nu mai este vorba de a le retrăi în realitate, ci de a le aşeza în cadrele[50] în care istoria dispune evenimentele, cadre care rămân exterioare faţă de grupuri, şi de a le defini opunându-le între ele. Asta înseamnă că istoria este interesată în primul rând de diferenţe şi face abstracţie de asemănări, fără de care nu ar exista totuşi memorie, deoarece ne amintim numai faptele care au ca trăsătură comună apartenenţa la aceeaşi conştiinţă [său. altfel spus, istoria priveşte asemănările superficiale şi neglijează diferenţele profunde. Astfel, în ciuda diferenţelor spaţiale şi temporale, ea reduce evenimentele la termem aparent asemănători], ceea ce-i permite să stabilească legături între ele, ca nişte variaţii pe aceeaşi temă. Numai aşa reuşeşte să ne prezinte o viziune rezumată a trecutului1, condensând într-un moment, prin simbolul unor schimbări bruşte şi al unor acţiuni ale popoarelor şi indivizilor, lentele evoluţii colective. În acest fel ne prezintă o imagine unică şi totală.

Ca să ne facem, în schimb, o idee despre multiplicitatea memoriilor colective, să ne imaginăm ce-ar

50 (V70) (în cadrele) artificiale

fi istoria vieţii noastre dacă, atunci când o povestim, ne-am opri de fiecare dată când ne-am aminti de unul dintre grupurile prin care am trecut, ca să-l examinăm separat şi să spunem tot ce ştim despre el. Nu ar fi suficient să distingem câteva ansambluri: părinţii, şcoala, liceul, cercul profesional, relaţiile mondene, dar şi câte o societate politică, religioasă ori artistică din care vom fi făcut parte. Aceste mari diviziuni sunt comode, dar ele corespund tot unei priviri exterioare şi simplificate asupra realităţii. Aceste societăţi cuprind grupuri mai mici, care ocupă numai o parte a spaţiului, iar noi am intrat în contact numai cu o secţiune locală a unuia dintre ele. Ele se transformă, se segmentează", încât, chiar dacă rămânem pe loc şi nu părăsim grupul, se întâmpla ca, prin reînnoirea lentă sau rapidă a membrilor, acesta să devină un alt grup, care are foarte puţine tradiţii în comun cu cei care-l constituiau la început. De aceea, trăind mult timp în acelaşi oraş, avem prieteni noi şi vechi şi, chiar în interiorul familiei, decesele, căsătoriile, naşterile sunt tot atâtea puncte succesive de plecare şi noi începuturi. Fireşte, grupurile mai recente nu sunt, câteodată, decât subdiviziuni ale unei societăţi care s-a extins şi ramificat şi pe care s-au grefat noile ansambluri. Discernem totuşi în ele zone distincte, iar când trecem de la una la alta, nu ne pătrund în minte aceleaşi curente de gândire şi aceleaşi serii de amintiri. Ceea ce înseamnă că majoritatea acestor grupuri, deşi nu sunt în prezent divizate, cum spunea Leibniz, reprezintă un fel de materie socială divizibilă la infinit, după cele mai diverse criterii1.

Să analizăm acum conţinutul multiplelor memorii colective. Nu vom spune că, spre deosebire de memoria istorică, memoria colectivă reţine doar asemănările. Ca să se poată vorbi de memorie, trebuie ca părţile perioadei acoperite de ea să fie diferenţiate într-o anumită măsură. Fiecare grup are o istorie, în care se disting figuri şi evenimente. Ceea ce ne frapează este însă că, în memorie, similitudinile trec totuşi în prim-plan. Grupul, în momentul în care îşi priveşte trecutul, simte că a rămas acelaşi şi

devine conştient de identitatea sa de-a lungul timpului. Cum am spus, istoria lasă la o parte intervalele în care nu se întâmpla nimic, în care viaţa nu face decât să se repete, sub forme puţin diferite, dar fără vreo alterare esenţială, fără vreo ruptură sau bulversare. Dar grupul, care trăieşte în primul rând şi mai ales pentru sine însuşi, urmăreşte perpetuarea sentimentelor* şi imaginilor care formează substanţa gândirii sale. De aceea locul preponderent în memoria sa este ocupat de timpul „scurs în care nimic nu l-a modificau* în mod profund. Evenimentele produse într-o familie şi diversele acţiuni ale membrilor săi, asupra cărora am insista dacă am scrie istoria[51]

acesteia, sunt semnificative pentru ea deoarece permit pn. pului de rude să demonstreze că are un caracter propria distinct de toate celelalte şi care nu se modifică. Dacă. dimpotrivă, evenimentul, iniţiativa unuia sau unora dintre membri său. În fine, circumstanţele externe ar introduce în grupului un element nou, incompatibil cu trecutul, ar apărea un nou grup, cu propria memorie, în care n-ar subzista decât amintire incompletă şi confuză despre ceea ce a precedat criza.

Istoria este un tablou al schimbărilor, şi e normal* convingerea ei că societăţile se schimbă continuu, deoarece ea examinează ansamblul şi nu există an în care, în viberegiune a acestui ansamblu, să nu se producă o transformare Aşadar, de vreme ce, pentru istorie, totul se leagă, fiecare transformare trebuie să acţioneze şi asupra celorlalte pam ale corpului social, pregătind noi transformări. În aparenta, seria evenimentelor istorice este discontinuă, fiecare fapt fiind separat de precedentul şi de următorul printr-un interval în care s-ar putea crede că nu s-a întâmplat nimic. În realitate, cei care scriu istoria, remarcând în principal schimbările, diferenţele, înţeleg că, pentru a se trece de U unul la altul, trebuie să se

---

51 (V76) curgere a timpului marcată mai ales de contactele și raporturile stabilite, de exemplu, între o familie și celelalte familii, aceste medii sociale diverse în mijlocul cărora a evoluat fără să se transforme fundamenta, ea însăși

desfăşoare o serie de transformer, din care istoria observă doar suma (în sensul calculului integral) sau rezultatul final1. Acesta este punctul de vedere al istoriei, deoarece ea examinează grupurile din exterior cuprinde o durată destul de lungă. Dimpotrivă, memoria colectivă priv este grupul din interior şi pe o perioadă care ac depăşeşte durata medie de viaţă, fiind, de cele mai multe on* mai scurtă decât aceasta. Ea prezintă grupului un tablou al fo' însuşi, care, fără îndoială, se derulează în timp, fiind vorba de trecutul său, dar astfel încât să se recunoască întotdeauna în imaginile succesive[52][53]. Memoria colectivă este un tabloul asemănărilor, şi e normal ca ea să fie convinsă că gruperămâne acelaşi, deoarece îşi fixează atenţia asupra grupului, iar, de fapt. numai relaţiile sau contactele acestuia cu celelalte s-au schimbat. Dacă grupul este mereu acelaşi, înseamnă că schimbările1 sunt aparente; chiar şi evenimentele produse în grup se transformă în similitudini, căci par a avea rolul de a dezvolta sub diverse aspecte un conţinut identic, adică diversele trăsături fundamentale[54] ale grupului însuşi.

De altfel, cum ar fi posibilă o memorie, şi nu e paradoxal să pretindem că trecutul este conservat în prezent sau prezentul este introdus în trecut, dacă nu ar fi acestea două zone ale aceluiaşi domeniu şi dacă grupul, în măsura în care se întoarce spre sine însuşi, se înţelege pe sine prin amintiri şi se izolează de celelalte, n-ar tinde să se închidă într-o formă relativ imobilă? Este, fără îndoială, sub influenţa unei iluzii când consideră că asemănările sunt mai puternice decât diferenţele, dar îi este imposibil să-şi dea seama de asta deoarece imaginea pe care şi-o făcea altă dată despre sine s-a transformat treptat. Dar, indiferent dacă acest cadru s-a lărgit ori s-a restrâns, el nu s-a rupt, încât putem admite că grupul doar şi-a fixat, treptat, atenţia, asupra unor părţi ale sale care rămâneau

---

52 <V77) văzută din interior, evoluția unui grup este mult mai knu fV78^ dacă ne plasăm sau replasăm intr-un grup pentru a ne

53a minti odată cu acesta

54(V79) (schimbările) însele

altă dată în plan secund. Esenţial este că trăsăturile prin care se distinge de celelalte grupuri persistă şi că ele marchează întreg conţinutul său. Când suntem nevoiţi să ne desprindem de un grup – nu pentru o separare temporară, ci pentru că grupul se dispersează, ultimii membri se sting, o schimbare de localitate, de carieră, de simpatii sau opinii ne obligă să-i spunem adio – şi rememorăm timpul petrecut aici, aceste amintiri ni se înfăţişează pe acelaşi plan: ni se pare uneori că cele mai vechi sunt cele mai apropiate sau, mai degrabă, că sunt toate luminate uniform, ca nişte obiecte care se amestecă în amurg...

[E greu să ne imaginăm cum s-ar trezi într – conştiinţă izolată sentimentul identităţii personale; poate fiindcă ni se pare că un om complet singur nu ar putea în mă un fel să-şi amintească. Totuşi, dacă admitem că mediul exterior în care un astfel de om ar fi situat nu se schimba dacă el însuşi nu-şi schimbă mereu locul, nimic nu l-ar împiedica să se obişnuiască treptat cu obiectele materiale din jur, care îi apar frecvent în faţa ochilor. Revăzând aceleaşi locuri, el îşi va aminti, poate, că le-a văzut deja, iar acesta ar putea fi pentru el punctul de plecare al unui sentimental eului. Desigur, nu totul este uniform în aceste împrejurimi familiare şi, în funcţie de hazard şi de impulsuri, se va îndrepta într-o zi spre o zonă, în altă zi spre o alta. Dacă totuşi se mută într-un cerc limitat şi revine adesea pe propriile urme în regiunea în interiorul căreia se deplasează, nimic nu-l împiedică să fie mai sensibil la asemănări decât la diferenţe. Toate aceste obiecte se aseamănă prin faptul că sunt mai mult sau mai puţin strâns legate în conştiinţa sa. Nu este încă o societate; dar omul poate deja să simtă că este dublu, deoarece, în timp ce foarte multe impresii se succed fără să lase vreo urmă, unele se ataşează de obiecte stabile; îşi dă seama că sunt două fiinţe în el: una care se schimbă neîncetat, care nu este decât (dispariţie în trecut) o apariţie scurtă, urmată de dispariţia imediată, fără să se păstreze şi să lase vreo urmă; alta care...]

Capitolul 4

Memoria colectivă şi timpul

Timpul[55] face să apese asupra noastră o constrângere puternică, fie când considerăm prea lung un timp scurt şi ne impacientăm, ne plictisim sau ne grăbim să îndeplinim o sarcină neplăcută ori să trecem peste o încercare fizică sau morală; Fie invers, când ne pare prea scurtă o durată relativ lungă şi ne simţim presaţi şi tracasaţi, indiferent că e vorba de muncă, de plăcere sau pur şi simple de trecerea de la copilărie la bătrâneţe, de la naştere la moarte. Uneori am vrea ca timpul să treacă mai repede, alteori să încetinească sau să se oprească în loc. Trebuie să ne resemnăm, în primul rând pentru că succesiunea, rapiditatea şi ritmul timpului constituie ordinea necesară după care se înlănţuiesc fenomenele naturii materiale şi cele ale organismului. Dar, şi poate mai important, pentru că diviziunile timpului şi durata părţilor astfel fixate rezultă din convenţii şi cutume şi exprimă ordinea, la fel de ineluctabilă, după care se succed diferitele faze ale vieţii sociale. Dürkheim a observat că un individ izolat ar putea să ignore trecerea timpului, ajungând incapabil să măsoare durata, dar că viaţa în societate implică o înţelegere între toţi oamenii în privinţa timpului şi a duratelor şi o bună cunoaştere de către aceştia a convenţiilor în domeniu. De aceea există o reprezentare colectivă a timpului; aceasta este, fără îndoială, în acord cu datele fundamentale ale astronomiei şi ale Fizicii terestre, dar peste aceste cadre generale societatea suprapune altele, care[56] se acordă mai ales cu condiţiile şi obiceiurile grupurilor umane concrete. Am putea chiar spune: datele şi diviziunile astronomice ale timpului sunt acoperite de diviziunile sociale într-o asemenea măsură încât dispar treptat, iar natura lasă din ce în ce mai mult în grija societăţii organizarea duratei.

De altfel, oricare ar fi diviziunile timpului, oamenii se acomodează destul de uşor, fiindcă acestea sunt în general

---

55 (V8I) sau durata

56 (V82) și mai constringătoare * (V83) își iau vacanță în alte perioade

tradiţionale şi fiecare an, fiecare zi se prezintă cu aceeaşi structură temporală ca şi precedentele, asemenea unor fructe crescute în acelaşi pom. Nu putem să ne plângem că ne sunt deranjate obişnuinţele. Constrângerea pe care o suportăm este de altă natură. Mai întâi de toate ne apasă uniformitatea. Timpul este divizat în acelaşi mod pentru toţi membrii societăţii. Or, poate să ne displacă faptul că în fiecare duminică oraşul capătă un aer de inactivitate, că străzile se golesc sau se umplu cu un public neobişnuit, că spectacolul de afară ne împinge să nu facem nimic sau să ne distram, deşi aveam chef de muncă. Oare pentru a protesta împotriva acestei legi comune numeroşi oameni, medii, cartiere fac din noapte zi, iar cei care-şi permit caută căldura în sud în toiul iernii2? Fără îndoială, nevoia de a ne diferenţia de alţii în ceea ce priveşte modul de a diviza şi regla timpul s-ar manifesta mai mult dacă, în ocupaţiile şi distracţiile noastre, n-am fi obligaţi să ne adaptăm, în această privinţă, la disciplina socială. Dacă vreau să merg la birou, nu pot s-o fac atunci când lucrul este întrerupt, iar angajaţii nu se mai află acolo. Diviziunea muncii sociale antrenează ansamblul oamenilor în aceeaşi înlănţuire mecanică de activităţi: cu cât aceasta progresează, cu atât ne obligă să fim exacţi. Trebuie să ajung la timp dacă vreau să asist la un concert, la o piesă de teatru, să nu-i las să aştepte pe comeseni la cina la care sunt invitat, să nu pierd trenul[57]. Sunt, aşadar, obligat să-mi reglez activităţile după mişcarea acelor unui ceasornic sau după ritmul adoptat de alţii, care nu ţine cont de preferinţele mele, să economisesc timpul şi să nu-l pierd, pentru că altfel aş compromite unele şanse şi avantaje oferite de viaţa în societate. Dar poate cel mai penibil e că mă simt mereu constrâns să privesc sub aspectul măsurii viaţa şi evenimentele care o umplu. Nu numai că mă gândesc cu anxietate la vârsta mea, exprimată într-un număr de ani, şi la anii care mi-au mai rămas, ca şi cum viaţa ar fi o pagină albă divizată în părţi egale de tot atâtea linii sau, mai degrabă, ca şi cum anii pe care-i am în faţă s-

571 45

ar împuţina şi s-ar contracta, deoarece Fiecare reprezintă o proporţie tot mai mică din timpul scurs, care creşte. Dar, măsurând timpul, pentru a-l umple bine, ajungem să nu mai ştim ce să facem cu acele părţi de durată care nu se lasă divizate în acelaşi mod, fiindcă depindem doar de noi înşine şi am ieşit oarecum din curentul vieţii sociale exterioare. Ar putea fi nişte oaze în care să uităm timpul, dar să ne regăsim. Dimpotrivă, suntem sensibili la intervalele vide, iar problema e atunci de a şti cum să ne petrecem timpul2. Societatea, obligându-ne să măsurăm neîncetat viaţa după propria ei manieră, ne face din ce în ce mai inapţi de a dispune (şi a ne bucura) de a noastră. E adevărat că pentru unii timpul pierdut este cel pe care-l regretă cel mai puţin (sau, în alt sens, pe care-l regretă cel mai mult). Dar acestea sunt excepţii. [Dacă e valabil pentru toţi oamenii, esenţialul e că ei nu-şi dau seama de asta sau nu şi-o mărturisesc.]

Dacă există un timp social ale cărui diviziuni se impun astfel conştiinţelor individuale, unde-şi are acesta originea? S-a spus că se poate distinge între timp sau durata şi diviziunile sale. Mai exact, orice fiinţă înzestrată cu o conştiinţă ar avea sentimentul duratei deoarece în ea se succed stări diferite. Durata n-ar fi altceva decât suita acestor stări, curentul care pare să treacă prin ele, pe dedesubtul lor, stârnindu-le una după alta. În acest sens, fiecare om şi-ar avea propria durată, chiar în asta constând una dintre datele primitive ale conştiinţei, pe care o cunoaşte direct, neavând nevoie să primească noţiunea din exterior. Ar fi chiar posibil, întrucât aceste stări sunt distincte, să se identifice, în această suită, diviziuni naturale, corespunzătoare trecerii de la o stare la alta, de la o serie continuă de stări asemănătoare la o altă suită de stări la fel de asemănătoare. Mai mult, dat fiind că percepem obiectele exterioare, iar în natură există multe reîntoarceri regulate, precum succesiunea zilelor (şi a nopţilor), succesiunea paşilor din mersul nostru, un individ izolat ar fi capabil, prin propriile forţe şi prin constatările experienţei sale, să ajungă la noţiunea unui timp

măsurabil. [Obiectele exterioare nu sunt persoane; dar totul se petrece de parcă ele ne-ar face semne; fără îndoială, astfel am putea interpreta faptul că, după cât ni se pare, şi animalele măsoară timpul. Se întâmpla ca un câine să alerge după o minge pe care am aruncat-o la o distanţă mică şi să renunţe dacă am aruncat-o mai departe, ca şi cum ar şti că ar trebui să alerge mai mult timp. El consideră mingea drept o fiinţă vie care îi semnalează la ce distanţă se găseşte şi cât timp i-ar trebui ca să ajungă la ea; la fel, calul care simte apropierea grajdului este oarecum avertizat de obiectele familiare să grăbească trapul pentru a scurta durata. Să înlocuim acum aceste semne pe care ni le fac lucrurile inerte cu cele venind dinspre oameni; cursul stărilor noastre de conştiinţă va fi divizai printr-o serie de momente caracteristice care corespund punctelor de contact şi de întâlnire între gândirea noastră şi cea a celorlalţi. Greşim, poate, când vorbim de puncte, ca şi cum liniile de gândire sau de conştiinţă care se intersectează nu ar avea grosime.]

Dar în jurul anumitor obiecte, conştiinţa noastră se întâlneşte şi cu a celorlalţi; în orice caz, în spaţiu îmi reprezint existenţa sensibilă a celor cu care, verbal sau prin gesturi, intru în raport la un moment dat. Astfel, s-ar produce secţionări în durata mea şi, totodată, în cea a lor, dar care tind să se extindă1 la duratele sau conştiinţele altor oameni, ale tuturor celor care se găsesc în univers. Ar fi acum posibil să ne imaginăm că, între aceste momente succesive şi comune, a căror amintire se presupune că o păstrăm, se desfăşoară un fel de timp vid, înveliş comun al duratelor trăite, cum spun psihologii, de conştiinţele personale. Oamenii convin asupra măsurării timpului cu ajutorul anumitor mişcări care se produc în natură, precum cele ale astrelor, sau pe care le creează şi le reglează autonom, cum sunt cele ale orologiilor, pentru că n-ar şti să găsească, în suita stărilor de conştiinţă, destule puncte de reper definite care să aibă aceeaşi valoare pentru toate conştiinţele. Specific duratelor

individuale este că au un conţinut diferit, încât cursul stărilor este mai mult sau mai puţin rapid de la una la alta şi, de asemenea, în diferitele perioade. Sunt ore şi zile goale, în timp ce în alte momente, fie că evenimentele se precipită, fie că se accelerează reflecţia noastră sau ne aflăm într-o stare de exaltare şi efervescenţă afective, avem impresia că în câteva ore sau zile am trăit ani întregi. La fel stau însă lucrurile şi dacă, la un anumit moment, comparăm mai multe conştiinţe. Unei conştiinţe treze, nerăbdătoare şi tensionate îi corespund atâtea altele, care numai în mod excepţional sunt stimulate de vreun eveniment exterior şi a căror funcţionare este de obicei lentă şi monotonă din cauză că interesul lor se leagă, şi încă nu prea puternic, de foarte puţine obiecte. Poate că prin dezinteresul crescând şi diminuarea facultăţilor afective se explică faptul că, pe măsură ce

1 (V87) (să se extindă) la interfaţa oamenii îmbătrânesc, ritmul vieţii interioare încetineşte şi că, în timp ce ziua unui copil e plină de o mulţime de impresii şi observaţii, cuprinzând, în acest sens, un număr mare de momente, la bătrâneţe conţinutul unei zile, dacă nu ţinem cont decât de conţinutul real, de ceea ce ne-a trezit atenţia şi ne-a dat sentimentul vieţii interioare, se reduce la mult mai puţine stări distincte între ele şi, în acest sens, ia un număr mic de momente dilatate în mod special. Bătrânul, care a păstrat amintirea vieţii sale de copil, consideră că zilele sunt acum mai lente şi mai scurte, adică i se pare că timpul se scurge când mai încet, deoarece momentele, aşa cum are el sentimentul că le trăieşte, sunt mai lungi, când mai repede, fiindcă momentele, aşa cum sunt numărate în jurul lui, cum le măsoară acele ceasornicului, se succed cu o asemenea rapiditate încât îl depăşesc: nu are timp să umple ziua cu tot ceea ce îl menţine preocupat pe un copil: deoarece durata sa interioară este încetinită, spaţiul unei zile îi pare prea îngust. De aceea un bătrân şi un copil care ar trăi alături şi nu ar avea alt mijloc de a măsura timpul decât raportarea la propriul sentiment al duratei şi la diviziunile pe care le comportă viaţa lor interioară nu s-ar

înţelege nici în legătură cu punctele de diviziune, nici cu lungimea intervaltirilor alese ca unitate comună, care le-ar părea copiilor prea mică, iar vârstnicilor prea mare. Pentru a fixa diviziunile timpului ar fi mai bine să ne ghidăm după schimbările şi mişcările care se produc în corpurile materiale şi care se reproduc cu o regularitate suficientă încât să putem întotdeauna să ne raportăm la ele. Ideea acestei alegeri nu ne aparţine în exclusivitate. A trebuit să ne punem de acord în această privinţă cu alţi oameni. În realitate, ceea ce am ales ca puncte de reper este, în această reîntoarcere periodică a anumitor fenomene materiale, ocazia pe care ne-o oferă, nouă şi celorlalţi, căci le percepem în acelaşi timp, să constatăm că există între anumite percepţii ale noastre, adică între anumite gânduri, un raport de simultaneitate şi mai ales că acest raport se reproduce la intervale regulate pe care convenim să le considerăm egale. Din acest moment, diviziunile convenţionale ale timpului ni se impun din afară. Dârele îşi nu originea în gândirile individuale. Acestea doar au conştientizat că în anumite momente intră în contact, că adoptă uneori o atitudine identică faţă de un obiect exterior şi că această atitudine se reproduce cu aceeaşi regularitate periodică. Printr-o asemenea operaţiune şi prin convenţiile care decurg, ele nu au putut decât să-şi fixeze puncte de reper discontinue, exterioare, în parte, fiecărei conştiinţe, deoarece sunt comune tuturor. Dar ele n-au putut să creeze o durată nouă, impersonală care să umple intervalul dintre momentele alese ca puncte de reper, adică un timp colectiv sau social care ar cuprinde şi ar lega una de alta în toate laturile lor, în propria sa unitate, toate duratele individuale. În realitate, în intervalul care se întinde între două secţiuni corespunzătoare punctelor de reper, nu există decât gândiri individuale separate, tot atâtea curente de gândire distincte, fiecare cu propria durată. Putem, dacă vrem, să ne imaginăm un timp vid în care s-ar scurge toate duratele individuale şi care ar fi divizat prin aceleaşi secţiuni, iar o asemenea noţiune se impune, fără îndoială, oricărei

gândiri: dar e numai o reprezentare abstractă, căreia nu i-ar corespunde nicio realitate dacă duratele individuale ar înceta să existe.

Să adoptăm aşadar acest punct de vedere bergsonian. Noţiunea unui timp universal, care acoperă toate existenţele, toate seriile succesive de fenomene, s-ar reduce la o suită discontinuă de momente. Fiecare dintre ele ar corespunde unui raport stabilit între mai multe gândiri individuale care l-ar conştientiza simultan. De obicei izolate una de alta, de fiecare dată când drumurile li se intersectează, aceste gândiri ies din sine şi se amestecă, pentru o clipă, într-o reprezentare mai largă care acoperă în acelaşi timp conştiinţele şi raportul dintre ele: în asta constă simultaneitatea. Totalitatea acestor

(V88) conştientizării de către un anumit număr de gândiri individuale a intrării (în raport)

momente ar constitui un cadru pe care ne-ar fi permis să-l modificăm, să-l regularizăm şi să-l simplificăm. Căci timpul care separă aceste momente este vid, iar toate părţile sale se pretează la cele mai variate diviziuni: e ca o tablă pe care putem trasa un număr nedefinit de linii paralele. Nimic nune împiedică deci să imaginăm simultaneităţi intercalate într-un punct oarecare de pe linia temporală şi abstractă care uneşte două momente (şi pe care o putem reprezenta prin imaginea unei mişcări[58] sau a unei schimbări uniforme realizate între ele) la jumătatea, la treimea, la sfertul acestui interval. Astfel, s-ar stabili diviziuni ale timpului prin ani, luni, zile. ore, minute, secunde: la urma urmei, putem foarte bine să presupunem că un anumit număr de gândiri individuale vor intra în contact în toate momentele precise care separă orele şi chiar minutele între ele: diviziunile timpului simbolizează toate aceste posibilităţi. Nimic n-ar putea dovedi mai clar că timpul, conceput ca întinzându-se la totalitatea fiinţelor, nu este decât o creaţie artificială obţinută prin adăugarea, combinarea şi multiplicarea datelor preluate de la duratele individuale şi numai de la

---

58 (V89) de translaţie. 148

acestea.

Numai că, dacă aceste diviziuni ale timpului nu sunt dinainte conţinute şi indicate în conştiinţe, punerea laolaltă a două sau mai multe conştiinţe este suficientă pentru ca diviziunile să apară? Trebuie să insistăm asupra acestei teoreme sau a acestui postulat fiindcă aici se arată cel mai clar concepţia particulară a duratei pe care se bazează afirmaţia că memoria este o facultate individuală.

Pentru a avea sentimentul vieţii interioare şi personale, începem prin a îndepărta şi a şterge tot ceea ce aminteşte de spaţiul şi obiectele exterioare. Aceste stări care se succed constituie, fără îndoială, o diversitate, şi sunt distincte între ele, dar în cu totul alt mod decât lucrurile materiale. Ele sunt prinse într-un curent continuu care curge, fără ca între ele să existe o linie de demarcaţie net marcată. Dar aceasta este chiar condiţia memoriei sau, mai degrabă, a acelei forme a memoriei care este singura cu adevărat activă şi psihică şi care nu se confundă cu mecanismul obişnuinţei. Memoria (înţeleasă în acest sens) nu stăpâneşte stările trecute şi ne redă realitatea lor de altă dată numai datorită faptului că nu le confundă nici între ele, nici cu altele mai vechi sau mai recente, ceea ce înseamnă că se sprijină pe diferenţe. Or, nişte stări distincte şi net separate sunt chiar prin asta diferite. Totuşi, desprinse din suita altora, retrase din curentul în care erau antrenate – şi asta le-ar fi soarta dacă am concepe-o pe fiecare drept o realitate distinctă cu contururi bine marcate în timp cum ar mai rămâne ele complet diferite de orice altă stare tot individuală şi delimitată? Orice separare de acest gen înseamnă că începem să proiectăm stările în spaţiu. Însă între obiectele din spaţiu, oricât de diferite ar fi, există numeroase asemănări. Locurile pe care ele le ocupă sunt distincte, dar cuprinse într-un mediu omogen. Diferenţele relevate între ele se determină prin raportare la tot atâtea genuri comune din care fac parte. Dimpotrivă[59], curentul în care

59 (V90) Dimpotrivă, antrenate în curentul unei durate individuale care nu poale fi divizată deoarece durata se confundă aici cu lucrurile

gândurile sunt antrenate în interiorul fiecărei conştiinţe nu este un mediu omogen, deoarece forma nu se distinge de materie, iar recipientul nu este totuna cu conţinutul. În diversele stări ale conştiinţei (ca să folosim o expresie inadecvată, căci în realitate nu există stări, ci mişcări sau o gândire în continuă devenire), calităţile nu se disting decât prin abstracţie, fiindcă esenţială este aici unitatea fiecăreia dintre stări, ele constituind tot atâtea puncte de vedere asupra conştiinţei în ansamblu: ele nu au genuri comune, fiecare fiind unică în genul său. Orice încercare de comparaţie între ele ar întrerupe continuitatea seriei. Însă tocmai această continuitate explică faptul că unele le cheamă pe altele, pe cele care le-au precedat sau le-au urmat, la fel cum nu puteß? să prindem o verigă fără să tragem tot lanţul. Aşadar fiindcă sunt toate diferite, stările individuale formează o seri? continuă, în care orice asemănare, orice repetiţie ar introduce un element de discontinuitate. Tot fiindcă sunt diferite, amintirile se evocă una pe alta; altfel seria nu s-ar mai completaşi s-ar1 întrerupe în fiecare moment.

Dar dacă aşa stau lucrurile, nu înţelegem atunci cum ar putea două conştiinţe individuale să intre vreodată în contact, cum ar reuşi două serii de stări continue să se intersecteze, fapt necesar pentru ca eu să am sentimentul simultaneităţii dintre două modificări, dintre care una se produce în mine însumi, iar cealaltă într-o conştiinţă diferita de a mea[6061]. Fără îndoială, atunci când percep obiectele exterioare, pot să presupun că întreaga lor realitate este cuprinsă în percepţia pe care mi-o formez. Nu obiectele ţin de durată, ci gândirea mea, care mi le reprezintă, astfel că nu ies din mine însumi. Altfel se întâmplă când[62] o forţă umană, o voce, un gest îmi revelează prezenţa unei alte gândiri decât a mea. Aş avea atunci în minte reprezentarea unui obiect din două puncte de vedere, al meu şi al altcuiva care are, ca şi mine, o

60J (V9I) s-ar închide în sine în fiecare moment

61 (V92) Pentru asta trebuie să coexiste în mine

62 (V93) cînd obiectele

conştiinţă şi o durată. Cum ar fi însă acest lucru posibil, dacă sunt închis în propria conştiinţă, dacă nu pot ieşi din propria durată? Or, n-aş putea să ies din aceasta dacă, aşa cum se susţine, stările mele s-ar succeda într-o mişcare neîntreruptă, dacă ar fi legate una de alta atât de strâns încât să nu existe linie de demarcaţie între ele sau vreo întrerupere în (curgerea fluxului) curentul care se scurge, dacă niciun obiect cu contururi definite nu s-ar detaşa pe suprafaţa vieţii mele conştiente ca o figură în relief.

Despre continuitatea vieţii mele conştiente individuale se va spune că este întreruptă de acţiunea exercitata asupra mea, din afară, de către altă conştiinţă care îmi impune o reprezentare din care ea face parte. Este o persoană care se intersectează cu mine, care mă obligă să-i remarc prezenţa. Dar, până la urmă, şi obiectele materiale se impun din exterior percepţiei mele. Totuşi, dacă presupunem că sunt închis în mine însumi şi că nu cunosc nimic despre lumea exterioară, o asemenea percepţie sensibilă nu va opri curentul stărilor melc mai mult decât ar face-o o impresie afectivă sau un gând oarecare: ea se va contopi cu el, fără a mă face să ies din mine însumi. Nu la fel percep, în aceeaşi ipoteză a unei conştiinţe reduse la contemplarea propriilor stări, o formă umană, o voce sau un gest. Cursul gândirii individuale nu va fi modificat: nu voi avea ideea unei alte durate decât a mea. Ca să se întâmple altfel, ar trebui ca obiectul să acţioneze asupra mea ca un semn. Dar[63] asta presupune că sunt capabil, în orice moment, să privesc, în prezenţa unui obiect, atât din punctul meu de vedere cât şi din al altuia şi că, reprezentându-mi, cel puţin ca fiind posibile, mai multe conştiinţe şi posibilitatea ca ele să intre în raport, îmi reprezint şi o durată comună acestora.

Am presupus o conştiinţă închisă în ea însăşi, pentru care percepţiile sale nu ar fi decât stări subiective care nu

---

63 (V94) atunci trebuie să existe în stările mele de conștiință o dispoziție de a ieși din durata individuală pentru a intra într-un timp comun mai multor conștiințe, să fiu eu însumi capabil să mă plasez astfel, în prezența aceluiași obiect

i-ar revela câtuşi de puţin existenţa obiectelor. Dar atunci cum s-ar putea ridica o asemenea conştiinţă până la cunoaşterea lumii exterioare? Aceasta nu-i poate veni nici din interior, nici din exterior. Trebuie să admitem totuşi că există în orice percepţie sensibilă o tendinţă de a se exterioriza, adică de a scoate gândirea din cercul strâmt al conştiinţei individuale în care se desfăşoară şi de a privi obiectul ca fiind reprezentat în acelaşi timp sau ca putând fi reprezentat în orice moment într-una sau mai multe alte conştiinţe. Dar asta presupune că ne reprezentăm deja o „societate de conştiinţe” 1. Mai mult dacă ne gândim la stări care, spre deosebire de percepţiile sensibde, nu par a avea legătură cu o realitate exterioară, cum sunt stările afective[64]propriu-zise, ceea ce le caracterizează şi le oferă un aspect strict interior este faptul că această reprezentare a conştiinţelor lipseşte sau, mai degrabă, că ea este, provizoriu, mascată, că nicio acţiune exercitată din afară asupra noastră nu-i dă ocazia să se manifeste, deşi ea există totuşi, în stare latentă, în spatele impresiilor în aparenţă cele mai personale? Acesta ar fi cazul atunci când simţim, de ceva timp, o durere fizică şi suntem atât de absorbiţi de propriile senzaţii încât durerea actuală pare să o prelungească pe cea precedentă, preluându-i substanţa. Fie că descoperim acum că această durere este produsă de o acţiune materială, exterioară sau organică, fie că ne-o imaginăm numai, sau chiar că ne gândim ca alte persoane simt, sau ar putea simţi aceeaşi durere, atunci impresia noastră se transformă, cel puţin parţial, în ceea ce vom numi reprezentare obiectivă a durerii. Dar cum ar putea reprezentarea să provină din impresie dacă n-ar fi fost deja conţinută în aceasta şi, dacă această reprezentare nu este astfel decât pentru că poate fi comună mai multor conştiinţe, dacă este colectivă exact în măsura în care este obiectivă, nu trebuie oare să ne gândim că, dacă nu durerea însăşi, atunci măcar ideea pe care mi-o făceam înainte despre ea (şi care este tot ceea ce va reţine

64 (V95) Fără îndoială, această reprezentare poate fi latentă și mascată, provizoriu, de...

amintirea) era doar o reprezentare colectivă incompletă şi trunchiată?

Astfel ar putea fi interpretat, fără îndoială, într-un sens nou, vechiul paradox metafizic al lui Leibniz, ştiind că durerile fizice şi senzaţiile în general nu sunt decât idei confuze şi nedefinite. Durerea nu pierde, treptat, din intensitate în unele cazuri numai pentru că ne reprezentăm distinct natura şi mecanismul, părţile şi raportul lor: ci, mai degrabă, imaginându-ne că ea poate fi simţită şi înţeleasă de mai multe persoane (ceea ce ar fi imposibil dacă ea ar rămâne o impresie personală, deci unică), se pare că împărţim o parte din povară cu alţii, care ne ajută să o purtăm. Tragicul durerii, care face ca, împinsă până la un anumit punct, ea să ne creeze un sentiment disperat de angoasă şi neputinţă, este că nimeni nu are acces la un rău a cărui cauză se află în aceste regiuni ale fiinţei noastre la care ceilalţi nu pot ajunge, căci ne confundăm cu durerea, iar aceasta nu se poate distruge de la sine. De aceea căutăm instinctiv şi găsim pentru această suferinţă o explicaţie care să fie inteligibilă, adică una cu care membrii grupului să poată fi de acord, la fel cum un vrăjitor îl alină pe bolnav prefăcându-se că extrage din corpul acestuia o piatră, un os, un vârf de metal sau un lichid. Sau golim suferinţa de mister, descoperindu-i celelalte laturi, care o orientează către alte conştiinţe atunci când ne gândim că a fost sau ar fi putut fi simţită de semenii noştri: o aruncăm astfel în domeniul comun multor persoane şi îi restituim o fizionomie colectivă şi familiară.

O analiză mai avansată a ideii de simultaneitate ne determină să respingem ipoteza duratelor strict individuale, impenetrabile între ele. Suita stărilor noastre nu este o linie subţire ale cărei părţi nu sunt legate decât de cele precedente şi de cele următoare. În gândirea noastră se intersectează, de fapt, în fiecare moment al desfăşurării sale, numeroase curente care circulă de la o conştiinţă la alta şi pentru care ea constituie punctul de întâlnire. Fără îndoială, continuitatea aparentă a ceea ce

se numeşte viaţa noastră interioară rezultă, în parte, din faptul că ea urmează, pentru un timp. cursul unuia dintre aceste curente, cursul unei gândiri care se dezvoltă în acelaşi timp în noi şi în alţii, direcţia unei gândiri colective. Ea se explică, de asemenea, prin legătura pe care o stabilesc neîncetat, între stările noastre, acelea care rezultă mai ales din continuitatea vieţii noastre organice. De altfel, între unele şi altele nu este decât o diferenţă de grad, deoarece înseşi impresiile afective tind să se desfacă în imagini *şi reprezentări* colective. În orice caz, dacă puteri cu durate individuale, să reconstituim o durată mai larcă impersonală în care ele sunt incluse, e pentru că acestea se *detaşează pe fondul unui* timp colectiv de la care preiau întreaga lor substanţă.

Vorbim de un timp colectiv, în opoziţie cu durata individuală. Se pune însă întrebarea dacă acesta este unic, iar în privinţa răspunsului nu avem nicio prejudecată. Potrivit teoriei pe care o discutăm, ar exista, pe de o parte, tot atâtea durate câţi indivizi, iar, pe de altă parte, un timp abstract care le-ar cuprinde pe toate. Acest timp este vid şi poate că nu este decât o idee. Diviziunile pe care le trasăm în punctele unde se intersectează mai multe durate individuale nu se confundă cu stările pe care le remarcăm ca fiind simultane. Aceste diviziuni nu ar avea nimic în plus faţă de timpul pe care-l divizează şi care este conceput ca un mediu omogen, ca o formă particulară de materie. Dar ce gen de realitate putem atribui acestei forme şi, mai ales, cum poate ea servi drept cadru evenimentelor pe care le situăm în ea?

Un timp astfel definit se pretează la orice fel de diviziune. Acesta să fie oare motivul pentru care putem determina locul fiecărui fapt? înainte să răspundem la această întrebare, trebuie să remarcăm că timpul ne interesează aici doar în măsura în care ne permite să reţinem şi să ne amintim evenimentele produse. Este tocmai ceea ce aşteptăm de la el. Acest lucru este adevărat pentru evenimentele trecute. Când rememorăm o călătorie, chiar dacă nu regăsim data exactă, există totuşi

un întreg cadru de date temporale de care această amintire este legată: era înainte sau după război, eram copil, tânăr, matur, om în toată firea, eram cu cutare prieten, care avea el însuşi o anumită vârstă; era într-un anumit anotimp; lucram la ceva; era vorba de un anumit eveniment. Graţie unei serii de reflecţii de acest gen, o amintire capătă adesea formă şi se completează. Dacă perţistă o incertitudine asupra perioadei în care a avut loc evenimentul, aceasta nu priveşte alte perioade în care se plasează alte amintiri: este încă o modalitate de a localiza evenimentul. În rest, exemplul călătoriei nu este poate cel mai favorabil, fiindcă poate constitui un fapt izolat şi fără legături semnificative cu restul vieţii mele. Aşadar, cum vom vedea mai departe, nu atât timpul intervine, cât cadrul spaţial. Dar dacă este vorba de un eveniment din viaţa mea de familie, din viaţa profesională sau care s-a produs într-unul dintre grupurile la care gândirea mea se raportează cel mai adesea, cadrul temporal mă va ajuta cel mai mult să-mi amintesc. Acelaşi lucru se poate spune despre unele fapte viitoare care sunt pregătite din prezent: adesea, ceea ce îmi aminteşte o întâlnire este epoca în care am fixat-o; ceea ce aminteşte că urmează să-mi văd o rudă sau un prieten, că am o anumită sarcină de îndeplinit, o anumită acţiune de întreprins sau că îmi făgăduiesc o anume distracţie este data la care toate aceste evenimente urmează să aibă loc. Se întâmpla, de asemenea, să nu reconstituim cadrul temporal decât după ce amintirea a reapărut şi să fim obligaţi, pentru a regăsi data evenimentului, să examinăm amănunţit toate componentele acestuia. Chiar şi atunci, dat fiind că amintirea conservă urme ale perioadei la care se referă, ea a fost rememorată, poate, numai pentru că întrevăzusem aceste urme şi ne gândisem la timpul când evenimentul s-a produs. Localizarea, iniţial aproximativă şi în linii mari, a devenit mai precisă odată cu apariţia amintirii. Nu-i mai puţin adevărat că, în multe cazuri, regăsim imaginea evenimentului trecut parcurgând cu gândul cadrul temporal: dar, pentru asta, trebuie ca timpul să fie apt să

încadreze amintirile.

Avem în vedere mai întâi timpul înţeles sub forma cea mai abstractă: timpul complet omogen al mecanicii şi al fizicii, al unei mecanici şi al unei fizici întrepătrunse de geometrie, pe care îl putem numi timp matematic. El se opune „timpului trăit” al lui Bergson ca un pol faţă de celălalt şi este, potrivit acestui filosof, cu totul „vid de conştiinţă”. O astfel de noţiune prezintă interes prin faptul că ea ar reprezenta limita de care oamenii tind să se apropie pe măsură ce, în loc să rămână închişi în propria gândire, adoptă punctele de vedere ale grupurilor şi ansamblurilor mai extinse. Trebuie ca timpul să se golească treptat de materia care ar permite ca părţile sale să se distingă unele de altele pentru ca un număr tot mai mare de fiinţe complet diferite să se poată raporta la el. Gândirea fiecăruia ar fi ghidată, în efortul de lărgire şi uniformizare a timpului, de către reprezentarea latentă a unui mediu cu totul uniform, foarte apropiată de reprezentarea spaţiului, chiar dacă nu se confundă cu aceasta. Se spune că orice om este în mod natural un geometru de vreme ce trăieşte în spaţiu. Nu e de mirare deci că oamenii, atunci când se gândesc la timp făcând abstracţie de evenimentele particulare care ies în evidenţă în desfăşurarea conştiinţelor individuale, îşi reprezintă un mediu omogen asemănător spaţiului geometric.

Ar avea însă memoria noastră vreun control asupra timpului înţeles astfel? Pe o suprafaţă perfect dreaptă, de ce s-ar putea agăţa amintirile? Este poate cazul să spunem, împreună cu Leibniz, că în acest timp, nici în părţile sale nu s-ar putea găsi motivul pentru care un eveniment se plasează aici şi nu altundeva, dat fiind că părţile nu sunt distincte. De fapt, timpul matematic nu intervine decât atunci când este vorba de obiecte sau fenomene cărora nu ne propunem să le fixăm şi să le reţinem locul din timpul real, de fapte nedatate şi care nu-şi schimbă natura deşi se produc la momente diferite, reprezentând prin to, ti, t2... în creşterile succesive ale timpului plecând de la zero, fixăm, fără îndoială, durata şi

diversele faze ale unei mişcări, dar ale unei mişcări pe care am putea-o reproduce oricând fără ca legea căreia i se supune să fie alta. Cu alte cuvinte, momentul iniţial, t0, nu are nicio legătură cu vreun moment al timpului real. Legile mişcării fizice sunt, într-adevăr, în acest sens, independente faţă de t-mp De aceea matematicianul[65] plasează aceste mişcări într-o durată complet vidă şi reprezintă numai astfel paradoxul unei mişcări care are loc în timp, de vreme ce durează, dar care nu se situează în niciun moment definit. Însă, în afară de societatea matematicienilor sau a savanţilor care studiază mişcările corpurilor inerte, toate grupurile umane sunt interesate de evenimentele care îşi modifică natura şi efectele în funcţie de momentul în care se produc. Un timp nedefinit, indiferent faţă de toate evenimentele plasate în el, nu le-ar ajuta cu nimic memoria.

Fără îndoială, se pare că recurgem la o reprezentare de acest tip atunci când divizăm timpul în intervale egale. Zilele, orele, minutele, secundele nu se confundă totuşi cu diviziunile unui timp omogen: ele au o semnificaţie colectivă determinată. Constituie tot atâtea puncte de reper într-o durată ale cărei părţi sunt toate diferite în gândirea comună şi nu pot fi substituite între ele. O dovadă este că, atunci când aflăm că un tren pleacă la ora cincisprezece, suntem obligaţi să traducem şi să ne amintim că pleacă, de fapt, la ora trei după-amiaza. La fel, ziua de 30 sau de 31 a lunii se distinge, pentru noi, de prima zi a lunii următoare, dacă nu mai evident, cel puţin în alt mod decât 1 de 2 sau 15 de 16. Chiar şi când atenţia noastră este fixată exclusiv asupra numerelor ştim că acestea nu sunt diviziuni arbitrare şi că nu le putem modifica după placul nostru aşa cum în mecanică deplasăm punctul de origine sau trecem la alt sistem de axe. Trecerea de la ora de vară la cea de iarnă este cu totul altceva decât acordul de a spune, din acel moment, ora unu în loc de ora 12: grupul nu acceptă să-şi piardă ora sau timpul, iar dacă acesta suferă o oscilaţie, viaţa socială

65 (V97) societatea matematicienilor

nu-şi părăseşte cadrul şi îl însoţeşte în deplasare. Prin urmare, timpul social nu este indiferent la diviziunile introduse în el. Timpul social nu se confundă mai mult decât durata individuală cu timpul matematic. Există o opoziţie fundamentală între timpul real individual sau social, şi timpul abstract, încât nu se poate spune nici măcar că, pe măsură ce devine mai social cel dintâi s-ar apropia de cel de-al doilea.

Mai concret, mai definit ne va apărea ceea ce am putea numi timpul universal, care acoperă toate evenimentele produse în orice loc din lume, pe toate continentele, în toate ţările, în toate grupurile din fiecare ţară şi pentru toţi membrii acestora. Totalitatea oamenilor poate fi reprezentată ca un corp uriaş care nu prezintă nici acum, dar mai ales în trecut decât o unitate organică imperfectă, dar ale cărui părţi constituente formează un tot continuu, deoarece nu există vreuna care să nu fi avut, cel puţin la anumite intervale, un contact cu alta, iar astfel, din aproape în aproape, ele se alătură totului prin legături mai mult sau mai puţin strânse. Ştim că acest lucru nu este întotdeauna exact. Unele regiuni, locuite de foarte mult timp, au fost descoperite destul de târziu. De asemenea, există popoare a căror existenţă am cunoscut-o dintotdeauna, dar prin tradiţii foarte vagi, prin povestirile succinte ale călătorilor, şi care nu au propriu-zis istorie, în sensul că nu putem fixa data evenimentelor străvechi, deşi despre acestea se păstrează unele amintiri. Cu toate acestea, se admite că aceste evenimente au fost contemporane cu cele din civilizaţia noastră, pe care le cunoaştem, şi că ne lipsesc numai documentele scrise, inscripţii pe monumente sau anale, ca să le putem situa în timpul la care propria noastră istorie ne permite accesul. Regăsim aici timpul istoric de care vorbeam în capitolul precedent, cu diferenţa că îl presupunem a fi extins dincolo de limitele pe care i le recunoscusem, încât acoperă viaţa popoarelor care nu au avut istorie şi chiar trecutul preistoric.

Oricât de naturală ar putea părea o asemenea

extensie, trebuie să ne întrebăm dacă este într-adevăr legitimă şi

(V98) (data) evenimente care nu se păstrează decât sub…

ce semnificaţie poate avea pentru noi un timp despre care popoarele, nici chiar cele mai vechi pe care le cunoaştem, nu au păstrat nicio amintire. Putem, fără îndoială, să judecăm prin analogie. Putem presupune, de exemplu, că planeta Marte este şi a fost dintotdeauna locuită. Se poate spune totuşi ca locuitorii săi au trăit în acelaşi timp cu populaţiile terestre a căror istorie o cunoaştem? Pentru ca o asemenea teoremă să aibă un sens clar definit, ar trebui să presupunem şi că locuitorii acestei planete au putut, prin vreun mijloc, să comunice cu noi, măcar la anumite intervale, încât să fi intrat în contact cu noi, noi să fi aflat câte ceva despre viaţa şi istoria lor, iar ei despre ale noastre. Dacă nimic din toate acestea nu s-a întâmplat, totul se va petrece ca în cazul a două conştiinţe complet izolate una de alta şi ale căror durate nu se intersectează niciodată. Cum s-ar putea vorbi atunci de un timp care să le fie comun?

Trebuie să mergem însă şi mai departe şi, rezumându-ne la evenimentele din trecut pentru care istoricii au putut, cel puţin la modul aproximativ, să fixeze data şi să reconstituie ordinea succesiunii, să ne întrebăm dacă tabloul pe care l-au realizat, indicând evenimentele care s-au produs simultan în ţări şi regiuni îndepărtate una de alta. duce la concluzia realităţii unui timp universal în limitele istoriei. Se spune, de obicei, timpuri istorice, ca şi cum ar fi mai multe, astfel fiind desemnate, probabil, perioade succesive, mai îndepărtate sau mai apropiate de prezent. Dar putem da şi un alt sens acestei expresii, cum că ar exista mai multe istorii, unele începând mai devreme, altele, mai târziu, însă distincte între ele[66]. Desigur, un istoric poate să se plaseze în afară şi deasupra acestor evoluţii paralele şi să le considere drept tot atâtea aspecte

66 (V99) și despre care s-ar considera, în mod firesc, că reprezintă tot atîtea evoluții

ale unei istorii universale. Ne dăm seama însă că, în multe cazuri, unitatea obţinută astfel este complet artificială, căci sunt alăturate evenimente care nu s-au afectat reciproc şi popoare care nu au aderat nici măcar temporar b o gândire comună.

Avem în faţă *Cronologia universală* a lui Dreyss, publicată la Paris în 1858, în care sunt indicate an cu an, din cele mai vechi timpuri, evenimentele notabile care s-au produs într-un anumit număr de regiuni. Să trecem peste prima perioadă, de la crearea lumii până la potop. În definitiv, tradiţia potopului se regăseşte la multe popoare Poate că ea corespunde unei amintiri confuze cu origine comună şi merită, de aceea, să figureze la începutul unui tablou sincronic al evoluţiei naţiunilor. Apoi, până la Hristos. şi chiar până în secolul al V-lea după Hristos, autorul s-a limitat să decupeze istoria Greciei şi istoria Romei, istoria evreilor, istoria Egiptului şi să juxtapună aceste fragmente. Este prezentată doar o mică parte a lumii. Este vorba de regiuni destul de apropiate încât să fi resimţit toate, adesea, efectele tulburărilor care se produceau într-una dintre ele. Între aceste cetăţi sau grupări de cetăţi, care formau ansambluri semiînchise, ideile circulau, iar ştirile se răspândeau. În 1858[67], şi chiar mai devreme, orizontul istoric se lărgise, în ceea ce priveşte trecutul, şi ar fi fost posibil să se includă în cadrul cronologic antic multe alte regiuni. Totuşi tabloul, aşa cum ne este prezentat, cu limitările sale. dă poate o imagine mai conformă cu realitatea. Ea ne prezintă un ansamblu de popoare ale căror destine erau destul de strâns legate încât să-şi poată proiecta în acelaşi timp vicisitudinile. Aceasta este lumea cunoscută de antici.

care abia dacă forma un tot.

Mai târziu, pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne, tabloul se lărgeşte, dar pierde tot mai mult din unitate. Se afirmă că în 1453 încetează războiul de o sută de ani şi că, în acelaşi an, turcii cuceresc Constantinopolul. În care memorie colectivă au lăsat urme aceste două fapte.

67 (V100) (în 1858) progresele istorice erau deja, in acea epocă

Fără îndoială1, totul e adevărat, iar, pe moment, nu se poate prevedea care vor fi repercusiunile unui eveniment şi până în ce regiuni ale spaţiului se vor propaga acestea. Dar nu evenimentul, ci repercusiunile intră în memoria poporului care le suportă şi doar din momentul în care el le resimte. Nu contează că faptele s-au produs în acelaşi an dacă simultaneitatea n-a fost remarcată de contemporani. Fiecare grup definit pe plan local are propria sa memorie şi o reprezentare a timpului care este numai a sa. Se întâmpla ca anumite cetăţi, provincii sau popoare să adere la o nouă unitate, iar atunci timpul comun se extinde şi, poate, ajunge mai adânc în trecut, cel puţin pentru o parte a grupului care începe să participe la tradiţii mai vechi. Dar şi opusul se poate întâmpla, când un popor se dezmembrează, când se formează coloniile, când sunt populate noile continente. Istoria Americii este, de la primele colonii până la începutul secolului al XIX-lea, strâns legată de cea a Europei. Se pare că s-a desprins de aceasta în cursul secolului al XIX-lea până în prezent. Cum poate un popor, care nu are în spate decât o scurtă istorie, să-şi reprezinte acelaşi timp ca şi altele, a căror memorie se poate întoarce până la un trecut îndepărtat? Numai printr-o construcţie artificială cele două timpuri sunt făcute să se întrepătrundă şi sunt alăturate într-un timp vid, care nu are nimic istoric deoarece, în definitiv, nu este altceva decât timpul abstract al matematicienilor.

Să nu uităm că, pe vremea când mijloacele de comunicare erau anevoioase, când nu existau nici telegraful, nici ziarele, lumea totuşi călătorea, iar ştirile circulau mai repede şi mai departe decât bănuim noi. Biserica” domina întreaga Europă şi avea chiar misiuni pe celelalte continente. O organizare diplomatică foarte dezvoltată permitea prinţilor şi[68]

miniştrilor să afle destul de repede ce se întâmpla în

68 (VI02) (Biserica) era o orp

alte ţări[69][70]

Negustorii aveau depozite, prăvălii, parteneri în ţări străine.

Au existat întotdeauna medii şi grupuri care serveau drept organe de legătură între ţările cele mai îndepărtate. Însă orizontul masei populare nu se lărgise deloc. Mult timp, cei mai mulţi oameni nu au fost interesaţi de ceea ce se întâmplă dincolo de limitele provinciei lor şi cu atât mai puţin în afara ţării. De aceea au existat şi există încă tot atâtea istorii distincte câte naţiuni. Din punctul de vedere al cărui ansamblu uman va privi oare cel care vrea să scrie istoria universală şi să depăşească aceste limitări? Din acest motiv să fi trecut în prim-plan, mult timp, în relatările istorice, evenimentele legate de Biserică – precum conciliile, schismele, succesiunea papilor, conflictele dintre clerici şi conducătorii politici – sau faptele care-i preocupau pe diplomaţi, negocieri, alianţe, războaie, tratate, intrigi de curte? La fel, faptul că, în perioade mai recente, cercurile sociale care-i cuprind pe comercianţi, oameni de afaceri, industriaşi şi bancheri şi-au extins preocupările specifice în cea mai mare parte a lumii, oare nu constituie motivul pentru care în istoria universală se face loc progresului industrial, variaţiei rutelor comerciale, relaţiilor economice dintre popoare? Dar istoria universală înţeleasă astfel este tot o juxtapunere de istorii parţiale care nu acoperă decât viaţa anumitor grupuri. Dacă timpul unic astfel reconstruit se întinde pe spaţii mai vaste, el nu cuprinde decât o parte restrânsă a umanităţii care populează această suprafaţă: masa populaţiei care nu face parte din cercurile limitate şi care trăieşte în aceleaşi regiuni a avut totuşi propria istorie.

Poate că am adoptat un punct de vedere care nu este şi nu poate fi cel al istoricilor. Le reproşam că amestecă într-un timp unic istoriile naţionale şi locale1, care

691 (VI03) Negustorii aveau prăvălii și parteneri în țări străine. Magazinele și băncile formau încă de pe atunci o vastă rețea

70 (VI04) și și-au reprezentat timpul în felul lor

reprezintă tot atâtea linii distincte de evoluţie[71][72]. Cu toate acestea, dacă ni se înfăţişează un tablou sincronic în care toate evenimentele, indiferent unde s-au produs, sunt alăturate, înseamnă că ele au fost desprinse de mediile[73] care le situau în propriul lor timp, adică s-a făcut abstracţie de timpul real în care erau cuprinse. Opinia generală este că, dimpotrivă, istoria este interesată prea exclusiv de succesiunea cronologică a faptelor în timp. Să ne amintim însă ce spuneam în capitolul precedent când opuneam ceea ce am putea numi memoria istorică şi memoria colectivă. Cea dintâi reţine mai ales diferenţele: dar diferenţele şi schimbările marchează doar trecerea bruscă şi aproape imediată de la o stare durabilă la o altă stare durabilă. Făcând abstracţie de stări şi intervale şi reţinând doar limitele, renunţăm, în realitate, la partea cea mai substanţială a timpului. Fără îndoială, şi o schimbare se întinde pe o durată, uneori pe o durată foarte îndelungată. Dar asta înseamnă că ea se descompune într-o serie de schimbări parţiale, separate prin intervale în care nimic nu se modifică. De aceste intervale mai mici relatarea istorică face, de asemenea, abstracţie. De altfel, ar fi cu totul imposibil să ni se prezinte mai mult. Pentru a arăta ceea ce nu se schimbă, ceea ce durează în sensul veritabil al termenului, pentru a ne da o reprezentare adecvată, istoricii ar trebui să ne transpună mediul social care devenea conştient de relativa stabilitate, să învie pentru noi o memorie colectivă care a dispărut. E de-ajuns să ni se descrie o instituţie şi să ni se spună că aceasta nu s-a schimbat timp de jumătate de secol? Mai întâi, e inexact, căci au avut loc, în orice caz, modificări lente şi insensibile, pe care istoricul nu le percepe, dar pe care *grupul le resimţea, în acelaşi timp* cu relativa stabilitate fedt *două reprezentări sunt* întotdeauna strâns legate). Pe

71 (V105) fiecare cu propriul ei conținut

72* (V106) Deoarece timpul înseamnă pentru un popor doar ceea ce memoria sa poate cuprinde

73 (VI07) (au fost desprinse de) grupurile umane in care s-au produs și replasate

de altă parte, ca urmare, avem de-a face cu date complet negative, de vreme ce nu ni se prezintă conţinutul conştiinţei grupului şi diversele circumstanţe în care acesta a putut constata că într-adevăr, instituţia nu se schimba. Istoria este, în mod obligatoriu, o prescurtare, de aceea ea adună şi concentrează în câteva momente evoluţii care se întind pe perioade întregi: în acest sens extrage ea schimbările din durată. Nimic nu ne împiedică să apropiem şi să reunim evenimentele astfel desprinse din timpul real şi să le dispunem într-o serie cronologică. Însă o asemenea serie succesivă creează o durată artificială, care nu are realitate pentru niciunul din grupurile de la care sunt preluate aceste evenimente: pentru niciunul dintre ele, nu acesta este timpul în care gândirea lor era obişnuită să se mişte şi să localizeze ceea ce îşi amintesc ei despre propriul trecut.

Memoria colectivă ajunge în trecut până la o anumită limită, mai îndepărtată sau mai apropiată, în funcţie de grup. Dincolo de aceasta, ea nu mai are acces direct la evenimente şi persoane. Or, tocmai ceea ce se află dincolo face obiectul istoriei. Se spune câteodată că istoria este interesată doar de trecut, nu şi de prezent. Dar, pentru ea, trecutul înseamnă ceea ce nu mai este cuprins în domeniul pe care se întinde încă gândirea grupurilor actuale. Se pare că abia după ce vechile grupuri vor fi dispărut, iar gândirea şi memoria lor se va fi stins, istoria se preocupă să fixeze imaginea şi ordinea succesivă a faptelor, pe care numai ea le mai poate conserva. Trebuie să recurgă, fără îndoială, la vechi mărturii care au lăsat urme în textele oficiale, la ziarele epocii, la memoriile scrise de contemporani. Dar, în alegerea acestora, în importanţa pe care le-o atribuie, istoricul se lasă condus de raţiuni care n-au nimic de-a face cu opinia răspândită în mediile de atunci, căci aceasta nu mai există; nu trebuie să ţină seama de ca sau să se teamă de vreo dezminţire din poftea ei. Nu-şi poate aşadar scrie lucrarea decât plasându-se deliberat în afara timpului trăit de grupurile care au asistat la evenimente, care au avut un contact mai mult

sau mai puţin direct cu ele şi pe care şi le pot aminti.

Să privim acum din punctul de vedere al conştiinţelor colective, singurul mijloc, pentru noi, de a rămâne în timpul real şi destul de continuu pentru ca o gândire să-i poată parcurge toate părţile rămânând ea însăşi şi păstrându-şi sentimentul unităţii. Am spus că trebuie distins un anumit număr de timpuri colective, egal cu cel al grupurilor separate. Nu putem ignora totuşi faptul că viaţa socială în ansamblu şi în toate părţile ei se scurge într-un timp divizat în ani, luni, zile, ore. Aşa şi trebuie să fie, căci, dacă duratele diverselor grupuri în care se descompune societatea ar presupune diviziuni diferite, nu s-ar putea stabili nicio corespondenţă între evoluţiile lor. Însă, tocmai fiindcă aceste grupuri sunt separate între ele, fiecare având propria mişcare, şi fiindcă indivizii trec totuşi neîncetat de la unul la altul, diviziunile timpului trebuie să fie uniforme. Trebuie să putem oricând, afăindu-ne într-un prim grup, să prevedem în ce moment vom intra în al doilea1, acest moment referindu-se, bineînţeles, la timpul celui din urmă. Dar cât timp ne aflăm în primul grup, suntem în timpul său, nu în al celui de-al doilea. Este problema cu care se confruntă un călător care trebuie să meargă în străinătate şi care nu dispune, pentru a măsura timpul, decât de ceasuri din ţara sa. Se va asigura totuşi că nu pierde trenul dacă ora este aceeaşi în toate ţările sau dacă are un tabel al corespondenţelor dintre orele diverselor ţări.

Se poate spune atunci că există un timp unic şi universal la care se referă toate societăţile[74][75], ale cărui diviziuni se impun tuturor grupurilor şi că acest impuls comun, transmis tuturor regiunilor lumii sociale, restabileşte între *acestea comunicarea şi raporturile pe care barierele* dinte *ele ar tinde să le împiedice1*? *Dar, mai* întâi, corespondenta între diviziunile *timpului din mai*

74 (VI08) în altul. Adică în ce moment al timpului celui de-al doilea grup

75 (V109) (societățile) care le cuprind

multe societăţi învecinate este mult mai *puţin exactă decât* orarul internaţional al căilor /erate. Asta se explică *prin faptul că* exigenţele, într-o privinţă, ale *diverselor* grupuri nu sunt aceleaşi. În familie, timpul oscilează mai mult decât la liceu sau în cazarmă. Deşi un preot trebuie să ţină slujba la o anumită oră, durata exactă a *predicii* sale nu este prevăzută. În afară de ceremonii, la care, de altfel, întârzie adesea şi nu rămân până la sfârşit, credincioşii pot merge la biserică atunci când le convine şi se pot închina şi ruga acasă fără să respecte ora astronomică. În schimb, un comerciant trebuie să ajungă la timp ca să nu rateze o întâlnire de afaceri: dar cumpărăturile se distribuie pe durata întregii zile, iar pentru comenzi şi livrări, dacă există termene, acestea sunt fixate cu o mare aproximaţie. Se pare, de altfel, că ne relaxăm sau ne luăm revanşa în anumite medii pentru exactitatea obligatorie în altele[76][77]. Există o societate a cărei materie se reînnoieşte continuu, ale cărei elemente se deplasează neîncetat unele faţă de altele, şi acesta este ansamblul oamenilor care circulă pe străzi. Dar, neîndoielnic, unii dintre ei sunt grăbiţi, accelerează paşii, se uită la ceas în apropierea gărilor, la sosirea şi la plecarea de la birou, dar, în general, când ne plimbam, când hoinărim, când privim vitrinele magazinelor, nu măsurăm durata orelor, nu suntem preocupaţi să ştim ce oră este, iar când trebuie să urmăm o anumită traiectorie pentru a ajunge *la timp*, ne ghidăm după un sentiment vag, aşa cum, într-un oraş, ne orientăm fără să mai citim numele străzilor, datorită flerului. De vreme ce, în diverse medii, nu simţim nevoia de a măsura timpul cu aceeaşi exactitate, corespondenţa dintre timpul de birou, cel de acasă, cel de pe stradă ori cel al vizitelor nu te fixează decât între limite uneori destul de largi. De aceea ne scuzăm că am întârziat la o întâlnire de afaceri

76(VI 10) Dar comparațiile pe care tocmai Je-am propus (înseamnă m fortd) S3 nu ne lăsăm Insă înșelați dc comparația pe care am...

77 (VI i 1) Domenii fhc pe stradă formează rinei societăți temporare sau chiar ..

IM

sau că ne-am întors acasă la o oră neobişnuită spunând că ne-am întâlnit cu cineva pe stradă: asta înseamnă că vrem să ne bucurăm de beneficiul libertăţii cu care se măsoară timpul într-un mediu nu foarte preocupat de punctualitate.

Am vorbit mai mult despre ore şi minute, dar câteodată îi spunem unui prieten: voi trece să te văd zilele acestea, săptămâna viitoare, peste o lună; când reîntâlnim o rudă îndepărtată, socotim aproximativ numărul anilor de când nu ne-am mai văzut. Asta deoarece acest gen de relaţie sau de societate nu presupune o localizare mai exactă în timp. Din acest punct de vedere, în societăţile noastre nu avem de-a face cu acelaşi timp, ci cu timpuri aflate în corespondenţă.

E adevărat că toate se inspiră din acelaşi tip şi se referă la acelaşi cadru, care ar putea fi considerat drept timpul social prin excelenţă. Nu vom cerceta care este originea diviziunii duratei în ani, luni, săptămâni, zile. Dar[78] este o certitudine că, sub forma în care o cunoaştem, ea este foarte veche şi se bazează pe tradiţii. Nu se poate spune că ea rezultă dintr-un acord încheiat între toate grupurile, ceea ce ar presupune ca, la un moment dat, acestea să suprime barierele care le separă şi să se amestece pentru un timp într-o singură societate al cărei scop ar fi să fixeze un sistem de diviziune a duratei. Dar[79] este posibil şi, fără îndoială, necesar ca această înţelegere să se fit realizat altă dată într-o societate *unică*, *din* care *provin toate cele pe* care k cunoaştem. Să presupunem că odinioară credinţele religioase *îşi vor fi pus puternic amprenta asupra* instituţiilor. Poate ce oamenii care uneau în persoana lor atributele conducătorir *şi ale preoţilor* au divizat timpul, inspirându-se totodată din concepţiile lor

---

78(VI 12) De aceea avem mai multă înțelegere pentru lipsa de punctualitate a unui artisl sau a cuiva care lucrează în funcție de inspirație, deoarece în mediile lor doar
(VI 13) E adevărat că toate se inspiră din același tip: din ordinea succesiunii... dar este acesta un tip social? Cu alte cuvinte, dacă în toate grupurile se distinge între zile, luni, ani.
79 (VI 15) această fuziune nu are loc sub ochii noștri

religioase şi din observarea cursului natural al fenomenelor celeste şi terestre. Când societatea politică s-a desprins de grupul religios, iar numărul familiilor a crescut, ele au continuat să divizeze timpul la fel ca în comunitatea primitivă din care proveneau. Chiar şi acum, când se formează grupuri noi, durabile sau efemere, de oameni cu aceeaşi profesie, din acelaşi oraş sau sat, de amici cu scopul unui demers social, de activităţi literare sau artistice sau pur şi simplu cu ocazia unei întâlniri, a unei călătorii comune, acest lucru se produce tot prin separarea de unul sau mai multe grupuri mai largi şi mai vechi. E normal ca în aceste noi formaţiuni să regăsim multe trăsături ale comunităţiimamă, iar multe noţiuni elaborate în aceasta să se transmită în primele: diviziunea timpului ar fi una dintre aceste tradiţii de care oamenii nu s-ar putea lipsi, căci nu există grup care să nu aibă nevoie să distingă şi să recunoască diversele părţi ale duratei sale. De aceea, regăsim în numele zilelor săptămânii şi al lunilor numeroase urme ale credinţelor şi tradiţiilor dispărute, numărăm întotdeauna anii începând cu naşterea lui Hristos, iar vechile idei religioase privind însemnătatea numărului 12 sunt la originea diviziunii actuale a zilei în ore, minute şi secunde.

Totuşi, deşi aceste diviziuni subzistă, nu rezulta câtuşi de puţin că ar exista un timp social unic, căci, în ciuda originii comune, ele au căpătat o semnificaţie foarte diferită în diversele grupuri. Asta nu doar fiindcă, aşa cum am arătat, nevoia de exactitate variază de la o societate la alta; ci, deoarece e vorba de aplicarea acestor diviziuni la serii de evenimente sau de acţiuni care nu sunt aceleaşi în mai multe grupuri şi care se termină şi reîncep la intervale care nu corespund de la o societate la alta. se poate spune că timpul este socotit plecând de la date diferite între societăţi. Anul şcolar nu începe în aceeaşi zi cu anul religios. În anul religios, aniversarea naşterii lui Hristos şi aniversarea morlii şi învierii sale determină diviziunile esenţiale ale anului creştin. Anul laic începe pe 1 ianuarie, dar, în funcţie de profesie şi de genul de activitate, el

presupune diviziuni foarte diferite. Cele ale anului ţărănesc se reglează după cursul lucrărilor agricole, determinat el însuşi de alternanţa anotimpurilor. Anul industrial sau comercial se împarte în perioade în care se munceşte cu randament maxim, când comenzile curg, şi altele când afacerile încetinesc sau se opresc: acestea nu coincid, de altfel, în toate ramurile comerţului şi ale industriei. Anul militar se socoteşte când pornind de la data încorporării propriu-zise, când după ceea ce se numeşte contingent, după intervalul rămas până la liberare, adică în sens invers, poate fiindcă monotonia zilelor face ca această durată să se apropie cel mai mult de timpul omogen în a cărui măsurare putem alege sensul pe care-l dorim. Există aşadar tot atâtea origini ale timpurilor diferite câte grupuri. Nu există vreuna care să se impună tuturor grupurilor.

Acelaşi lucru se poate spune şi despre zi. S-ar putea crede că alternanţa zilelor şi nopţilor marchează o diviziune fundamentală, un ritm elementar al timpului care este acelaşi în toate societăţile. Noaptea, consacrată somnului, întrerupe, într-adevăr, viaţa socială. Este singura perioadă în care omul scapă aproape complet de sub controlul legilor» al obiceiurilor, al reprezentărilor colective, când el este cu adevărat singur. Este totuşi noaptea o perioadă excepţională în această privinţă, doar somnul fizic opreşte temporar mersul acestor curente care sunt societăţile? îi atribuim această calitate doar dacă uităm că nu există o singură societate, ci grupuri, şi că viaţa multora dintre acestea se întrerupe cu mult înainte de căderea nopţii, dar şi în alte momente. Să spunem că un grup adoarme, de vreme ce nu mai sunt oameni asociaţi în a-i susţine şi desfăşură gândirea, dar că el este doar amorţit, continuând să existe atât timp cât membrii săi sunt gata să se *apropie şi să-l reconstituie aşa cum fusese până* a-l părâsi Or, *există un singur grup despre care se poate* spune că îi este *suspendată periodic* viaţa conştientă prin somnul *fizic* al *oamenilor, şi anume familia, deoarece* ultimii pe care-i vede *omul înainte* de *a adormi sunt ai săi*

şi lot cu ei se trezeşte i? ar *conştiinţa grupului familial se întunecă şi se stinge şi în alte momente*: *când* membrii ci se îndepărtează, tatăl şi mama *la serviciu*, *copilul la* şcoală, şi în perioadele de absenţă care, socotite în *ore pe* ceas, sunt mai scurte decât noaptea, dar familiei *i se par la fel* de *lungi*, *căci* noaptea că nu are conştiinţa timpului: fie că a dormit o oră sau zece, un om nu ştie, *când se* trezeşte, cât timp a trecut: un minut, o eternitate? Cât despre grupuri, viaţa lor se întrerupe înainte de căderea nopţii şi se reia cu mult după zori. *Dacă* această întrerupere este mai lungă, ea este totuşi de altă natură decât alte *opriri care se produc în* viaţa aceloraşi grupuri în alte momente ale *zilei*[80]*. În* orice caz, ziua de *lucru nu se întinde în* mod neîntrerupt pe toate orele care separă trezirea de. somn: ca nu atinge aceste două limite şi este secţionată de intervale care aparţin *altor grupuri*. Acest lucru este şi mai evident în cazul *zilei religioase* sau al celei mondene. Mi se *parc* totuşi că noaptea marchează *diviziunea esenţială a* timpului deoarece că are acest efect asupra familiei şi nu există comunitate de care să ne simţim mai sirius legaţi. Dar să ne menţinem în alte grupuri a căror viaţă se opreşte şi se reia: să presupunem că intervalele de întrerupere ar fi la fel de vide ca şi noaptea şi că reprezentarea timpului ar dispărea cu Mul. Ar fi foarte dificil de spus unde începe şi unde se termină ziua pentru aceste grupuri şi, în *orice* caz, ea nu ar începe în acelaşi moment în toate grupurile.

lotuşi, după cum am văzut, există o corespondenţă destul de exactă între toate aceste timpuri, deşi nu se poate spune că ele sunt adaptate unul la altul printr-o convenţie dabilită între grupuri. Toate divizează timpul mare în acelaşi ikkl deoarece toate moştenesc, în această privinţă, aceeaşi tradiţie. De altfel, diviziunea tradiţională a duratei se acordă cursului naturii şi faptul nu este de mirare, căci că a fost stabilită de oameni care observau cursul aştrilor şi al soarelui. Cum viaţa tuturor grupurilor

80 In(1<dalâ, divvzi . liniile dc separație care marchează diviziunile sînt mai puțin schematice și mai puțin clare

se desfăşoară în aceleaşi condiţii[81] astronomice, toate pot constata că ritmul timpului social şi alternanţa fenomenelor naturale se adaptează bine între ele. Nu e mai puţin adevărat că, de la un grup la altul, diviziunile temporale care se acordă nu sâni aceleaşi şi nu au, în orice caz, acelaşi sens. l otul se petrece ca şi cum acelaşi balansier ar comunica mişcarea sa către toate părţile corpului social. Dar, în realitate, nu există un calendar unic, exterior grupurilor şi la care ele să se raporteze. Există tot atâtea calendare cele societăţi diferite, căci diviziunile timpului se exprimă când în termeni religioşi (fiecare zi fiind consacrată unui sfânt), când în termeni de afaceri (zi de scadenţă etc,). Contează mai puţin ca în ambele cazuri se vorbeşte de zile, luni, ani2. Un grup nu s-ar putea folosi de calendarul altuia. Comerciantul lui trăieşte în timpul religios şi nu-şi poate găsi în acesta puncte de reper. Dacă era altfel în alte epoci, mai apropiate sau mai îndepărtate, dacă târgurile şi pieţele se desfăşurau în zile consacrate de către religie, dacă scadenţa unei datorii comerciale era fixată la Sfântul Ioan sau la întâmpinarea Domnului, înseamnă că grupul economic nu se desprinsese încă de societatea religioasă.

Se pune însă întrebarea dacă grupurile înseşi sunt propriu-zis separate. Ne putem închipui, într-adevăr, nu doar că preiau multe lucruri uncie de la altele, dar şi ca vieţile lor se apropie şi se confundă adesea, iar liniile de evoluţie se intersectează neîncetat. Dacă mai multe curente de gândire colectivă pot astfel, măcar la anumite intervale, să se amestece, să facă schimb de substanţă şi să curgă1 în aceea»! albie, se mai poate vorbi de timpuri multiple2? Nu-şi fixează *ele într-un timp* identic cel puţin o parte a amintirilor? Dacă urmărim viaţa unui grup precum Biserica într-o perioadă» evoluţiei sale. vom vedea că

81 (V117) in aceleași rnedii fizice din punctul de vedere al fenomenelor '(VlIK)se folosește aceeași măsurătoare, preluată de la grupuri e rriai vechi

'(Vil 9) sâ curgă pentru un timp
••*«” » mâsura durau?

gândirea acesteia a reflectat viaţa altor societăţi contemporane cu care avea contacte. Când Sainte-Beuve scrie *Port-Royal*, el pătrunde cu atât mai adânc în această mişcare religioasă unică în genul ei. sesizează cu atât mai bine resorturile secrete şi originalitatea internă cu cât inserează în tablou mai multe fapte şi personaje provenite din alte medii, dar care marchează puncte de contact între epocă şi preocupările acestor solitari. Nu există niciun eveniment religios care să nu aibă o latură orientată spre viaţa din exterior3 şi consecinţe în viaţa grupurilor laice. Să ne gândim la cuvintele schimbate la o reuniune de familie sau în salon: e vorba mai ales de ce se întâmpla în alte familii, în alte medii, ca şi cum grupul de artişti sau de politicieni ar intra în aceste adunări atât de deosebite sau le-ar antrena în propria mişcare. Oare nu la pătrunderi sau contaminări de acest tip ne gândim când spunem despre o societate, o familie sau un mediu monden că sunt demodate sau în pas cu vremea? Dacă fiecare fapt notabil, în orice regiune a corpusului social s-ar fi produs, poate fi luat de către orice grup ca punct de reper în determinarea epocilor în durata sa, nu se dovedeşte astfel ca limitele trasate între diferitele curente colective sunt arbitrare şi că acestea se ating în prea multe puncte ale parcursului lor ca să poată fi separate?

Se spune că acelaşi eveniment poate afecta, simultan, mai multe conştiinţe colective distincte; concluzia este că, în acel moment, conştiinţele se apropie şi se unesc într-o reprezentare comună. Dar mai este vorba despre acelaşi eveniment dacă fiecare gândire şi-l reprezintă în manieră proprie şi îl traduce în limbajul ei? Grupurile de care vorbim sunt situate, amândouă, în spaţiu. Evenimentul tot în spaţiu se produce şi e posibil ca ambele grupuri să-l perceapă. Importante sunt însă modul în care îl interpretează, sensul pe care i-l dau. Ca să acorde aceeaşi semnificaţie, trebuie ca în prealabil cele două conştiinţe să se confunde. Or, ele sunt, ipotetic, distincte. De altfel, e greu de imaginat ca două conştiinţe să se întrepătrundă astfel1. Se întâmpla, fireşte, ca două

grupuri să se amestece, dar atunci apare o conştiinţă nouă, ale cărei cuprindere şi conţinut nu mai sunt cele dinainte. Sau această fuziune este numai aparentă şi apoi cele două grupuri se despart” şi redevin, în mare, ce fuseseră înainte. Un popor, cucerindu-l pe altul, îl poate asimila: dar atunci el însuşi devine un alt popor sau, cel puţin, intră în altă fază a existenţei sale. Dacă nu-l asimilează, fiecare îşi păstrează conştiinţa naţională proprie şi reacţionează diferit la aceleaşi evenimente. Când statul îşi subordonează Biserica, imprimându-i spiritul său, Biserica devine un organ al statului şi îşi pierde natura de societate religioasă, curentul[82] de gândire religioasă se reduce la un fir subţire în acea parte a Bisericii care nu se resemnează să dispară. Când Biserica şi statul sunt separate, acelaşi eveniment de pildă Reforma, va da loc, în sufletele religioase şi în mintea conducătorilor politici, la reprezentări foarte diferite, legate în mod firesc de gândirea şi tradiţiile celor două grupuri, dar fără să se confunde.

La fel[83], chiar dacă publicarea *Scrisorilor provinciale* marchează o dată în istoria literaturii şi, în acelaşi timp. a *mănăstirii Port-Royal*, nu ne închipuim că în acel an curentul *gândirii literare şi* curentul religios jansenist s-au confundat. *Ştim foarte bine* că *Pascal nu l-a reconciliat pe* domnul de Sacy cu Montaigne, *că janseniştii* n-au încetat să condamne concupiscenţa spirit ului, că pentru ei Pascal era doar un *instrument al lui* Dumnezeu şi erau mai interesaţi de miracolul *produs de Sfântul* Spin în familia acestuia* decât de activitatea lui *de* scriitor. Atunci când Sainte-Beuve trasează portretele celor veniţi *la* mănăstirea Port-Royal, sesizăm concret dedublarea personalităţii lor: sunt aceiaşi oameni; dar oare figurile pe care şi *le aminteşte* lumea coincid cu cele care s-au impus în conştiinţa janseniştilor, după ce strălucirea spiritului, a

82 '(VI22) Nu se poate vorbi de conștiință și viață fizică

83 (V125) La fel. activitatea jansenistă a lui Pascal ar trebui interpretată în sensuri cu totul diferite de grupurile din care făcea el parte. Oamenii de litere erau...

talentului şi a rangului s-a stins, convertirea marcând sfârşitul unei societăţi şi începutul alteia, precum două date care nu-şi găsesc locul în cadru, aceluiaşi timp? Dacă este vorba, ca în acest caz, de un eveniment, de un demers moral, problema, ce-i drept, se complică puţin. Ne putem închipui că, de pildă, grupul religios şi o anumită familie sunt afectate în acelaşi fel deoarece familia însăşi este foarte religioasă.

Povestind viaţa fratelui său, doamna Perier[84] vorbeşte ca despre un sfânt, cu un accent foarte jansenist. La fel, în cazul unei familii foarte interesate ţie politică, discuţiile pe această temă o pun în contact cu mediile al căror obiect exclusiv sunt aceste dezbateri. Să privim totuşi mai îndeaproape. Există întotdeauna o nuanţă sau lipsa unei nuanţe care ne arată dacă religia sau politica au trimis în plan secund ţoale consideraţiile de rudenie, caz în care, bineînţeles, nu mai avem de-a face cu o familie.

Au fost momente în care cameră lui Pascal se transforma în celulă sau în capelă, iar salonul Doamnei Roland Pţi *se* deosebea de un club sau un consiliu de miniştri girondini. Dimpotrivă, în alte cazuri, gândirea familială şi-a însuşit imagini şi evenimente ţinând de religie şi politică pentru a-şi alimenta propria viaţă, mândrindu-se cu strălucirea proiectată asupra familiei de faptul că unul dintre membrii ei s-a ilustrat într-unul dintre aceste domenii, încât membrii se simt mai apropiaţi sau, dimpotrivă, mai dezbinaţi, deoarece credinţele şi convingerile lor în problema respectivă îi unesc sau îi despart. Dar acest lucru nu este posibil decât dacă aceste elemente de gândire, care se raportează, în aparenţă, pentru familie, la obiecte şi persoane din exterior, sunt transpuse în reprezentări familiale, adică îşi păstrează forma aparentă – politică sau religioasă dar substanţa

---

84P e 25 martie 1656, nepoata lui Pascal, Marguerite Pdricr, care suferea de o boală gravă, este vindecată la Port-Royal printr-un miracol produs de Simțul Spin, o relicvă din coroana lui lisus. Evenimentul a avut importanță atît pentru comunitatea de la mănăstire, cît și pentru Pascal (sc spune că l-a îndemnat la scrierea celebrelor Cugetări) (n.tr.).

constă în reacţiile rudelor, interesele şi opţiunile casei, ale fraţilor, ale ascendenţilor. Posibilitatea acestor transpuneri este dovedită de faptul că se practică o religie sau se susţine o anumită opinie politică deoarece, cel mai adesea, acestea au fost de mult adoptate de familie. „Dumnezeul meu şi Regele meu”, spune ţăranul, dar trebuie să înţelegem: căminul meu, părinţii mei1. Câte opoziţii de credinţe şi convingeri nu sunt decât conflicte mascate întreirăţi sau între copil şi părinţi! Asta nu înseamnă însă că nu există şi momente când toate preocupările familiale dispar, iar părinţii sunt uitaţi. Atunci este omul cu adevărat prins în grupurile religioase sau politice, la fel ca în cele care se ocupă de ştiinţă, artă sau afaceri: nu trebuie însă ca, atunci când *discută cu ai săi despre* aceste lucruri, să uite de graven *pentru a se gândi numai la rude*.

Dacă diversele curente de *gândire* colectivă nu x *întrepătrund* cu adevărat *n iciodată şi* nu pot fi puse tiu menţinute *în* contact, e *greu de* spus dacă timpul se scurge mai *repede pentru unul decât pentru altul*. *Cum am putea cunoaşte* viteza timpului de vreme ce nu există o măsură comună şi nu putem identifica niciun mijloc de a măsura *viteza unuia în raport cu viteza* altuia? S-ar putea spune că în anumite medii viaţa se *scurge*, gândurile şi sentimentele se succed *într-un ritm mai rapid decât în* altele. Vom defini viteza timpului după numărul de evenimente pe care le cuprinde? Dar, cum am spus, timpul este cu totul altceva decât o serie succesivă de fapte sau o sumă de diferenţe. Cădem pradă unei iluzii dacă ne închipuim că o cantitate mai mare de evenimente sau de diferenţe este sinonimă cu un timp mai lung. Ar însemna să uităm că evenimentele doar divizează timpul, nu-l umplu. Cei care au multe ocupaţii şi distracţii ajung să piardă noţiunea timpului real şi, poate, chiar să facă să dispară substanţa însăşi a timpului, care, decupată în atâtea părţi, nu mai poate să se întindă şi să se dilate şi nu mai oferă nicio consistenţă. Dat fiind că facultatea unui grup uman de a se schimba este limitată, pe măsură ce modificările se înmulţesc, în aceeaşi durată de douăzeci şi patru de ore, fiecare dintre ele

devine mai puţin importantă. În fapt, activitatea unor grupuri precum bursele de acţiuni, societăţile industriale sau comerciale, unde se tratează într-un timp scurt foarte multe afaceri, este, aproape întotdeauna, una mecanică. Prin mintea membrilor defilează mereu aceleaşi calcule, aceleaşi tipuri de combinaţii. Trebuie să treacă mai mulţi ani, adesea chiar decade, pentru ca, din acumularea tuturor acestor cuvinte şi gesturi, să rezulte o schimbare importantă, care să modifice într-un mod durabil memoria acestor medii, adică imaginea pe care o păstrează despre trecutul lor. Dincolo de această agitaţie mai degrabă automată, grupul regăseşte un timp destul de uniform şi care ce se scurge, în concluzie, mai repede decât cel al pescarului care aşteaptă pe mal.

Se repetă, de asemenea, că există popoare întârziate a căror evoluţie s-a produs foarte lent, iar în aceeaşi ţară, se obişnuieşte să se insiste pe ritmul rapid al existenţei din marile oraşe în contrast cu micile burguri sau din regiunile industriale în contrast cu mediul rural. Să nu uităm totuşi că grupurile comparate nu au nici aceeaşi natură, nici acelaşi gen de ocupaţii. Dar numai pentru că, în intervalul unei zile, locuitorii unui sat au mai puţine ocazii să schimbe direcţia activităţii lor, reiese oare că, pentru ei, timpul trece mai încet decât la oraş? De ce are orăşeanul această idee? Fiindcă îşi reprezintă satul ca pe un oraş ale cărui activităţi sunt încetinite, care, puţin câte puţin, a paralizat şi a adormit. Or, la ţară timpul este divizat după anumite ocupaţii, ele însele reglate după cursul naturii animale sau vegetale. Ţăranii trebuie să aştepte să încolţească griul, ca animalele să facă ouă sau să fete, ca ugerele vacilor să se umple. Nu există vreun mecanism care să grăbească aceste operaţiuni. Timpul este ceea ce şi trebuie să fie într-un asemenea grup şi pentru astfel de oameni, a căror gândire s-a acordat cu nevoile şi tradiţiile lor. Sunt, fireşte, perioade de grabă, zile de odihnă, dar acestea sunt doar iregularităţi legate de conţinutul timpului, fără să-i altereze cursul. Fie că omul este absorbit de munca sa, de o conversaţie, de o reverie, o

reflecţie. O amintire, fie că priveşte la cei care trec, fie că joacă cărţi, din moment ce toate acestea reprezintă un mod de a fi şi activităţi obişnuite, reglate de cutumă, şi că fiecare are locul şi durata potrivite, timpul este ceea ce a fost mereu, nici prea rapid, nici prea lent. Invers, ţăranii ajunşi într-un oraş vor fi uimiţi de ritmul precipitat al vieţii şi vor crede că o zi mai plină condensează mai mult timp, deoarece ei îşi reprezintă oraşul ca pe un sat cuprins de febra activităţii, cu oameni surescitaţi, unde gândurile şi gesturile sunt antrenate într-un flux vertiginos. Dar oraşul e oraş, adică un mediu unde *mecanismul acţionează* nu numai în lucrările productive, ci *reglează şi deplasările*, distracţiile şi jocul spiritual. Timpul este *divizat* aşa cum trebuie *să fie şi este ceea* ce trebuie să *fie*. *nici prea rapid*, nici prea lent, de vreme ce se conformează nevoilor vieţii urbane. Gândurile care-l umplu sunt mai multe, dar şi mai scurte: ele nu pot prinde rădăcini adânci în minţile oamenilor, căci un gând nu capătă consistenţă decât dacă se întinde pe o durată suficientă. Cum poate fi însă comparat numărul stărilor de conştiinţă care se succed pentru a măsura rapiditatea timpului în cele două grupuri, dacă nu avem de-a face cu gânduri şi reprezentări de acelaşi gen[85]? în realitate, nu putem spune că timpul trece mai repede sau mai încet într-o societate decât în alta;

85' (VI28) De unde vine însă această proprietate a timpului?

(VI29) deoarece, spre deosebire de imaginile care corespund unor evenimente de odinioară, el nu se pierde, nu se îndepărtează in trecut și nu se estompează imediat ce nu mai este prezent (pe cînd imaginile dispar odată ce alunecă în trecut)

(V 1 30) ea nu se situează exclusiv nici în trecut, nici în prezent, ci într-un trecut accesibil prezentului memoriei, în ceea ce am putea numi lumea memoriei.

" (V 13 l > Deplasîndu-se în acest mediu, ea poate regăsi elementele 179

^(v',33)adopt pimc,ul ,or- 1 (VI34) După ce pasiunea lor s-a stins, iar ei s-au despNplI și s-au uitat, reîntHnirea de mai tîrziu nu este suficientă pentru ca pasiunea să renască

' (V135) intr-un o aprop.erc fragilă in.r-o asociere de clura.ă

noţiunea de rapiditate, aplicată la curgerea timpului, nu oferă o semnificaţie clară. Dimpotrivă, este remarcabil că gândirea poate, atunci când ne amintim, să parcurgă în câteva clipe intervale de timp mai mult sau mai puţin întinse şi să se întoarcă pe cursul duratei cu o rapiditate care variază nu doar de la un grup la altul, ci şi în interiorul unui grup, de la un individ la altul, şi chiar, pentru un individ care rămâne în acelaşi grup. de la un moment la altul. Ne mirăm câteodată, căutând o amintire foarte îndepărtată, de uşurinţa cu care mintea sare peste perioade vaste, întrezărind abia, în trecere, de parcă ar privi de la mare distanţă, reprezentările trecutului care, în aparenţă, umplu intervalul. Cum să ne imaginăm însă că toate aceste amintiri de demult sunt acolo, aranjate chiar în ordinea în care s-au succedat, de parcă ne-ar aştepta? Dacă, pentru a ne întoarce în trecut, ar trebui să ne ghidăm după aceste imagini complet diferite între ele, fiecare corespunzând unui eveniment care a avut loc doar o singură dată, mintea omenească n-ar mai trece pe deasupra lor cu paşi mari, nici măcar nu le-ar privi în treacăt, ci ele ar defila una cele una prin faţa ei. În timp, în timpul unui anumit grup, trt-rcă ea să regăsească sau să reconstituie amintirea şi tot pe timp se şi sprijină1. Numai timpul poate să joace acest rol2, în măsura în care îl reprezentăm ca pe un mediu continuu care nu s-a schimbat deloc şi care este astăzi la fel ca ieri, încât putem regăsi trecutul în prezent. Imobilitatea pe care o poate păstra timpul pentru o perioadă destul de îndelungată este dovedită de faptul că el serveşte drept cadru comun pentru gândirea unui grup care nici el nu-şi schimbă, în această perioadă, natura, păstrând aceeaşi structură şi îndreptându-şi atenţia spre aceleaşi obiecte. Dacă gândirea mea poate urca într-un timp de acest gen şi poate reveni, explorându-i, într-o mişcare continuă, diversele părţi, fără să se lovească de vreun obstacol sau de o barieră care s-o împiedice a vedea dincolo3, ea se mută într-un mediu în care toate evenimentele se leagă între ele4. E de-ajuns să se deplaseze în acest mediu ca să-i

regăsească elementele. Acest timp nu se confundă, bineînţeles, cu evenimentele care s-au succedat în el. [Acum, ca să înţelegem bine din ce motive timpul colectiv, spre deosebire de timpul individual, reuşeşte să se stabilizeze, trebuie identificate punctele de sprijin pe care el se bazează, noţiunile şi imaginile în jurul cărora se organizează.] Dar nici nu se reduce, aşa cum ani arătat, la un cadru omogen şi complet vid. Găsim aici, înscrisă sau indicată, o urmă a evenimentelor sau figurilor de odinioară, în măsura în care acestea corespundeau şi *corespund încă* unui interes sau unei preocupări a crupului.

[*Adică, din eveniment sau* chip, cadrul temporal nu *păstrează decât semnificaţia generală în viaţa* grupului, ţări *să reţină detalii particulare şi* concrete. Dar, în cele mai multe cazuri, această semnificaţie generală va fi suficientă, combinată cu alte urme păstrate în aceeaşi societate (grup) sau *în* altele, pentru ca, pornind de la ea, să putem reconstrui sau recrea persoana sau faptul cu aspectele lor singulare] Spunând că individul se foloseşte de memoria grupului, înţelegem că acest ajutor nu implică prezenţa actuală a unuia sau a mai multor membri. În fapt, rămân influenţat de o societate chiar şi după ce mă îndepărtez de ea: e de-ajuns să port cu mine, în minte1, tot ceea ce mă face să privesc din punctul de vedere al membrilor săi, să revin în mediul lor şi în propriul lor timp şi să mă simt în centrul grupului. Acest fapt necesită, într-adevăr, o explicaţie. Mă revăd, în gând, alături de un coleg de facultate de care eram foarte apropiat, purtând cu el o conversaţie psihologică; analizăm şi descriem caracterele profesorilor şi ale prietenilor noştri. Amândoi facem parte din grupul colegilor noştri, dar, în cadrul acestuia, şi, de altfel, relaţiile noastre personale anterioare intrării la facultate, creaseră între noi o comuniune mai strânsă. De mulţi ani nu l-am mai văzut, dar grupul nostru subzistă, cel puţin în gând, iar dacă ne-am întâlni mâine, am avea unul faţă de celălalt aceeaşi atitudine ca înainte de a ne despărţi. Numai că el a murit acum câteva luni. Astfel că

grupul nostru s-a destrămat. Nu-l voi mai întâlni. Nu mai pot să-l evoc ca pe o persoană care trăieşte. Când mă văd alături de el, angajaţi (la fel ea?) altă dată într-o conversaţie, cum să pretind că, pentru a evoca această amintire, mă sprijin pe memoria grupului nostru, de vreme ce grupul nu mai există? însă grupul nu este doar, şi nici măcar în primul rând o adunare de indivizi definiţi, iar realitatea sa nu se epuizează în cele câteva figuri pe care le putem enumera şi pornind de la care îl reconstruim. Dimpotrivă, el se constituie datorită unui interes, unui gen de idei şi preocupări care, neîndoielnic, se particularizează şi reflectă, într-o anumită măsură, personalităţile membrilor, dar care sunt destul de generale şi chiar impersonale încât să aibă, pentru mine, acelaşi sens şi aceeaşi importanţă, chiar dacă personalităţile respective se transformă şi altele, înrudite, ce-i drept, dar diferite, le iau locul. În asta constă elementul stabil şi permanent al grupului şi, departe de a-l regăsi pornind de la membrii săi, reconstruiesc chipurile lor pornind tocmai de la acest element. Aşadar mă gândesc la prietenul meu fiindcă mă plasez într-un curent de idei pe care le împărtăşeam şi care pentru mine subzistă, chiar dacă prietenul meu nu-mi mai este acum alături sau nu ne vom mai întâlni niciodată, dacă în jurul meu se conservă condiţiile care îmi permit să revin la acel curent. Or, ele se păstrează, căci asemenea preocupări nu le erau străine prietenilor noştri comuni, iar eu am întâlnit şi întâlnesc încă persoane care seamănă cu prietenul meu, măcar în această privinţă, şi la care regăsesc acelaşi caracter şi aceleaşi gânduri, ca şi cum ar fi fost virtuali membri ai aceluiaşi grup.

Să presupunem că din relaţiile între două sauntai multe persoane lipseşte acest element de gândire comună. Două fiinţe se iubesc cu o pasiune complet egoistă, iar gândurile fiecăreia sunt ocupate numai de celălalt. Ei pot spune: îl iubesc pentru că e el sau pentru că e ea. Nu se poate face aici nicio substituţie. Dar, odată stinsă pasiunea, nu va mai rămâne nimic din legătura care-i unea, astfel încât Mese vor uita, Ile vor păstra unul despre altul doar o

amintire palidă şi decolorată. Pe ce să se sprijine fiecare pentru a şi-l aminti pe *celălalt aşa cum îl vedea pe vremuri*? *Dacă,* uneori, amintire? *rezistă în ciuda îndepărtării sau a morţii,* înseamnă ci *dincolo* de *ataşamentul personal, existau o* gândire comună. *sentimentul curgerii timpului, perspectiva* asupra obiectelor înconjurătoare, natura, vreun subiect de meditaţie: acesta *este elementul stabil care* transforma uniunea cu o simplă *bază afectivă* dintre două fiinţe într-o societate1 gândirea subzistentă a grupului evocă apropierea din trecut şi salvează de la uitare imaginea persoanei. Ar mai fi putut Auguste Comte s-o evoce *şi* aproape s-o revadă aievea pe Clotilde de

Vaux dacă dragostea *lor n-ar fi* căpătat sensul unei uniuni spirituale, plasată de *el în cadrul* religiei omeneşti? Astfel, ne amintim de părinţi fiindcă, fără îndoială, îi iubim, dar mai ales pentru că sunt părinţii noştri. Doi prieteni nu se uită, căci prietenia presupune un acord de gândire şi anumite preocupări comune.

În realitate, relaţiile cu anumite persoane se încadrează în ansambluri mai largi, deşi nu ni-i mai reprezentăm concret pe ceilalţi membri ai acestora. Aceste ansambluri tind să depăşească figurile pe care le cunoaştem şi aproape să se depersonalizeze, deci, ceea ce este impersonal este şi mai stabil. Timpul în care a trăit un grup este un mediu pe jumătate depersonalizat, unde putem determina locul mai multor evenimente din trecut deoarece fiecare dintre ele are o semnificaţie în raport cu ansamblul. Această semnificaţie o regăsim în ansamblu, iar acesta se conservă deoarece realitatea sa nu se confundă cu figurile particulare şi pasagere care se perindă în el.

Această permanenţă a timpului social este, de altfel, cu totul relativă. În fapt, dacă accesul nostru la trecut, în diversele direcţii în care se angajează gândirea grupurilor, se întinde destul de departe, el nu este nelimitat şi nu depăşeşte niciodată o linie care se deplasează pe măsură ce societăţile din care facem parte intră în noi perioade ale existenţei lor. Totul se petrece, în aparenţă, ca şi cum

memoria ar avea nevoie să se simplifice atunci când creşte cantitatea de evenimente pe care trebuie să le reţină. Să remarcăm că, de altfel, nu numărul amintirilor contează aici. Atâta vreme cât grupul nu suferă schimbări fundamentale, timpul cuprins de memoria sa se poate prelungi: el rămâne un mediu continuu, accesibil pe toată întinderea sa. Atunci când grupul se transformă, pentru el începe un timp nou, iar atenţia lui se detaşează, treptat, de ceea ce a fost şi nu mai este acum. Dar timpul vechi poate subzista alături de cel nou, ba chiar în cadrul acestuia din urmă pentru acei membri mai puţin atinşi de transformare, ca şi cum vechiul grup ar refuza să se lase pe deplin absorbit în cel nou, care a rezultat din substanţa celui vechi. Dacă memoria ajunge atunci la zone ale trecutului inegal îndepărtate, în funcţie de părţile corpului social avut în vedere, asta nu se întâmplă pentru că unii ar avea mai multe amintiri decât alţii: cele două părţi ale grupului îşi organizează gândirea în funcţie de centre de interes care nu sunt exact aceleaşi.

Fără să iasă din zona familiei, memoria tatălui şi a mamei îi transportă pe aceştia chiar în timpul de după căsătoria lor: ea explorează o regiune a trecutului pe care copiii n-o cunosc decât din auzite: aceştia din urmă nu au nicio amintire despre timpul când încă nu pătrundeau conştiinţa mediului parental. Se reduce atunci memoria grupului familial la un mănunchi de serii de amintiri individuale, asemănătoare pentru întreaga bucată de timp în care corespund aceloraşi circumstanţe, dar care, odată cu întoarcerea pe cursul duratei, se întrerup mai devreme sau mai târziu? Există într-o familie tot atâtea memorii, tot atâtea perspective asupra aceluiaşi grup citi membri sunt, de vreme ce timpul pe care se întind acestea este inegal? Nu, ci recunoaştem, mai degrabă, transformările caracteristice din viaţa acestui grup.

Între căsătorie şi momentul în care s-au născut copiii şi au devenit capabili să-şi amintească, se poate să fi trecut *puţin timp*. *Dar* acest an sau aceşti ani sunt plini de evenimente, e/n-ar şi când, în aparenţă, nu se întâmpla

nimic. Arunci se revelează nu doar caracterele personale ale soţilor, ci şi tot ce au preluat ei de la părinţi, de la mediile în care au *trăit anterior*; *pentru ca* un grup nou să se edifice pe aceste elemente sunt necesare multe eforturi comune, cu emoţii, opoziţii, *conflicte*, sacrificii, dar şi cu acorduri spontane convergenţe, asentimente, încurajări, descoperiri făcute împreună în lumea naturii şi a societăţii. Este un timp consacrat pentru stabilirea temeliei edificiului, timp uneori mai pitoresc şi mai agitat decât lungile intervale în care se va construi casa: acest şantier este cuprins de efervescenţă şi elan unanim, în primul rând pentru că e un început. Mai târziu vor fi obligaţi să-şi reglementeze eforturile în funcţie de ceea ce s-a realizat deja – şi pentru care se simt, în acelaşi timp, şi responsabili, şi mândri –, să se alinieze edificiilor învecinate, să ţină cont de exigenţele şi preferinţele celor care vor locui în casă, pe care nu întotdeauna le prevăzuseră: de unde întârzieri, timp pierdut, muncă pentru a desface şi a reface. Există însă şi riscul de a se opri în mijlocul lucrului, dintr-un motiv sau altul. Sunt case neterminate, lucrări care sunt reluate abia după mult timp. *Pendent opera inter*ruptă. Intervine şi plictiseala de a se întoarce, zi de zi, ca să muncească în acelaşi loc. În activitatea celor care finisează o clădire există mai multă îngrijorare decât veselie[86]. Un şantier de demolare trimite întotdeauna cu gândul la natură, iar muncitorii care sapă fundaţiile se aseamănă cu pionierii. Cum să nu fie atunci perioada în care se pun bazele noului grup plină de gândurile cele mai intense, destinate să dureze cel mai mult? În multe societăţi, spiritul întemeietorilor supravieţuieşte astfel, oricât de scurt ar fi fost timpul consacrat întemeierii.

În multe cazuri, venirea copiilor nu doar că măreşte familia, ci îi modifică gândirea şi direcţia intereselor. Copilul este întotdeauna un intrus, în sensul că se ştie că

---

86 (V136) Cei care sapă fundațiile au un mai accentuat sentiment de libertate, de noutate, de pitoresc, asemeni pionierilor care defrișează o pădure

el nu se va adapta la familia deja constituită, ci părinţii şi chiar copiii de la născuţi se vor plia, dacă nu pe exigenţele noului venit, cel puţin pe schimbările rezultate din introducerea sa în grup. Până acum, cuplul fără copii a putut gândi că-şi este suficient sieşi: poate aproape a şi fost, în aparenţă, în vreme ce se deschidea spre multe influenţe din exterior: lecturi, teatru, relaţii, călătorii, ocupaţiile profesionale ale bărbatului şi, poate, ale femeii, totul pus în comun, iar cuplul, în trecerea prin numeroasele medii, reacţiona în propria manieră şi devenea din ce în ce mai conştient de unitatea sa. Era prins între două pericole: să se detaşeze şi să se retragă în sine, fără să mai păstreze cu grupurile exterioare nici măcar contactul prin lectură, ceea ce l-ar fi condamnat la dispariţie, căci nu putea trăi fără substanţă socială, de aceea aspira mereu să iasă din cercul membrilor săi şi să frecventeze altele. Celălalt risc era însă să se îndepărteze prea mult, să se lase absorbit de un grup din afara căsniciei sau de o preocupare prea excentrică în raport cu aceasta. Rezultă uneori, cel puţin la început, o alternanţă în care cuplul, căutându-şi, într-un fel, locul în societatea exterioară, când se lasă cuprins de aceasta, când se ţine la distanţă: contraste destul de vii pentru ca această fază a vieţii să se detaşeze de la sine de următoarele, rămânând înscrisă în memorie.

Mai târziu, menajul şi-a găsit locul: are relaţii, interese, un anumit rang; legăturile cu celelalte grupuri sunt oarecum stabilizate; preocupările esenţiale au căpătat o formă mai constantă. Mai ales când au copii, raporturile cu mediul social se multiplică şi se definesc. Când un grup cuprinde mai mulţi membri, mai ales dacă aceştia sunt de vârste diferite, el intră în contact cu societatea prin mai multe părţi ale sale. Se integrează mai bine în mediul care cuprinde celelalte familii, preia spiritul acestuia, se adaptează la regulile lui. S-ar putea crede că o familie mai mare îşi este cu atât

1<5

mai mult suficientă sieşi şi constituie un mediu închis

Nu t chiar aşa. Desigur, *părinţii* au acum o preocupare comună nouă şi deosebit *de importantă*. Dar grupului familial mărit îi este şi mai greu să se *izoleze material*: *este mai expus privirii celorlalţi, iar opinia* publică are mai mult acces. Familia este alcătuită dintr-un ansamblu de relaţii interne mai numeroase şi mai complexe, dar şi mai impersonale, de vreme ce aplică în manieră proprie un tip de organizare domestică din exterior, care tinde să prevaleze. Acestei transformări a grupului îi corespunde o revizuire profundă a gândirii sale. Este ca un nou punct de plecare. Pentru copii, înseamnă întreaga viaţă de familie, cel puţin cea pe care şi-o amintesc. Memoria părinţilor ajunge mai departe deoarece, fără îndoială, grupul pe care-l formau altă dată nu a fost complet absorbit de familia lărgită. El a continuat să existe, dar într-un mod discontinuu şi atenuat. Îşi dau seama de asta atunci când copiii se îndepărtează. Au atunci o impresie de irealitate, ca doi amici care, reîntâlnindu-se după mult timp, pot evoca trecutul comun, dar nu mai au ce să-şi spună. Parcă sunt la capătul unui drum care se pierde în zare sau ca1 doi parteneri care au uitat regulile jocului.

Când o societate a fost supusă unei remanieri profunde, se pare că memoria atinge pe două căi diferite amintirile corespunzătoare acestor două perioade succesive şi că nu ajunge de la una la alta într-un mod continuu. Există, în realitate, două timpuri în care se conservă cadrele de gândire şi trebuie să ne plasăm când într-unul, când în celălalt pentru a regăsi amintirile acolo unde s-au localizat ele. Ca să regăsim un oraş vechi în labirintul noilor străzi care, treptat, l-au împresurat şi l-au răvăşit, al caselor şi monumentelor care uneori au şters vechile cartiere, iar alteori şi-au luat locul în prelungirea şi în intervalul dintre construcţiile de odinioară, nu urcăm dinspre prezent spre trecut urmând, în sens invers

™7 t ™, Un akr85 Or C°, e Şi” P, erdu’ = lanul «doi parteneri şi într-un mod continuu, seria de lucrări, demolări, consâm4*ei de străzi etc. care au modificat progresiv aspectul oraşului. Ei. ca să regăsim vechile alei

şi monumente, păstrate sau dispărute, ne ghidăm după planul general al oraşului vechi, în care revenim în gând, lucru posibil pentru cei care au locuit acolo1 înainte de extinderea şi reconstrucţia vechilor cartiere şi pentru care toate aceste bucăţi de zid rămase în picioare, aceste faţade din alt veac, aceste tronsoane ale străzilor îşi păstrează semnificaţia de altă dată2. Chiar şi în oraşul modern regăsim particularităţi ale celui vechi, singurul spre care se îndreaptă privirea şi gândurile noastre. Astfel, dacă într-o societate care s-a transformat se păstrează rămăşiţe din ceea ce era ea la începuturi, cei care au cunoscut-o pe atunci îşi pot fixa atenţia asupra vechilor trăsături, care le oferă accesul spre un alt timp şi un alt trecut3. Nu există o societate în care am trăit un timp care să nu se păstreze sau măcar să lase o urmă în grupurile mai recente în care am pătruns: subzistenţa acestor urme este suficientă pentru a explica permanenţa şi continuitatea timpului propriu vechii societăţi şi pentru a ne permite oricând să revenim, în gând, la ea.

Toate aceste timpuri care subzistă, chiar şi când corespund unor stări şi unor forme succesive ale unei societăţi care a evoluat fundamental, nu se amestecă. Ele subzistă unul alături de celălalt. Grupurile cu gândire distinctă sunt întinse material în spaţiu, iar membrii lor fac parte, simultan ori succesiv, din mai multe grupuri. Nu există un timp universal şi unic, ci societatea se descompune într-o mulţime de grupuri, fiecare cu propria durată. Aceste timpuri colective

(VI38) pe vechile străzi

(VI39) Astfel, memoria intră cu uşurinţă în timpul când s-a desfăşurat viaţa unei societăţi, deşi...

(V140) Părăsisem, fără îndoială, societăţile respective înainte ca ele să sufere acele schimbări care le-au dat o nouă fizionomie. Aceste societăţi nu sunt însă, niciodată, decât aparente, căci putem încă să retrăim în gând timpul de odinioară.

nu se disting *prin faptul că unele* ar trece mai repede dkrcât *altele*. *Nu se poate spune nici măcar că* aceste

timpuri se *scurg*, căci fiecare conştiinţă colectivă îşi poate aduce aminte, iar *subzistenţa timpului pare să fie o* condiţie a memoriei. Evenimentele se succed în *timp, dar* timpul este un cadru *imobil*. Doar că timpurile sunt mai mult sau mai puţin vaste, permiţând *memoriei să ajungă mai* mult sau mai puţin departe în ceea ce se numeşte, în mod convenţional, trecut.

Să privim acum din *punctul de vedere al* indivizilor. Fiecare este membru al mai multor grupuri, participă[87] la mai multe curente de gândire socială; perspectiva sa se răsfrânge. succesiv, asupra mai multor timpuri colective. Faptul că, în aceeaşi perioadă, într-o regiune spaţială, conştiinţele diverşilor oameni nu se împart între aceleaşi curente colective constituie deja un element de diferenţiere individuală. Dar, în afară de asta, gândirea *lor* ajunge mai mult sau mai puţin departe, mai repede sau mai încet, în trecut sau în timpul fiecărui grup. În acest sens concentrează conştiinţele, în acelaşi interval, durate mai mult sau mai puţin îndelungate: în acelaşi interval de durată socială trăită, ele fac să încapă o întindere mai mare sau mai mică de timp reprezentat. Între ele există, bineînţeles, mari diferenţe în această privinţă.

Cu totul alta este interpretarea psihologilor, care consideră că există tot atâtea durate diferite ireductibile una la alta câte conştiinţe individuale, fiindcă fiecare este un fel de flux de gândire care se scurge cu propria mişcare. Dar, în primul rând, timpul nu se scurge: el durează, subzistă, aşa cum şi trebuie, căci, altfel, cum ar putea memoria să se întoarcă pe cursul timpului? În plus, niciunul dintre aceste curente nu se prezintă ca o serie unică şi continuă de stări succesive care se derulează mai repede sau mai încet; altfel, cum ar mai rezulta din compararea lor reprezentarea unui timp comun mai multor conştiinţe? În realitate, putem, alăturând mai multe conştiinţe individuale, să plasăm gândirea sau evenimentele lor într-unul sau mai multe timpuri comune

87 (V141) (se înscrie) participă la mai multe curente dc gîndire socială (V142) din care fac parte indivizii

numai fiindcă durata interioară se descompune în curente care-şi au originea în grupurile înseşi 1. Conştiinţa individuală nu este decât locul pe unde trec aceste curente, punctul de intersecţie a timpurilor colective.

E curios că filosofii care au studiat timpul nu au luat în considerare această concepţie. Cauza este faptul că, dintotdeauna, conştiinţele au fost reprezentate ca izolate una de alta şi fiecare închisă în sine. Expresia *stream of thought*, ori flux sau curent psihologic, pe care o găsim în scrierile lui William James şi Henri Bergson, traduce, cu ajutorul unei imagini foarte potrivite, sentimentul pe care-l poate încerca oricare dintre noi asistând, ca spectator, la derularea propriei vieţi psihice. Totul pare să se producă de parcă, în interiorul fiecăruia, stările noastre de conştiinţă s-ar succeda ca braţele unui curent continuu, ca nişte valuri care se împing unul pe altul. Reflectând, ne dăm totuşi seama că acest lucru este valabil pentru o conştiinţă care înaintează fără oprire, care trece neîncetat de la o percepţie la alta, de la o stare afectivă la alta, dar că proprietatea esenţială a memoriei este că ne obligă să ne oprim, să ne abatem momentan de la acest flux şi, dacă nu să urcăm împotriva curentului, cel puţin să ne angajăm într-o direcţie de traversare, ca şi cum această serie continuă s-ar înfăţişa ca o cantitate de puncte de la care pornesc bifurcaţii. Desigur, gândirea este încă activă în memorie: se deplasează, este în mişcare. Însă demn de remarcat este că atunci şi numai atunci ea se deplasează şi se mută în timp. Cum am mai avea, în lipsa memoriei şi în afara momentelor în care ne amintim, conştiinţa de a fi în timp şi de a ne transporta dincolo de durată? Lăsându-ne absorbiţi de impresii, urmându-le pe măsură ce apar şi apoi dispar, ne confundăm, fără îndoială, cu un moment al duratei, apoi cu un altul: cum ne-am reprezenta însă timpul însuşi, cadrul *temporal care cuprinde* acest moment alături de multe altele *Putem să fim în timp*, *în* prezentul care este o parte a tin *pului*, *şi totuşi să nu* fim capabili să *gândim* în timp, tir» *transportăm*, *în gând*, *în* trecutul *apropiat sau* îndepărtat cu *alte cuvinte*, *trebuie să*

distingem curentul de impresii de *curentele de gândire propriu-zisă sau de memorie*: primul *este strâns legat de* corpul nostru, nu ne determină să ieşim *din noi înşine, dar nici nu* ne deschide vreo perspectivă *asupra trecutului*; celelalte îşi au originea şi cea mai mare parte a cursului lor în gândirea diverselor grupuri cu care avem legături. [Cu siguranţă mult mai simplu şi, poate, mai ispititor pentru vanitatea şi orgoliul nostru să atribuim fiecăruia dintre noi o memorie personală numai a lui, a cărui cheie să o deţină exclusiv – o comoară de bogăţii pe care numai el le poate admira –, şi să-i mai atribuim şi un timp sau o durată independentă pe care ar putea-o dilata sau contracta după bunii, plac.)

Dacă punem în prim-plan grupurile şi reprezentările lor, dacă vedem gândirea individuală ca pe o serie de puncte de vedere succesive asupra gândirii acestor grupuri, atunci vom înţelege că ea poate ajunge mai mult sau mai puţin departe în trecut, în funcţie de lărgimea perspectivelor pe care i le oferă fiecare dintre aceste puncte de vedere asupra trecutului aşa cum este reprezentat în conştiinţele colective la care participă ea. Condiţia necesară pentru acest lucru este ca, în fiecare dintre aceste conştiinţe, timpul trecut sau o anumită imagine a timpului să subziste şi să se imobilizeze, ca timpul să dureze, cel puţin în anumite limite variabile în funcţie de grup. Dar, dacă ne gândim, ar putea fi oare altfel? Cum ar putea o societate oarecare să existe, să subziste, să fie conştientă de sine dacă nu ar cuprinde cu privirea un ansamblu de evenimente prezente şi trecute, dacă n-ar fi capabilă să se întoarcă pe cursul timpului şi să regăsească mereu urmele pe care ea însăşi le-a lăsat? Societăţile religioase, politice, economice, familiale, grupurile de prieteni, relaţiile şi chiar reuniunile efemere dintr-un salon, dintr-o sală de spectacole, de pe stradă, toate imobilizează, în felul lor, timpul sau le impun membrilor iluzia că, într-o lume care se schimbă neîncetat, pentru o anumită durată ce, puţin, anumite zone au dobândit o stabilitate şi un echilibru relative şi că nu s-a

produs, într-o perioadă mai scurtă sau mai lungă, nicio transformare esenţială.

Desigur, limitele până la care se ajunge în trecut variază în funcţie de grupuri, ceea ce explică faptul că gândirea individuală atinge, în funcţie de momente, adică de gradul de participare la o gândire colectivă, amintiri mai recente sau mai îndepărtate. [Gândirea noastră nu este un firicel continuu limitat de maluri între care curg impresiile noastre.] Dincolo de această margine mişcătoare a timpului său, mai exact, a timpurilor colective, nu mai este nimic, căci timpul filosofilor nu e decât o formă vidă. Timpul nu este real decât în măsura în care are un conţinut, adică oferă o materie de evenimente gândirii1. Este limitat şi relativ, dar pe deplin real. Este, de altfel, destul de vast pentru a oferi conştiinţelor individuale un cadru destul de bogat pentru ca ele să-şi poată proiecta şi regăsi aici toate amintirile.[88]

Capitolul 5

Memoria colectivă şi spaţiul

Auguste Comte observa că echilibrul mintal rezultă în bună parte şi mai întâi din faptul că obiectele materiale cu care intrăm în contact zilnic nu se schimbă deloc sau doar foarte puţin, oferindu-ne o imagine de permanenţă şi de stabilitate. Ele sunt ca o societate tăcută şi imobilă, străină de agitaţia şi de schimbările noastre de spirit, care ne dă un sentiment de ordine şi linişte. Se ştie că unele tulburări psihice sunt însoţite de un fel de rupere a contactului dintre gândire şi lucruri, într-atât încât ne trezim pierduţi într-un mediu străin şi schimbător, lipsiţi de orice punct de sprijin. Chiar în afară de aceste cazuri patologice, când1 vreun eveniment ne obligă să ne mutăm într-un nou ambient material, până să ne adaptăm, traversăm o perioadă de incertitudine, de parcă am fi lăsat în urmă întreaga noastră personalitate: iată cât de adevărat este că imaginile obişnuite ale lumii exterioare sunt inseparabile de eul fiecăruia.

---

88 z VI43) de evenimente, de liguri, de acte gîndirii.

' 191

Nu e vorba numai de greutatea de a ne schimba obişnuinţele[89][90]. De ce ne ataşăm de obiecte? De ce dorim ca ele să nu se schimbe deloc şi să continue a ne ţine companie? Să dăm la o parte orice consideraţie de comoditate sau *de estetică*. Rezultă că anturajul nostru material poartă în acelaşi timp marca noastră şi pe a altora. Casa noastră, mobilele şi felul cum sunt aşezate, tot aranjamentul încăperilor în care locuim ne amintesc familia şi prietenii pe care-i vedem adesea în acest cadru. Dacă trăim singuri, spaţiul care ne înconjoară permanent şi diversele sale părţi nu reflectă numai ceea ce ne distinge de toţi ceilalţi. Cultura şi gusturile noastre exprimate de alegerea şi dispunerea acestor obiecte se explică în mare măsură prin legăturile pe care le avem întotdeauna cu un mare număr de societăţi, vizibile sau invizibile. Nu se poate spune că lucrurile fac parte din societate. Totuşi mobilele, ornamentele, tablourile, ustensilele şi bibelouri le circulă în interiorul grupului, unde sunt obiect al aprecierii, al comparaţiilor, deschid tot timpul perspective spre noile direcţii în modă şi gusturi, dar ne şi amintesc cutumele şi distincţiile sociale vechi. Într-un magazin de antichităţi se ciocnesc toate epocile şi toate clasele prin elementele împrăştiate şi scoase din uz ale unor mobiliere desperecheate; şi se pune, fireşte, întrebarea: cui îi vor n aparţinut acest fotoliu, aceste tapiserii, această trusă personală, această cupă? Dar ne gândim totodată (în fond, e acelaşi lucru) şi la lumea care se recunoştea în toate acestea, ca şi cum stilul mobilierului, gustul amenajării ar fi fost pentru ea echivalentul unui limbaj inteligibil. Când Balzac descrie o pensiune de familie, casa unui avar, iar Dickens biroul unui notar, aceste tablouri[91] ne permit deja

89 (V144) Oare nu-i adevărat că, atunci cînd survine o schimbare în viată...

90 (V145) Faptul nu constă doar în schimbarea obișnuințelor și reacțiilor noastre motrice, dar dacă un tablou a dispărut altul i-a luat locul. Să ne oprim totuși la semnificația lor.

91 (V146) De ce în romanele lui Balzac descrierea zidurilor, a aspectului interioarelor (ferestrele unei pensiuni de familie din Paris).

să anticipăm cărei specii sau categorii sociale îi aparţin oamenii care trăiesc într-un asemenea cadru. Nu e doar o simplă armonie şi corespondenţă fizică între aspectul locurilor şi cel al oamenilor. Fiecare obiect întâlnit şi locul pe care-l ocupa în areamblu ne amintesc un mod de a fi comun multor oameni, iar când analizăm această alăturarare, când ne îndreptăm atenţia asupra fiecărei părţi e ca şi cum am diseca gândirea în care se suprapun aporturile unui mare număr de grupuri.

Formele obiectelor care ne înconjoară au într-adevăr această semnificaţie. Nu greşim afirmând că ele formează în jurul nostru un fel de societate mută şi imobilă. Le înţelegem deşi nu ne vorbesc, deoarece au un sens pe care-l descifrăm cu uşurinţă. Imobile nu sunt decât în aparenţă, căci preferinţele şi obişnuinţele sociale se transformă, iar dacă ne plictisim de o mobilă sau de o cameră e ca şi cum obiectele înseşi ar îmbătrâni. E adevărat că, pentru perioade destul de lungi de timp, predomină impresia de imobilitate, ceea ce se explică atât prin natura inertă a lucrurilor fizice cât şi prin relativa stabilitate a grupurilor sociale. Ar fi exagerat să pretindem că reamenajările şi schimbările de loc, ori modificările importante aduse în anumite momente în instalaţiile sau mobilarea unui apartament marchează tot atâtea epoci în istoria familiei. Dar stabilitatea locuinţei şi a aspectului ei interior impune grupului însuşi imaginea liniştitoare a continuităţii lui Anii de trai comun într-un cadru atât de uniform se disting cu greu unu, de altul, iar oamenii ajung să se îndoiască de faptul că a trecut un timp îndelungat şi că ei s-au schimbat prea mult în acest interval, ceea ce nu e complet inexact. Dacă un grup se fixează într-o porţiune de spaţiu, o transformă după propria imagine, dar totodată se pliază şi se adaptează la lucrurile materiale care-i rezistă. El se închide în cadrul pe care şi l-a construit.

(Imediat după ce citim descrierea aspectului exterior în lti muison du chut qui pelote'} după ce evocăm aspectul pensiunii de familie, atunci cînd Balzac descrie, în romanele sale, aspectul interioarelor în care ne introduce.

Imaginea mediului exterior şi a raporturilor stabile pe care le întreţine cu acesta trece în prim-planul ideii pe care şi-o face despre sine. Ea pătrunde în toate elementele conştiinţei sale, îi moderează şi îi reglează evoluţia. Imaginea lucrurilor contribuie la inerţia acesteia. Nu individul izolat, ci individul în calitate de membru al grupului sau chiar grupul însuşi rămân, în *acest fel, supuşi influenţei exercitate de* natura materială a preiau echilibrul acesteia. Chiar şi-atunci când am niutei crede că nu-i aşa, fiindcă membrii unui grup se despart şi nu mai regăsesc nimic în noul lor ambient material care să le aducă aminte de casa şi camerele pe care le-au părăsit, ei rămân uniţi prin spaţiu[92] pentru că se gândesc la acea casă şi la acele camere. Alungarea măicuţelor şi a domnilor de la Port-Royal* n-a avut efect până când n-au fost dărâmate clădirile abaţiei şi n-au dispărut cei care-i păstrau amintirea.

Astfel se explică rolul important jucat de imaginile spaţiale în viaţa noastră. Locul ocupat de un grup nu este asemenea unei table pe care se scriu şi apoi se şterg cifre şi figuri. Cum să ne amintească imaginea tablei ceea ce am scris pe ea, dacă este indiferentă la cifre, iar pe o singură tablă putem reproduce orice figură? Dar locul şi grupul şi-au pus amprenta unul asupra altuia. Toate acţiunile grupului pot fi traduse în termeni spaţiali, iar locul ocupat de el nu e decât reuniunea acestor termeni. Fiecare aspect, fiecare detaliu al acestui loc au ele însele un sens inteligibil doar membrilor grupului, deoarece toate porţiunile de spaţiu pe care le-a ocupat corespund diferitelor aspecte ale structurii şi vieţii din respectiva societate, cel puţin în privinţa celor mai stabile caracteristici ale ei. Desigur, şi evenimentele excepţionale

---

92 (V148) dacă păstrează totuși acest sentiment..,

Călugării numiți și „domnii de la Saint-Royal” au fondat aici școli, unde elev a fost și Racine; pentru că era un centru a* jansenismului, mănăstirea a suferit persecuții, culminînd cu altnr garea călugărilor și măicuțelor în 1709 urinată de demolarea edificiului, în 1710(n.t.).

se plasează în acest cadru spaţial, dar fiindcă grupul a luat cunoştinţă, cu ocazia acestora, cu mai multă intensitate de ceea ce fusese mult timp până în ace, moment, iar legăturile sale cu locul i-au apărut şi mai clare în momentul în care erau pe cale să se rupă. Însă[93] un eveniment cu adevărat grav determină întotdeauna o schimbare a raporturilor dintre grup şi loc, modificând fie mărimea grupului – de exemplu, un deces –, fie locul2, când familia se îmbogăţeşte sau sărăceşte, când slujba bărbatului îi împinge în alt oraş sau el îşi schimbă ocupaţia. Din acel moment, grupul nu va mai fi acelaşi, şi nici memoria colectivă; dar, în acelaşi timp, nici ambientul material nu va mai fi acelaşi.

Diferitele cartiere ale oraşului şi casele dintr-un cartier au o amplasare fixă, fiind la fel de legate de sol ca şi arborii şi stâncile, o colină sau un podiş. Reiese că grupul urban nu are impresia schimbării atâta timp cât aspectul străzilor şi al clădirilor rămâne identic şi că puţine formaţiuni sociale sunt mai stabile şi mai destinate să dureze. Parisul şi Roma, de pildă, în ciuda războaielor, a revoluţiilor şi a crizelor, par să fi trecut prin secole fără ca, măcar pentru un moment, continuitatea vieţii lor să fi fost întreruptă. Corpul 3 naţional poate să fie cuprins de cele mai violente tulburări. Cetăţeanul coboară în stradă, citeşte ştirile, se amestecă în grupurile unde acestea sunt discutate; trebuie ca tinerii să se repeadă la frontiere; trebuie plătite taxe mari; o parte a locuitorilor se ridică împotriva alteia, iar acest episod al luptei politice se propagă în întreaga ţară. Dar toată agitaţia se desfăşoară într-un decor familiar, care nu pare afectat. Oare contrastul dintre nepăsarea pietrelor şi tulburarea cărora ei îi cad pradă îi convinge1 că până la urmă nimic nu e pierdut cât timp *zidurile şi* casele rămân în picioare?

93(V149) Dacă evenimentul este într-adevăr grav — un deces, o căsătorie care duc la părăsirea grupului de către un membru, o schimbare a raportului dintre grup și exterior, care-l obligă să-și schimbe reședința —, în perioada următoare totul se va petrece ca și cum grupul n-ar mai ocupa exact același loc

Trebuie mai degrabă să considerăm că locuitorii[94] acordă[95] o atenţie foarte inegală la ceea ce numim aspectul material al oraşului dar că, fără îndoială, majoritatea ar fi mult mai sensibili b dispariţia unei străzi, a unui edificiu, a unei case[96] decât la cele mai grave evenimente naţionale, religioase, politice. De aceea efectul bulversărilor, care zguduie societatea fără să altereze fizionomia urbei, se amortizează când ajunge la acele categorii ale populaţiei care sunt mai legate de pietre decât de oameni: de pildă, cizmarul de dugheana sa, meşteşugarul de atelier şi de piaţa în care poate fi găsit de obicei, cel care se plimbă, de străzile pe care le traversează, de balustradele[97] cheiuri, or pe unde hoinăreşte, de terase, de copiii care se joacă pe colţ, de bătrânul care stă la soare sprijinit de zid, de banca de piatră, de cerşetorul chircit lângă un stâlp. Astfel, nu doar casele şi pereţii, ci şi toată acea parte a grupului aflată neîncetat în contact cu acestea, amestecându-şi existenţa cu cea a lucrurilor, rămân impasibile, fiindcă nu se interesează de ceea ce se întâmpla în afara cercului cel mai apropiat şi dincolo de orizontul imediat. Grupul îşi dă aşadar seama că o parte din el rămâne indiferentă[98] la patimile, speranţele şi panica lui: iar această pasivitate a oamenilor întăreşte impresia dată de imobilitatea lucrurilor. Dar la fel se întâmpla şi cu tulburările care afectează un grup mai limitat, fundamentat pe legături de sânge, de prietenie, de dragoste, suferinţe, rupturi, pasiuni

---

94^ (V152) calmează și potolește

95^ (Vî53) locuitorii orașului

96' (VI54) se află într-o dependență foarte inegală

97 (V I 55) (adică) și la orice cauză permanentă

98 (V 156) pe marginea cheiurilor

(VI57) indiferentă la criza care părea să-l tragă în prăpastie și care era intens resimțită... agitația...

(VI58) o mulțime compactă J (VI59) dacă această inerție ne rănește

* (VI60) care dau într-o asemenea măsură impresia...

* (V161) marilor curente ale vieții moderne
(V162) Case și străzi întregi se năruiesc

şi interese etc. Încă zguduiţi de un asemenea eveniment, când ieşim şi străbatem străzile ne mirăm că în jurul nostru viaţa coniiati ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic, la ferestre se arată chipuri vesele, trecătorii stau de vorbă pe la intersecţii, iar cumpărătorii şi vânzătorii în uşa prăvăliiilor, pe când noi, alături de familie şi prieteni, simţim adierea nenorocirii. Asta deoarece noi şi cei apropiaţi nouă reprezentăm numai câteva unităţi în această mulţime. Fireşte, fiecare dintre cei pe care-i întâlnesc, luat în parte, plasat în familia sa şi în micul grup al prietenilor săi, ar fi capabil să-mi împărtăşească sentimentele dacă-i dezvălui durerea sau îngrijorarea mea. Însă oamenii, prinşi în curentul străzilor, fie că se prezintă ca o mulţime1, fie că se dispersează şi par a fugi unul de altul şi a se evita, seamănă cu nişte elemente ale materiei strânse între ele sau aflate în mişcare şi care se supun, parţial, legilor naturii inerte. Astfel se explică aparenta lor insensibilitate, pe care le-o reproşăm pe nedrept, ca şi naturii indiferenţa sa, căci, deşi ea ne răneşte, ne ajută să ne liniştim, ne ridică moralul prin faptul că ne punem noi înşine, pentru un moment, sub influenţa lumii şi a forţelor fizice.

Pentru a înţelege bine acest gen de influenţă exercitată de aşezarea unui oraş asupra grupurilor care s-au adaptat treptat la ea, ar trebui ca, într-un mare oraş modern, să privim mai ales cartierele vechi sau zonele oarecum izolate, din care locuitorii nu ies decât pentru a merge la serviciu şi care formează nişte mici lumi închise, ori chiar în părţile noi ale oraşului, străzile şi bulevardele străbătute în principal de muncitori3 şi unde aceştia se simt în spaţiul lor, deoarece între locuinţă şi stradă se produc neîncetat schimburi, iar relaţiile de vecinătate se înmulţesc. Dar oraşele mai mici, oarecum în afara marilor curente4, sau cele din ţările orientale – unde viaţa este încă reglată şi ritmată cum era la noi acum două secole – au cele mai *stabile* tradiţii locale, iar grupul urbaii apare mai pregnant decât în alte părţi drept ud corp social, în diviziunile şi structura sa (poartă amprenta) reproduce

configuraţia materială a oraşului. Diferenţierea unui oraş rezultă, fără îndoială, din originea unei diversităţi de funcţii şi cutume sociale; dar, în timp ce grupul evoluează, oraşul se schimbă mai încet în ceea ce priveşte aspectul exterior. Obiceiurile locale rezistă la forţele care încearcă să *le* transforme, iar această rezistenţă ne permite cel mai bine să vedem în ce măsură, la astfel de grupuri» memoria colectivă îşi ia ca punct de sprijin imagini spaţiale. Oraşele se transformă de-a lungul istoriei. Adesea, în urma unor asedii, a ocupaţiei militare, a invaziei unor bande de jefuitori, cartiere întregi sunt distruse şi nu mai rămân din ele decât ruine. Incendiile lasă aici rămăşiţe întunecoase. Casele vechi1 se surpă încet. Străzi locuite altă dată de cei bogaţi sunt invadate de o populaţie mizeră şi îşi schimbă aspectul. Lucrările edilitare şi traiectoria noilor căi de circulaţie antrenează demolări şi construcţii: planurile se suprapun unele peste altele. Suburbiile care s-au dezvoltat în jurul oraşului sunt alipite la acesta. Centrul se mută. Cartierele vechi, încercuite de înaltele construcţii noi, par să perpetueze spectacolul vieţii de odinioară. Dar e numai o imagine deteriorată şi nu e sigur că foştii locuitori, dacă ar reveni, ar recunoaşte-o.

Dacă între casc, străzi şi locuitori n-ar exista decât o relaţie accidentală şi de scurtă durată, oamenii ar putea să-şi distrugă casele, cartierul, oraşul şi să reconstruiască altul pe acelaşi amplasament, după un plan diferit; dar, dacă pietrele se lasă transportate, nu la fel de uşoară este modificarea raporturilor dintre pietre şi oameni. Când un grup uman trăieşte mult timp într-un ambient adaptat la obişnuinţele sale, nu doar mişcările, ci şi gândurile sale sunt reglate după succesiunea imaginilor materiale care-i prezintă obiectele exterioare. Suprimaţi acum parţial sau modificaţi direcţia, orientarea, forma, aspectul caselor, al străzilor, al pasajelor sau schimbaţi numai locul pe care-l ocupă una în raport cu cealaltă. Pietrele şi materialele nu vă vor rezista. Dar grupurile vor rezista, iar în ele vă veţi izbi, dacă nu de pietre, măcar de vechea lor amplasare. Aceasta a fost mai demult, fără îndoială, opera unui grup.

Dar proiectul oamenilor din acea vreme a luat fiinţă într-un aranjament material, adică într-un lucru, iar forţa tradiţiei locale de la lucru vine, deci acesta constituie imaginea. E adevărat aşadar că, printr-o partea lor, grupurile imită pasivitatea materiei inerte.

Pentru ca această rezistenţă să se manifeste, trebuie ca ea să-şi aibă originea[99] într-un grup. Să nu ne lăsăm înşelaţi. Desigur, e inevitabil ca transformările unui oraş şi simpla dărâmare a unei case să deranjeze obişnuinţele câtorva indivizi, să-i tulbure şi să-i deconcerteze. Cerşetorul orb caută pipăind colţul unde-i aştepta pe trecători. Celui care se plimba îi pare rău după aleea cu copaci unde ieşea să ia aer şi se întristează văzând cum dispar aspectele pitoreşti specifice acestui cartier. Un locuitor pentru care zidurile vechi, casele decrepite, gangurile întunecoase şi fundăturile fac parte din micul său univers, iar multe dintre amintirile lui sunt legate de aceste imagini şterse acum pentru totdeauna simte că o parte din el însuşi moare odată cu lucrurile şi regretă că acestea n-au mai ţinut măcar pentru restul vieţii sale. Asemenea regrete sau tristeţi individuale nu au niciun efect, pentru că nu afectează colectivitatea. Dimpotrivă, un grup nu se mulţumeşte să-şi manifeste suferinţa, să se indigneze şi să protesteze pe moment. El rezistă cu toate forţele tradiţiilor sale, iar această rezistentă nu rămâne tară efect. Grupul caută şi reuşeşte, în parte, să-şi regăsească vechiul echilibru în noile condiţii. Încearcă să se menţină sau să se formeze din nou într-un cartier sau pe o stradă care nu mai sunt făcute pentru el, dar pe un amplasament care era al său.

Mult timp vechile familii aristocratice, un patriciat urban, nu şi-au abandonat de bunăvoie cartierul în care, din timpuri imemoriale până astăzi, îşi fixaseră reşedinţa, în ciuda solitudinii care îi copleşeşte şi a noilor cartiere bogate care se dezvoltă în alte zone, cu bulevarde mai largi, cu parcuri în apropiere, cu mai mult aer şi mai multă animaţie şi cu un aspect mai modern. Dar nici populaţia

99 (VI63) trebuie să ia forma

săracă nu se lasă mutată fără a opune rezistenţă, fără reveniri ofensive şi, chiar când cedează, fără a lăsa în urmă multe din componentele sale. În spatele faţadelor noi, în preajma bulevardelor mărginite de case bogate recent construite, în curţi, pe alei, pe uliţele mărginaşe, viaţa populară de altă dată îşi află adăpost şi nu dă înapoi decât pas cu pas. De aceea, în mijlocul cartierelor noi, descoperim cu surprindere insule arhaice. E destul de curios să vedem reapărând, chiar după un interval în care nimic nu mai părea să fi rezistat, în cartiere complet transformate în care s-ar fi crezut că nu-şi mai au locul, stabilimentele de plăcere, micile teatre, mai mult sau mai puţin ocultele burse, magazinele de vânzare cu amănuntul etc. Acestea subzistă în virtutea forţei dobândite şi ar dispărea, fără îndoială, dacă nu s-ar ţine cu abnegaţie de locurile care le erau rezervate altă dată. Găsim mici prăvălii care atrag clienţii numai pentru că, din timpuri imemoriale, se confundă cu un amplasament care le impune în atenţia publicului. Există vechi hoteluri care datează de pe vremea diligentelor, unde oamenii încă se mai cazează fiindcă locul pe care îl ocupă se distinge mereu în memoria locuitorilor.

Aceste supravieţuiri şi rutine nu se pot explica decât printr-un fel de automatism colectiv, o rigiditate a gândirii persistentă în unele medii ale comercianţilor şi cheliţilor. Dacă aceste grupuri nu se adaptează mai repede, dacă, în numeroase circumstanţe, dovedesc o extraordinară caracteristică de inadaptabilitate e pentru că în trecut şi-au schiţat limitele şi şi-au determinat reacţiile în raport cu o configuraţie dată a mediului exterior, până la a deveni parte integrantă a zidurilor de care-şi sprijineau dughenele, a stâlpilor care le încadrau, a bolţilor care le acopereau. Pentru ei, pierocrta locului de la colţul unei anumite străzi, de la umbra îmi zid sau a unei biserici ar însemna să piardă sprijinul tradiţiei care-i recomandă, adică singura lor motivaţie de a fi. Astfel se explică faptul că din multe edificii demolate, din străzile dispărute se păstrează timp îndelungat câteva vestigii materiale, măcar

denumirea tradiţională a unei străzi, a unui loc sau firma unui magazin: „la poşta veche”, „vechea poartă a Franţei” etc.

Grupurile de care am vorbit până aici sunt natural legate de un loc, fiindcă apropierea în spaţiu creează între membrii lor raporturi sociale: o familie poate fi definită din exterior drept ansamblul persoanelor care trăiesc în aceeaşi casă, în acelaşi apartament şi, cum se spune în recensăminte, sub aceeaşi cheie. Dacă locuitorii unui oraş sau ai unui cartier formează o mică societate, e pentru că sunt uniţi în aceeaşi regiune spaţială. E de la sine înţeles că e numai o condiţie a existenţei acestor grupuri. dar una esenţială şi evidentă. Nu la fel se întâmpla în cazul altor formaţiuni sociale1. Putem chiar spune că majoritatea lor încearcă să-i detaşeze pe oameni de spaţiu, făcând abstracţie de locul pe care ei îl ocupă şi luându-le în considerare numai calităţile de alt ordin. Legăturile de rudenie nu se reduc la coabitare, iar grupul urban este altceva decât o sumă de indivizi juxtapuşi. Raporturile juridice sunt fondate pe faptul că oamenii au drepturi şi pot contracta obligaţii care, cel puţin în societăţile noastre, nu par subordonate poziţiei lor din mediul exterior. Grupurile economice rezultă din locul pe care-l au oamenii nu în spaţiu, ci în producţie, adică dintr-o diversitate de funcţii, precum şi din modurile diverse de remunerare, de

(V164) Desigur (deoarece fiecare societate) orice societate, stabilită fiind între oameni (care ocupă diferite părţi din spaţiu), dintre care fiecare se găseşte întotdeauna într-un loc. poate fi situată ea însăşi într-o regiune, presupune raporturi de proximitate între membri *distribuire a* bunurilor; pe plan economic, oamenii distinşi şi apropiaţi după calităţile atribuite persoanei, e* *locului*. *Acest* fapt este cu atât mai valabil în societăţile religioase; *acestea se* bazează pe o comunitate de credinţe care au ca obiect fiinţe imateriale; aceste asociaţii stabilesc între membrii lor legături invizibile şi sunt mai degrabă interesate de omul interior. Toate aceste grupuri se suprapun în societăţile locale. Departe de a se confunda cu

acestea, ele le descompun după reguli fără raport cu configuraţia spaţială. De aceea nu e de ajuns să considerăm că oamenii sunt adunaţi în acelaşi loc şi să păstrăm în memorie imaginea acelui loc, pentru a descoperi şi a rememora de care societăţi ţin ei.

Totuşi, trecând pe scurt în revistă, cum am făcut, cele mai importante formaţiuni colective care se disting de grupurile locale studiate înainte, ne dăm seama că e dificil să le descriem îndepărtând orice imagine spaţială. Această dificultate e cu atât mai mare cu cât urcăm mai mult în trecut. Spuneam că *grupurile juridice* pot fi definite prin drepturile şi obligaţiile membrilor lor. Dar ştim că, demult, iobagul era legat de glie, iar pentru un ţăran liber, singurul mod de a scăpa de condiţia servilă era să se facă admis într-o comunitate urbană. Condiţia juridică a unui om depindea aşadar de mediul unde locuia, la ţară sau într-un burg. Regimul la care erau supuse diferitele părţi ale pământului nu era acelaşi şi, pe de altă parte, nu tuturor comunelor li se garantau, printr-o cartă, aceleaşi privilegii. S-a spus că Evul Mediu a fost epoca particularităţilor şi, într-adevăr, exista o multitudine de regimuri diferite în funcţie de loc, în aşa măsura încât, ştiind unde locuieşte un om, ceilalţi şi el însuşi erau informaţi totodată şi asupra statutului său. Nu putem desene funcţionarea justiţiei şi tot sistemul de taxe, înainte de ceea ce numim timpurile moderne, fără să coborâm în detaliile subdiviziunilor teritoriale[100]: fiecare provincie – în Angliaflecare comitat –, fiecare burg a avut, pentru mult timp, ttgim juridic şi cutume proprii. Începând cu această epocă, tribunalele regelui, de exemplu, încearcă să se substituie curţilor nobiliare, în Anglia, iar în Franţa, odată cu Revoluţia, toţi cetăţenii sunt egali în faţa tribunalelor, precum şi în ceea ce priveşte impozitele. De aici, instaurarea unei mai mari uniformităţi, diferitele părţi ale ţării nemaireprezentând regimuri juridice distincte. Dar gândirea colectivă nu ţine cont de legi, abstracţie făcând de condiţiile locale în care acestea se aplică. Ea este legată mai degrabă de aceste

100 (V165) Astăzi, aceste diferențe teritoriale au.

condiţii. Numai că acestea sunt foarte diverse, deoarece, prin uniformizarea regulilor, nu s-a reuşit acelaşi lucru şi în ceea ce priveşte condiţia pământurilor şi situarea persoanelor. De aceea, în special la ţară, o diferenţă de situare spaţială păstrează o oarecare semnificaţie juridică. În mintea unui notar de ţară sau a primarului dintr-un sat, păşunile, câmpurile, pădurile, fermele, casele trimit la drepturile de proprietate, la contractele de vânzare, la servituţi, ipoteci, arende, parcelări, adică o întreagă serie de acte şi situaţii juridice pe care stricta imagine a acestui pământ, aşa cum îi apare ea unui străin, nu le conţine, dar care se suprapun peste aceasta în memoria juridică a grupului ţărănesc. Amintirile sunt legate de diferite bucăţi de pământ. Dacă se sprijină una pe alta, înseamnă că parcelele la care se raportează sunt învecinate. Amintirile se păstrează în gândirea grupului dacă acesta rămâne stabil pe acel pământ, şi imaginea pământului se menţine material în exterior, iar el are oricând acces la ea.

E drept că la ţară toate negocierile şi angajamentele se referă la pământ. La oraş, gândirea juridică a grupului se apleacă spre mai multe cadre materiale, se distribuie asupra altor obiecte vizibile. Dar chiar şi aici un notar sau un evaluator ajung, în cazul unor persoane de ale căror interese ic ocupă sau în numele cărora efectuează transmiteri de drepturi, să se gândească la lucrurile la care se referă interesele şi drepturile1. E posibil ca aceste obiecte să dispară şi să nu le mai cadă sub priviri după ce clienţii ies din birou că vânzarea la licitaţie se încheie: dar notarul îşi va amhü amplasarea imobilului vândut, dat ca zestre sau lăsat pre testament. Evaluatorul va lega amintirea de stabilirea preţului, de licitaţie şi de adjudecarea unui imobil sau a unei opere de artă pe care nu le va mai revedea, dar care intră într-o categorie de obiecte de acelaşi ordin: or, acestea sunt mereu prezente, fiindcă-i trec neîncetat pe sub ochi.

Alta este, fără îndoială, situaţia tratativelor referitoare la servicii, precum şi la operaţiile bursiere şi

bancare[101][102]. Lucrările unui muncitor, ocupaţia unui angajat, prestaţia unui doctor, asistenţa unui avocat etc. nu sunt obiecte care să ocupe o poziţie definită şi stabilă în spaţiu. Cât priveşte valorile reprezentate de titluri sau depozite, creanţele şi datoriile, nu le situăm într-un loc: suntem aici în lumea banilor şi a tranzacţiilor monetare, unde se face abstracţie de obiectele particulare, iar ceea ce primim sau dăm este doar capacitatea de a achiziţiona sau a ceda orice. Totuşi serviciile sunt prestate, iar lucrările sunt executate într-un loc: lucrarea sau serviciul nu-şi păstrează valoarea, pentru cel care le comandă, decât cu condiţia să fie îndeplinite într-un anume loc, în cutare birou, în cutare uzină. Când un consilier pe probleme de conflicte de muncă sau un secretar de sindicat trec pe lângă o uzină sau îşi reprezintă amplasamentul ocupat de aceasta, această imagine nu este decât o parte dintr-un cadru local mai larg, care cuprinde toate uzinele ai căror angajaţi sau patroni sunt susceptibili să apeleze la el[103] şi care-i permite să regăsească amintirea contractelor salariale, a condiţiilor acestora, a conflictele pe care le-au generat, precum şi toate <plel. regulile şi cutumele locale sau profesionale care definesc situaţia şi drepturile reciproce ale angajaţilor şi angajatorilor. Operaţiunile financiare şi bancare se plasează în cadrul local al instituţiilor de credit unde a trebuit să mergem ca să semnăm ordinele, să primim sau să depunem fonduri: fără îndoială, imaginea băncii ne aminteşte numai un număr restrâns de operaţiuni precise şi, în special, o categorie de operaţiuni regulate care nu se disting deloc şi despre care nu păstrăm decât o noţiune generală. Dar acesta este, de obicei, întregul conţinut al acestui gen de memorie, care nu se întinde decât până la trecutul apropiat. Notarul, primarul, evaluatorul,

---

101 (VI66) și cum aceste lucruri subzistă în spațiu

102 (VI67) Adică la un întreg ordin de (alte) raporturi juridice (care par desprinse) (pe care, aparent, le transportăm în afara lumii) care nu...

103(VI68) el resituează în acest cadru și distribuie între parti diferite amintiri. Cu ajutorul acestor cadre

consilierul, secretarul de sindicat: am ales astfel de persoane, cu rol de exemplu, deoarece la ele raporturile şi actele juridice legate de funcţia pe care o îndeplinesc capătă cea mai mare amploare şi distincţie; dar ei reprezintă centrul acestei memorii care este ea însăşi colectivă şi se întinde asupra întregului grup juridic, a comunităţii ţărăneşti, a comunităţii de cumpărători şi vânzători, a comunităţii schimburilor de servicii etc. Ajunge să stabilim că această memorie se sprijină pe imaginea anumitor locuri1 la cei la care se manifestă cel mai puternic, ca să putem presupune că se întâmpla la fel[104] cu toţi membrii grupului. Diversele obiecte şi situările diferite în spaţiu au pentru ei o semnificaţie legată de drept şi de obligaţiile aferente, de aceea nu ies din respectivul cerc material şi rămân totodată închişi într-o lume definită de raporturi juridice formate în trecut, dar mereu prezente[105].

La fel s-ar putea discuta şi despre multe rit categorii de societăţi. De exemplu, nu e nevoie să mergi U ţară ca să descoperi că ferma este în acelaşi timp locuinţă *clădirea în care*, *sau* în jurul şi în vederea căreia, x munceşte, şi nici să te plimbi prin oraşele vechi şi să citeşti numele străzilor: strada Tăbăcarilor, strada Aurarilor, ca să evoci un timp în care profesiile se grupau loca, în societăţile noastre moderne locurile de muncă se diferenţiază net de locuinţe, iar prin faptul că atelierul, biroul şi magazinul reunesc zilnic echipele sau ansamblurile de oameni care-şi

---

104' (VI69) în formele cele mai accentuate la cei

105* (V172) și în trecut (grupurile economice erau definite din punct de vedere local), funcțiile economice de orice natură erau îndeplinite de societăți separate una de alta în spațiu. E de-ajuns să te plimbi prin orașele vechi și să citești numele străzilor strada Tăbâcarilor, strada Măcelarilor etc., (poziția) profesia și nivelul

social erau legate de un anumit spațiu locuit. Și astăzi, la țară, casa/ferma este în același timp locuință și centru al exploatării, cînd un țăran se gîndește la munca sa ori la un venit de pe urma pămîntului, toate reflecțiile sale sc învîrt în jurul bucății de pămînt pe care el și ai lui s-au instalai.

(VI73) dacă n-am cunoaște imaginile materiale :(V174) p. 209

îndeplinesc sarcinile, aceste grupuri economice se conturează pe un fond spaţial. La fel, în marile oraşe cartierele se diferenţiază în funcţie de dominaţia mai mult sau mai puţin accentuată a unei anumite profesii sau industrii, a unui grad de sărăcie sau de bogăţie. Astfel se desfăşoară, sub privirea trecătorului, toate nuanţele acestor stări şi nu există peisaj urban care să nu fi fost marcat de una sau alta dintre clasele sociale.

Cât despre religii, ele sunt solid instalate pe teren, nu numai fiindcă aceasta este o condiţie care se impune tuturor oamenilor şi tuturor grupurilor; dar o societate de credincioşi tinde să distribuie între diferitele porţiuni de spaţiu cele mai multe dintre ideile şi imaginile care-i susţin gândirea. Există locuri consacrate, altele profane, unele care sunt populate de duşmani ai lui Dumnezeu, unde trebuie să-ţi închizi ochii şi urechile, precum şi unele asupra cărora apasă un blestem. Astăzi, într-o biserică veche sau într-o mănăstire, călcăm nepăsători pe dalele care marchează amplasarea mormintelor şi nu încercăm să descifrăm caracterele încrustate în piatră, pe pardoseală sau pe zidurile sanctuarelor. Asemenea inscripţii se înfăţişează neîncetat privirii celor care se închid în mânii KFCT care zăbovesc mult în biserică, iar prin aceste pietre funerare, ca şi prin altare, statui, icoane, spaţiul care-i înconjoară pe credincioşi şi în mijlocul căruia ei rămân un timp capătă o semnificaţie religioasă. Ne-am face o idee cât se poate de inexactă despre modul în care se dispun în memoria lor amintirile ceremoniilor, ale rugăciunilor şi ale celorlalte acte şi gânduri care umplu o viaţă pioasă, dacă1 n-am şti că fiecare dintre ei îşi găseşte locul într-o parte din acest spaţiu.

Astfel, nu există memorie colectivă care să nu se deruleze într-un cadru spaţial. Or, spaţiul este o realitate durabilă: impresiile noastre se alungă una pe alta, nu ne rămâne nimic în minte şi n-am înţelege că putem recupera trecutul dacă acesta nu s-ar conserva în mediul material care ne înconjoară. Către spaţiu, către spaţiul nostru – cel pe care-l ocupăm, pe unde trecem adesea, unde avem

întotdeauna acces şi pe care, în orice caz, memoria noastră este oricând capabilă să-l reconstituie – trebuie2 să ne îndreptăm atenţia; acolo trebuie să se fixeze gândirea noastră ca să reînvie o categorie sau alta de amintiri.

Se va spune că nu există vreun grup sau vreun gen de activitate care să nu aibă o relaţie cu un loc, adică o porţiune din spaţiu, dar că asta nu-i de ajuns pentru a explica faptul că, reprezentându-ne imaginea unui loc, suntem împinşi să ne gândim la cutare acţiune a grupului asociat acestui loc. Orice tablou are un cadru, dar între ele nu este o relaţie obligatorie şi strânsă, iar cel din urmă nu-l poate evoca pe primul. Această obiecţie ar fi valabilă dacă prin spaţiu am înţelege numai spaţiul fizic, adică ansamblul formelor şi culorilor pe care le percepem în jurul nostru. Este însă acesta un dat primitiv? Astfel, percepem în mod obişnuit şi cel mai adesea mediul exterior? E greu de spus ce ar fi spaţiul pentru un om cu adevărat izolat, care să nu facă şi să nu ti făcut parte din *nicio societate*. *Să* ne întrebăm doar în ce condiţii ar trebui să ne *punem* pentru a nu percepe decât calităţile fizice şi sensibile *ale lucrurilor*. *Ar* trebui să desprindem obiectele d… toate impresiile care ni se impun în gândire şi care corespund tot atâtor puncte de vedere *diferite, adică* să ne desprindem noi înşine de grupurile din care facem parte, care stabilesc între ele relaţii şi privesc obiectele din anumite puncte de vedere. Nu vom reuşi decât adoptând atitudinea unui grup delimitat, cel al fizicienilor sau al artiştilor, fie că dorim să ne fixăm atenţia asupra anumitor proprietăţi abstracte ale materiei, fie asupra liniilor şi nuanţelor unor figuri şi peisaje. Când ieşim dintr-o galerie de pictură[106] unde am contemplat un timp tablourile, când

106 (VI75) unde am contemplat un timp tablourile, cînd ne regăsim pe malurile unui rîu, la intrarea unui parc sau în fortota străzii, sîntem încă sub impulsul exercitat de societatea pictorilor, suficient să ne sustragă, pentru moment, de sub influența (să ne mențină în afara) grupurilor și vedem lucrurile nu așa cum sînt, ci așa cum le apar celor care încearcă numai să reproducă imaginea. Nimic nu e, în realitate, mai puțin natural. în spațiul savan|ilor sau ai pictorilor, amintirile de care sînt interesate celelalte grupuri nu pol să ocupe un loc și să se păstreze. Nici

ne regăsim pe malurile unui râu, la intrarea unui parc sau în forfota străzii, suntem încă sub impulsul exercitat de societatea pictorilor [suficient să ne sustragă, pentru moment, de sub influenţa şi să ne menţină în afara grupurilor] şi vedem lucrurile nu aşa cum sunt, ci aşa cum le apar celor care încearcă numai să reproducă imaginea. Nimic nu e, în realitate, mai puţin natural. Desigur, în spaţiul savanţilor sau al pictorilor, amintirile de care sunt interesate celelalte grupuri nu pot să ocupe un loc şi să se păstreze. Nici n-ar putea fi altfel, întrucât spaţiul savanţilor şi al pictorilor este construit prin eliminarea a tot ceea ce solicită atenţia către alte spaţii. Dar asta nu dovedeşte că acestea din urmă nu sunt tot atât de reale ca primul. [Să remarcăm, în trecere, o problemă care nu e nouă şi care i-a preocupat neîncetat pe filosofi. Malebranche căuta să explice cum vedem obiectele particulare în dumnezeire. Dumnezeu ne înzestrează – spunea el – mintea cu înţelegerea întinderii infinite, în mii de modalităţi diferite. Cu alte cuvinte, întinderea conţine toate figurile. Ajunge aşadar să ne reprezentăm întinderea pentru ca toate aceste figuri să ne fie date, ca să putem descoperi şi recunoaşte orice figură. E ca şi cum ai spune – replica Arnauld – că ajunge să mi se dea un bloc de marmură ca să decupez şi să recunosc în el figura Sfântului Augustin. Dar oare asta nu înseamnă că o cunosc deja, cum se poate susţine că ea este închisă şi conservată acolo? La fel, spaţiul conţine toate amintirile evenimentelor şi formelor care au avut loc în el. Dar cum le-aş regăsi aici (cum le-aş situa aici?) dacă nu le am deja în minte? Dar dacă deja le stăpânesc, nu mai am nevoie să le caut în afara mea. Să analizăm acum obiecţia lui Arnauld. Aceasta ar fi valabilă dacă am admite, cum facem adesea, că spaţiul geometrilor este complet vid şi dacă, pe de altă parte, am pretinde să regăsim aici o figură

---

n-ar putea fi altfel întrucît spațiul savanților și al pictorilor este construit prin eliminarea a tot ceea ce solicită atenția către alte spatii. Dar asta nu
dovedește că acestea din urmă nu sînt tot atît de reale ca primul.

concretă care nu se numără printre cele de care geometrii se ocupă de obicei. Fireşte, nu există în geometrie o figură care să se numească figura Sfântului Augustin, dar să privim şi societatea geometrilor: ei sunt interesaţi exclusiv de proprietăţile spaţiului, adică de determinări, de diferitele moduri în care poate fi decupat, de construcţiile care pot fi imaginate. Spaţiul geometrilor trebuie pus în raport cu această societate de spirite şi vom vedea atunci că el nu e vid, deoarece, odată cu acesta, geometrii îşi reprezintă figurile pe care le proiectează neîncetat aici şi înlănţuirea proprietăţilor sale aşa cum rezultă din teoremele pe care li le amintesc sau, mai degrabă, pe care ei le pot regăsi oricând inspirându-se din convenţii (aplicând reguli convenţionale). Cu alte cuvinte, pus în prezenţa spaţiului, grupul de geometri adoptă instantaneu o atitudine bine definită. De aceea n-ar fi absurd să vorbim *despre* memoria colectivă a geometrilor şi să admitem căi» *există alta care să cuprindă* amintiri mai stabile şi mai vechi, tocmai pentru că imaginea spaţiului pe care ei o *mi* întotdeauna (pentru grupul *lor*, aceasta nu s-a schimbat de când există grupul (definit după aceasta)) nu îşi modifică proprietăţile, iar ei descoperă astăzi imediat ceea ce primii geometri au semnalat. Se va spune că aici nu se poate vorbi de memorie, deoarece fiecare persoană care studiază geometria ajunge din nou, prin raţionamente, la demonstrarea teoremelor şi la soluţiile problemelor, iar spaţiul, de altfel, nu se conservă, căci există în întregime în prezent, încât de fiecare dată când abordăm acest gen de studiu un spirit cu totul nou se apleacă asupra unui spaţiu complet reînnoit? Totuşi, dacă spiritul şi spaţiul ar fi la fel de vide, ar fi de-a dreptul imposibil ca din întâlnirea lor să se nască toată varietatea noţiunilor şi figurilor geometrice. Însă acest spirit şi acest spaţiu au fost artificial izolate unul de altul, iar ambele izolate de societatea formată din spiritele preocupate de studierea spaţiului. Această societate are din timpuri străvechi o existenţă continuă. Odată ce ne aplecăm asupra geometriei, pornim pe căile deschise de predecesorii noştri. Atât de riguroasa logică

matematică, „lanţul cauzal pe care nu trebuie decât să-l urmăm – ca şi cum, după enunţarea principiilor, totul s-ar petrece în virtutea regulilor care par să preceadă primele eforturi de reflecţie ale oamenilor, impunându-li-se din exterior – se bazează totuşi pe convenţiile asupra cărora membrii grupului s-au pus de acord. (Aceasta este societatea geometrilor.) Trebuie să ţinem minte aceste convenţii dacă vrem să adoptăm punctul de vedere al grupului: trebuie să „întoarcem capul” (spunea Pascal). Adică să intrăm în starea de spirit a celor care s-au ocupat înaintea noastră cu geometria.

Şi cum altfel decât participând la memoria grupului din care fac parte aceştia? Din definiţia dată de Pascal metodei de care geometria se apropie cel mai mult reiese în ce măsură i se impune geometrului să se adapteze la
212
«icurile de gândire deja fixate: „Această metodă veritabilă, care ar forma demonstraţii de cea mai înaltă calitate, ar consta din două lucruri principale: unul, de a nu întrebuinţa niciun termen al cărui înţeles n-ar fi explicat limpede de tot; celălalt, de a nu avansa niciodată nicio concluzie pe care să nu o demonstrezi cu adevăruri deja cunoscute; adică, într-un cuvânt, a defini toţi termenii şi a dovedi toate concluziile”[107]. Nu putem deci progresa în geometrie dacă nu avem în minte toate definiţiile şi toate teoremele deja demonstrate. Aşadar (există o memorie a geometrilor) geometrii îşi amintesc tot atât pe cât raţionează. Există foarte puţine cazuri în care natura colectivă a memoriei să apară mai clară, deoarece nu rememorăm o demonstraţie şi n-o înţelegem decât cu condiţia ca amintirea şi gândirea noastră să fie identice cu cele ale altor geometri. Altfel spus, memoria sau gândirea colectivă se găsesc în întregime, şi nu parţial, la fiecare individ. Geometrii nu se diferenţiază prin modul în care fiecare înţelege o demonstraţie sau îşi reprezintă o figură

---

107 Blaise Pascal, „Despre spiritul geometric* în Cugetări provinciale. Opere științifice, traducere de George tancu Ghtdo. Editura Științifică, București, 1967. p. 146 (n. tr.).

(fiindcă nu există decât un mod de a înţelege şi reprezenta), ci prin numărul mai mic ori mai mare de noţiuni sau imagini pe care le pot cuprinde cu mintea, precum şi prin timpul mai scurt sau mai lung în care îşi pot menţine atenţia asupra unei anumite figuri sau proprietăţi.

Prima condiţie pe care trebuie să o respecte un geometru este de a-şi fixa atenţia numai asupra celor mai generale calităţi ale spaţiului, care sunt şi rămân adevărate pentru toate spiritele. (Cum, dimpotrivă, fiecare grup priveşte spaţiul din punctul său de vedere, este limitat numărul oamenilor capabili să se plaseze deasupra sau în afara grupurilor.) Această memorie colectivă este, în acelaşi (timp), cea mai stabilă pe care o putem întâlni. Asta pentru că, odată format grupul de geometri, acesta va avea întotdeauna *prezentă* imaginea *spaţiului*, cu toate determinările introduse. Acest gen de amintire se conservă cel mai fidel deoarece, afăindu-ne întotdeauna într-o (parte) a spaţiului, odată cu această parte a suprafeţei dispunem de toate figurile şi (teoremele) construcţiile *pe care orice* spaţiu le reprezintă imediat pentru spiritul geometrilor.

Desigur, soluţiile nu vin odată cu spaţiul şi (determinările) figurile *pe care ni le* prezintă. Problema se pune în mod simplu. Nu găsim soluţiile decât cu preţul unui efort. Dar nu se petrece totul, când ajungem la acestea, ca şi cum am fi regăsit o amintire care era acolo, în punctul de convergenţă al determinărilor de la care am plecat? Cât despre efortul depus, nu înseamnă acesta să căutăm şi să găsim una dintre atitudinile conforme comandamentelor grupului de geometri, adică să ne identificăm tot mai mult cu acesta? Astfel, în spaţiu, aşa cum îl determinăm printr-o gândire geometrică tradiţională (se conservă ceea ce numim (adevăruri) un adevăr care nu este, în realitate, decât o amintire), ne fixăm punctul de sprijin pentru a regăsi ceea ce am demonstrat şi înţeles altă dată (precum şi ceea ce nu cunoşteam şi descoperim astăzi), precum şi ceea ce încă nu putusem demonstra, dar ştiam la modul virtual,

deoarece dispuneam de toate mijloacele necesare demonstraţiei. Spaţiul geometric joacă un astfel de rol fiindcă nu se găseşte doar în prezent, ci durează, imuabil, de-a lungul timpului, încât nu există met o realitate care să se schimbe mai puţin decât el. Nu ne dăm seama că gândirea geometrică este o memorie tocmai pentru că obiectul ei este întotdeauna prezent. Acestea sunt însă cele mai favorabile condiţii pentru ca amintirile să se conserve, iar o gândire colectivă nu doar să-şi închipuie că nu se schimbă, ci să se plaseze cu adevărat în afara duratei.]

Nici spaţiul juridic nu este un mediu vid care doar să minbfjhze/x: o posibilitate infinită de raporturi între oameni: cum ar putea o parte a sa să <v<ke o anumită relaţientai degrabă decH pe alta? Să ne aplecam asupra dreptului de proprietate care este, fără îndoială, la baza oricărei gândiri juridice, pe modelul căruia şi pornind de la care ne putem imagina cum au fost definite toate celelalte obligaţii. El rezultă din faptul că societatea adoptă o atitudine durabilă faţa de o anumită porţiune de pământ sau faţă de un obiect material. În timp ce solul este imobil, iar obiectele materiale, dacă nu rămân mereu în acelaşi loc, îşi păstrează proprietăţile şi aspectul, încât putem să le urmărim şi să ne asigurăm de identitatea lor de-a lungul timpului, se întâmpla ca oamenii să-şi schimbe locul, iar dispoziţiile şi facultăţile, forţele şi puterile lor să se transforme. Însă, un om sau mai mulţi oameni nu dobândesc dreptul de proprietate asupra unui pământ sau obiect decât din momentul în care societatea, ai cărei membri sunt, admite că există un raport permanent între ei şi pământ sau obiect, ori că acest raport este la fel de imuabil ca şi obiectul însuşi. Este o convenţie care constrânge realitatea, dat fiind că indivizii se schimbă neîncetat. Orice principiu s-ar invoca drept bază a dreptului de proprietate, el capătă valoare doar dacă memoria colectivă intervine ca să-i garanteze aplicarea. Cum s-ar şti, de exemplu, că eu am fost primul care a ocupat o anumită bucată de pământ sau că am defrişat-o, sau că un bun este produsul muncii mele, dacă nu s-ar face

referire la o stare veche de lucruri şi nu s-ar conveni că situaţia nu s-a schimbat; şi cine ar putea opune faptul pe care îmi fondez dreptul pretenţiilor celorlalţi, dacă grupul nu păstrează o amintire despre acesta? Dar memoria care garantează permanenţa acestei situaţii se sprijină ea însăşi pe permanenţa spaţiului, sau cel puţin a atitudinii adoptate de grup ţaţă de această parte a spaţiului. Trebuie considerate drept un ansamblu lucruri şi semnele ori simbolurile pe care societatea le-a ataşat lor şi care, când aceasta îşi îndreaptă atenţia asupra lumii exterioare, sunt mereu prezente în gândirea ei. Semnele nu sunt totuşi exterioare lucrurilor şi nu au doar o relaţie arbitrară şi artificială cu acestea. Când a fost elaborată *Magnet Carta*, după cucerirea Angliei, pământul nu era împărţit pe hârtie, dar erau înregistrate puterile

**!

exercitate asupra diferitelor zone de către baronii între care fusese *distribuit*. *La fel se întâmpla de* fiecare dată când este întocmit un cadastru sau când se menţionează într-un act existenţa unui drept de proprietate. Societatea nu stabileşte doar un raport între imaginea unui loc şi un înscris. Ea nu ia în considerare locul decât în măsura în care acesta este deja legat de o persoană, fie că aceasta l-a înconjurat cu hotare şi îngrădituri, fie că locuieşte de obicei acolo, îl exploatează pe cont propriu. Toate acestea pot primi numele de spaţiu juridic, spaţiu permanent, cel puţin între anumite li-mite temporale, care permit memoriei colective, ori de câte ori percepe spaţiul, să regăsească amintirea drepturilor.

Când ne gândim la drepturile oamenilor asupra lucrurilor, nu doar despre raportul dintre om şi obiect, ci şi despre omul însuşi, presupunem că este imobil şi că nu se schimbă. Desigur, într-o comunitate rurală, în biroul unui notar ori în faţa tribunalului, drepturile evocate sunt raportate la persoane particulare. Însă, în măsura în care gândirea se întoarce asupra aspectului juridic al faptelor, ea reţine despre persoană numai calitatea în care aceasta intervine: titular al unui drept recunoscut sau contestat,

proprietar, uzufructar, donator, moştenitor etc. Or, în timp ce o persoană se schimbă de la un moment la altul, redusă fiind la o calitate juridică, ea rămâne aceeaşi. Se vorbeşte de voinţă, de voinţa părţilor, de exemplu, în drept, dar prin aceasta se înţelege intenţia rezultată din calitatea juridică a persoanei, considerată identică pentru toate persoanele care au aceeaşi calitate şi identică atâta timp cât situaţia juridică nu se schimbă. Această tendinţă de a face abstracţie de toate particularităţile individuale, atunci când e vorba despre chestiuni de drept, explică două ficţiuni pe deplin conforme cu spiritul juridic. Când o persoană moare şi lasă un moştenitor natural, se spune că „mortul merge înainte prin cel viu", adică totul se petrece ca şi cum nu s-ar produce o întrerupere în exercitarea drepturilor, ca şi cum ar exista o continuitate între persoana moştenitorului şi *de cujus*. Pe de altă parte, când mai multe cursoane se reunesc pentru a dobândi şi a exploata bunuri, se presupune că societatea pe care o formează are o personalitate juridică neschimbată atâta timp cât este valabil contractul de asociere, chiar dacă toţi membrii acestei comunităţi au părăsit-o, fiind înlocuiţi de alţii. Astfel, persoanele durează fiindcă lucrurile durează, de aceea un proces legat de un testament se poate desfăşura timp de mai mulţi ani, iar sentinţa definitivă să vină abia după ce unii dintre cei implicaţi au decedat. Atâta timp cât bunurile rămân, memoria societăţii juridice nu-şi pierde obiectul.

Dreptul de proprietate nu priveşte doar pământul sau bunurile materiale şi definite. În societatea actuală, bogăţiile mobiliare1 au crescut şi, departe de a rămâne pe loc sau a-şi păstra forma, ele circulă continuu, fără să fie văzute. Totul se reduce la angajamente contractate între creditori şi debitori: dar obiectul contractului nu are o amplasare invariabilă, acesta fiind constituit de bani sau de datorii, adică de semne abstracte. Pe de altă parte, există multe alte obligaţii care nu se referă la lucruri şi care dau unei părţi anumite drepturi la servicii, la acte, dar şi la abţineri ale celeilalte părţi: când numai

persoanele sunt în raport şi nu mai există bunuri, ni se pare că ieşim din spaţiu. Nu este mai puţin adevărat că orice contract, chiar dacă nu se referă la lucruri, pune cele două părţi într-o situaţie menită să nu se schimbe cât timp contractul rămâne valabil. Aceasta este încă o ficţiune introdusă de societate care, odată fixate clauzele contractului, consideră că părţile sunt legate. Este însă imposibil ca imobilitatea persoanelor şi permanenţa atitudinilor lor reciproce să nu se exprime sub formă materială şi să nu fie proiectate în spaţiu. Trebuie ca, în orice moment, fiecare parte să ştie unde

(VI76) în societatea actuală, bogăţia constă. În mare parte, în averile din bănci, depozite şi împrumuturi o găseşte *pe* cealaltă şi ambele să ştie unde se află linia cart delimitează puterea1 pe care o exercită una asupra alteia.

Forma extremă sub care se prezintă puterea unei persoane asupra alteia este dreptul în virtutea căruia. În trecut, proprietarii deţineau sclavi. E adevărat că sclavul rm era decât o persoană redusă la statutul de obiect. Nu exista un contract între stăpân şi sclav, iar dreptul de proprietate se exercita asupra celui din urmă ca şi asupra celorlalte bunuri2 Sclavii erau totuşi oameni care, spre deosebire de obiecte, puteau prejudicia drepturile stăpânilor, reclamându-şi libertatea prin documente false, fugind sau sinucigându-se. De aceea sclavul avea un statut juridic care nu prevedea decât obligaţii şi niciun drept. Or, în casele antice, locurile rezervate sclavilor, camerele în care aveau voie să intre când primeau o poruncă şi separarea celor două părţi ale spaţiului erau suficiente pentru a perpetua, în mintea stăpânilor şi a sclavilor, imaginea drepturilor nelimitate ale primilor asupra celor din urmă. Departe de ochii stăpânului, sclavul putea să-şi uite condiţia servilă. Când intra într-una dintre încăperile în care locuia stăpânul, îşi relua conştiinţa de sclav. Ca şi cum, păşind peste prag, ar fi fost transportat într-o parte a spaţiului unde (se conserva material) se conserva amintirea raportului de dependenţă faţă de stăpân.

Nu mai există în prezent sclavagism, nici iobăgie, nici

distincţii de ordine sau stări, nobilime, plebe etc., adică nu acceptăm alte obligaţii decât cele la care ne-am angajat. Totuşi, să ne gândim la sentimentele unui muncitor sau ale unui angajat chemat în biroul patronului, ale unui debitor care vine la o societate sau la bancă nu ca să achite datoria, ci ca să ceară o amânare sau să se îndatoreze şi mai mult. Şi

(V177) (care delimitează) drepturile, adică puterea de a acţiona în spaţiu ia t ad e & societatea consacra o stare de fapt în care anumiţi stăpâni posedau anumiţi sclavi ei au uitat, poate, serviciile1 şi prestaţiile la care s-au obligat; şi le amintesc[108109], dându-şi brusc seama că au ajuns într-o situaţie de dependenţă, deoarece sediul sau locul obişnuit de rrşedinţă al patronului sau creditorului reprezintă în ochii lor o zonă activă, un centru de unde provin drepturile şi puterile celui care are libertatea de a dispune de persoana lor între anumite limite şi pentru că, pe măsură ce pătrund în această zonă sau se apropie de centru, li se pare că se reconstituie şi sunt evocate din nou, în memoria lor, circumstanţele şi semnificaţia contractului semnat. Bineînţeles, acestea sunt cazuri-limită. Se întâmpla să fim faţă de o persoană, în acelaşi timp, într-o situaţie de superioritate şi de inferioritate juridice: domnul Dimanche are ca debitor un gentilom, faţă de care, cu smerenia omului simplu, nu îndrăzneşte să-şi reclame dreptul. Esenţial este ca în orice contract să se specifice fie locul în care va fi executat, fie locul de reşedinţă al celor două părţi, încât creditorul să ştie unde-l poate găsi pe debitor, iar debitorul să ştie de unde-i va veni ordinul de executare. De altfel, aceste zone în care unul se simte stăpân, iar celălalt dependent se pot reduce la un punct local, acolo unde fiecare parte şi-a ales domiciliul, sau se pot extinde la nivelul unei întreprinderi, încât de la intrarea în uzină ori în magazin omul simte presiunea drepturilor asupra sa pe care le-a oferit prin contract celeilalte părţi, şi uneori chiar mai mult decât atât: pe

108(V179) (uitat) condiția

109 (v 180) și cu o asemenea intensitate...

vremea când datornicii puteau fi arestaţi, aceştia nici nu îndrăzneau să iasă pe stradă.

Dar aici ajungem la cazul în care nu mai este vorba doar de un contract între doi particulari, ci de legi şi de încălcarea acestora. De obicei, nu ne gândim la aceste obligaţii de ordin public decât atunci când nu le respectăm sau suntem tentaţi să nu le respectăm. Atunci nu există nicio parte a spaţiului ocupat de societatea care a creat aceste legi în care să nu ne simţim incomod, ca şi cum ne-am teme să nu ne lovim *de* vreun mod de represiune sau reprobare. Dar chie şi când respectăm regulile, gândirea juridică este prezentă pe toată suprafaţa cuprinsă. În trecut, imaginea oraşului era inseparabilă de amintirea legilor sale. Chiar şi astăzi, rwd ieşim din ţară şi mergem în străinătate, simţim că trecem dintr-o zonă juridică în alta şi că linia care le desparte este marcată material pe sol.

Viaţa economică ne pune în raport cu bunurile materiale, dar în alt mod decât exercitarea dreptului de proprietate şi contractele privitoare la lucruri, leşini din lumea drepturilor ca să intrăm în cea a valorilor. Ambele se deosebesc de lumea fizică, dar, când evaluăm obiectele, ne îndepărtăm, poate, mai mult de aceasta decât atunci când determină, în acord cu ceilalţi, întinderea şi limitele drepturilor noastre asupra diverselor părţi ale lumii materiale.

Să nu vorbim de valori, ci de preţuri, căci, la urma urmei, cu acestea avem de-a face. Preţurile sunt ataşate lucrurilor ca nişte etichete: dar între aspectul fizic al unui obiect şi preţul său nu există niciun raport. Altfel ar fi dacă preţul pe care un om îl plăteşte sau este dispus să-l plătească pentru un lucru ar răspunde dorinţei sau nevoii sale sau dacă preţul pe care îl cere ar măsura efortul şi sacrificiul său, fie că renunţă la acest bun, fie că munceşte ca să-l înlocuiască, în această ipoteză, nu s-ar mai putea vorbi de memorie economică. Fiecare om ar evalua obiectele după nevoile sale de moment şi sentimentul actual legat de cât de greu i-a fost să le producă sau să se

lipsească de ele... Nu este însă aşa. Ştim bine că oamenii evaluează obiectele – atât efortul şi munca reprezentate de ele cât şi satisfacţiile pe care le aducăupă preţul acestora, care, în grupul nostru economic, este determinat din exterior. Or, dacă oamenii decid astfel să atribuie anumite preţuri diverselor obiecc, ci nu pot, fără îndoială, să nu se refere la opinia dominantă în grupul lor în legătură cu utilitatea acelui obiect şi cu cantitatea de muncă pe care o necesită. Dar această opinie şi stadiul său actual se explică în primul rând prin ceea ce era înainte, iar preţurile aciusie prin cele precedente. Viaţa economică se bazează iştilor pe memoria preţurilor anterioare sau cel puţin a „ultimului preţ" la care se referă cumpărătorii şi vânzătorii, jdică toţi membrii grupului. Însă aceste amintiri sunt suprapeste obiectele actuale printr-o serie de reguli sociale: altfel, cum ar putea aspectul obiectelor şi poziţionarea lor în spaţiu să evoce aceste amintiri? Preţurile sunt numere, care reprezintă măsuri. Dar, în timp ce numerele care corespund calităţilor fizice ale materiei sunt, într-un anume sens, incluse în aceasta, căci le putem regăsi prin observarea şi măsurarea materiei, în lumea economică obiectele materiale nu capătă o valoare decât din momentul în care li se atribuie un preţ (preţul nu rezultă deci dintr-o proprietate fizică a obiectului). Preţul nu are niciun raport cu aspectul şi proprietăţile fizice ale obiectului. Cum ar putea imaginea obiectului să evoce amintirea preţului, adică a unei sume de bani, dacă obiectul ne-ar fi reprezentat exact cum apare el în spaţiul fizic, desprins de orice legătură cu viaţa grupului?

Dar, tocmai fiindcă preţurile rezultă din opiniile sociale dominante în gândirea grupului, şi nu din calităţile fizice ale obiectelor, nu în spaţiul ocupat de obiecte, ci în locurile ocupate de grupuri se formează aceste opinii asupra valorii lucrurilor şi se transmit amintirile despre preţuri, care pot constitui un suport pentru memoria economică. Cu alte cuvinte, în memoria colectivă anumite părţi ale spaţiului se deosebesc de toate celelalte deoarece sunt locul de adunare a grupurilor care au funcţia de a ţine

aminte şi de a aduce aminte celorlalţi care sunt preţurile diverselor mărfuri. În cadrul spaţial constituit din aceste locaţii se evocă, de obicei, amintirea actelor de schimb şi a valorii obiectelor, adică întregul conţinut al memoriei grupului economic.

Simiand spunea că un păstor, la munte, după ce-i dă unui călător un bol cu lapte, nu ştie ce preţ ar trebui să primească şi cere „cât aţi fi plătit în oraş (sau la piaţă)”. La fel, ţăranii care vând ouă sau unt fixează preţul după cel al pieţei de data trecută. Remarcăm imediat că aceste amintiri se raporteaţi la o epocă foarte apropiată şi la fel se întâmpla cu aproape toate cele care au ca origine acţiuni şi cugetări economice

Dacă dăm la o parte tot ceea ce, în producţie, ţine de tehnică şi nu intră acum în calculele noastre, reiese că aspectele legate de vânzare şi cumpărare, preţurile, salariile sunt supuse unor fluctuaţii perpetue şi că în niciun alt domeniu amintirile proaspete nu le alungă mai repede şi în întregime pe cele vechi. Bineînţeles, ritmul vieţii economice poate fi mai mult sau mai puţin rapid. Sub regimul corporaţiilor şi al micii industrii, când procedeele de fabricaţie se schimbau foarte lent, în oraşele în care şi numărul cumpărătorilor şi al vânzătorilor varia foarte puţin preţurile rămâneau, pentru lungi perioade, cam la acelaşi nivel. Nu la fel se întâmplă când tehnica se transformă în acelaşi timp cu nevoile, iar într-o societate economică extinsă până la dimensiunea întregii naţiuni şi chiar mai mult, sub regimul concurenţei, sistemul de preţuri, mult mai complex decât în trecut, suportă fluctuaţii de ansamblu şi parţiale care se propagă de la o regiune la alta, de la o industrie la alta. Ca urmare, cumpărătorii şi vânzătorii trebuie să se readapteze neîncetat la condiţiile noului echilibru şi să uite, de fiecare dată, pretenţiile şi experienţele vechi. Să ne gândim la perioadele de inflaţie, de devalorizare precipitată a monedei, de creştere neîntreruptă a preţurilor, când trebuia, de la o zi la alta şi chiar de dimineaţă până scara, să ne fixăm în minte o nouă scară de valori. Însă diferenţe

asemănătoare putem observa şi atunci când, în acelaşi moment sau în aceeaşi perioadă, trecem de la un domeniu al vieţii economice la altul. La ţară, din cauză că oamenii merg la piaţă sau în oraş la intervale destul de lungi, ei îşi pot închipui că preţurile nu s-au schimbat din momentul în care cumpăraseră sau vânduseră: ei trăiesc cu amintirea vechilor preţuri. Altul este

1 (VI81) sub un regim industrial şi comercial, când progresele tehnice (sunt rapide) bulversează condiţiile de producţie cazul acelor medii în care raporturile dintre negustori şi clienţi sunt mai frecvente, în special în grupurile de negustori cu amănuntul sau de angrosişti care nu cumpără doar pentru – şi satisface nevoile de consum şi nu vând doar ceea ce produc, ci cumpără şi vând pentru şi în numele tuturor consumatorilor şi tuturor producătorilor. În astfel de cercuri, memoria economică trebuie să se reînnoiască tot timpul şi să fixeze, în fiecare moment, stadiul şi raporturile celor mai recente preţuri. Şi mai evident este acest fapt în cazul burselor, unde se negociază titluri ale căror preţuri se schimbă nu numai de la o zi la alta, ci într-o singură şedinţă, de la o oră la alta deoarece toate forţele care modifică opinia vânzătorilor şi a cumpărătorilor îşi fac aici simţită imediat acţiunea şi nimeni nu poate prevedea evoluţia preţurilor decât ghidându-se după stadiul acestora din momentul cel mai recent. Pe măsură ce ne îndepărtăm de aceste cercuri în care activitatea de schimb este cea mai intensă, memoria economică se reduce, se bazează pe un trecut mai îndepărtat şi nu ţine pasul cu actualitatea. Comercianţii sunt cei care-i dau un nou. elan şi o obligă să se înnoiască. [Orice amintire economică ia naştere prin punerea în contact a unui cumpărător şi a unui vânzător.

Se pune acum întrebarea cum se păstrează aceste amintiri şi cum le regăsim. Condiţia necesară a schimbului este ca clientul să ştie unde-l poate găsi pe comerciant sau, invers, ca vânzătorul să-l poată aborda pe cumpărător într-un loc (definit) pe care-l cunoaşte. De aici rezultă nu doar că orice achiziţie şi orice vânzare sunt localizate, ci şi

că există regiuni bine definite ale spaţiului fără care viaţa economică nu ar avea acel minimum de stabilitate care o face posibilă, iar oamenii nu ar păstra nicio amintire.]

Comercianţii le comunică şi le aduc aminte clienţilor care este preţul fiecărui articol. Cumpărătorii care nu sunt decât cumpărători nu participă la viaţa şi la memoria grupului economic decât când pătrund în cercul comercianţilor sau când îşi amintesc acest fapt. Cum ar cunoaşte altfel valoarea bunurilor şi cum ar ajunge, rămânând închişi în familie şi izolaţi de curentele de schimb[110], să aprecieze în bani bunurile de care dispun? Să examinăm acum aceste grupuri de comercianţi care, cum am spus, constituie cea m» activă parte a societăţii economice, fiindcă în cadrul lor sunt elaborate şi conservate valorile. Fie că se adună în pieţe, în spatele tejghelei sau se învecinează pe străzile comerciale, poate părea, iniţial, că sunt mai degrabă separate decât amestecate şi legate unul de altul printr-o conştiinţă comună Orientându-se spre clienţi, ele intră în raport cu aceştia, nu cu negustorii vecini, care sunt concurenţi, pe care se prefac a-i ignora sau care nu vând aceleaşi articole; în calitate de vânzători, nu sunt interesate de aceştia. Totuşi, chiar dacă nu există o comunicare directă între ele, aceste grupuri îndeplinesc aceeaşi funcţie colectivă. În cadrul lor circulă acelaşi spirit, dovedesc aptitudini de acelaşi ordin şi se supun aceleiaşi morale profesionale. Chiar dacă îşi fac concurenţă, se simt solidare când e vorba de a menţine preţurile şi de a le impune cumpărătorilor. Şi mai ales sunt toate în raport cu alte medii, cele ale angrosiştilor, şi prin acestea cu bursele comerciale şi, pe de altă parte, cu bancherii şi oamenii de afaceri, deci cu acea parte a societăţii unde se concentrează toate informaţiile, care suportă imediat efectele tuturor operaţiunilor comerciale şi care contribuie cel mai eficace la formarea preţurilor. Acesta este organul regulator: prin el, toţi comercianţii sunt legaţi între ei, deoarece vânzările fiecăruia contribuie la modificarea

110 (VI 82) ar fi aflat (descoperit) singuri 22-1

reacţiilor lui şi toţi se supun, în acelaşi timp, impulsurilor lui. [Astfel, magazinele

(cu amănuntul) (trasează limitele celei mai active regiuni a societăţii) reprezintă contururile şi limitele societăţii economice a vânzătorilor, ale cărei centru şi focar se află în mediile bursiere şi bancare: între ei şi acest centru, vânzătom ambulanţi, agenţii comerciali (şi redactorii jurnalelor comerciale), agenţii de informare, publiciştii menţin şi restabilesc clipă de clipă contactul.]

Clienţii consumatori nu sunt iniţiaţi în acest gen de activităţi. Tejgheaua comerciantului este ca un ecran care nu permite privirii lor să pătrundă până la zonele unde se elaborează preţurile. Este mai mult decât o imagine şi vom vedea că, dacă grupul de comercianţi se imobilizează astfel în spaţiu, se fixează în anumite locuri unde vânzătorul îşi aşteaptă clientul, aceasta este condiţia pentru a-şi putea îndeplini funcţia care le revine în societatea contemporană. Să privim din punctul de vedere al clienţilor[111]. Aceştia trebuie aşadar să se apropie de cercurile comerciale. O condiţie necesară a schimbului este ca clientul să ştie unde-l va putea găsi pe comerciant (cel puţin la modul general şi fără să uităm că există vânzători ambulanţi care vin la domiciliu; este însă o excepţie care, după cum vom vedea, confirmă regula). Comercianţii îşi aşteaptă deci clienţii în magazine.

În acelaşi timp, mărfurile îşi aşteaptă, în aceleaşi magazine, cumpărătorii. Nu mai este vorba de două expresii diferite ale aceluiaşi fapt, ci mai degrabă de două fapte distincte care trebuie luate în considerare simultan, fiindcă şi unul, şi celălalt, şi relaţia lor intră în reprezentarea economică a spaţiului. Căci marfa aşteaptă, adică rămâne în acelaşi lor, iar comerciantul este obligat să aştepte, adică să menţină preţul fixat cel puţin până la vânzare. Aceasta este condiţia prin care clientul este încurajat să cumpere, având impresia că plăteşte obiectul nu în funcţie de jocul complicat al evaluărilor în continuă modificare, ci la preţul său, ca şi cum acesta ar rezulta din

111 (VI83) ei nu pot participa la curs... la activitatea de schimb

însăşi natura lucrului. Este, desigur, o iluzie, deoarece preţul este aplicat obiectului ca o etichetă pe un articol şi, în realitate, el se modifică neîncetat, în timp ce obiectul rămâne acelaşi. Dar chiar şi când ne târguim, ca şi cum ne-am da seama de toate artificiile care intră în determinarea preţurilor, în realitate rămânem convinşi că există un preţ adevărat, care corespunde valorii lucrului, pe cart negustorul ni-l ascunde şi căutăm să-l facem să recunoască, sau chiar cel pe care ni i-a spus, dar încercăm să-l facem să uite de el. Ideea că preţul vine din afară, că nu este intrinsec obiectului este cea pe care vânzătorul încearcă s-o îndepărteze, convingându-şi clientul că obiectul este vândut la preţul său. Nu reuşeşte să fixeze treptat preţul obiectului, să-l încorporeze în acesta decât dacă oferă obiectul, pentru un timp mai scurt sau mai lung, la acelaşi preţ.

Cineva care a cumpărat o mobilă, o haină, sau chiar un articol de consum curent, şi le duce acasă, îşi poate închipui că acestea îşi păstrează valoarea, măsurată în preţul plătit vânzătorului, pentru tot timpul folosirii lor, până când ies din uz sau dispar. Aceasta este adesea o eroare, căci, dacă ar revinde imediat sau după un anumit timp acelaşi obiect ori dacă ar trebui să-l înlocuiască, ar constata că preţul lui s-a modificat. Cumpărătorul trăieşte cu vechile amintiri. Amintirile comerciantului sunt, în privinţa preţului, mai recente; căci, vânzând multor persoane, îşi epuizează marfa şi trebuie să se aprovizioneze de mai multe ori până când revine clientul pentru a-şi face cumpărăturile. Totuşi el este, faţă de en-grosist, în aceeaşi situaţie ca şi cumpărătorul faţă de el. De aceea preţul cu amănuntul se schimbă mai lent decât cel en-gros, cu o întârziere. Rolul negustorilor cu amănuntul este aşadar acesta: trebuie să stabilizeze preţurile în aşa măsura încât clienţii să poată cumpăra. Nu este altceva decât o aplicare particulară a unei funcţii pe care orice societate trebuie s-o îndeplinească: deşi totul se schimbă neîncetat, să-şi convingă membrii că ea nu se schimbă, cel puţin pentru o perioadă dată şi în anumite privinţe. La fel,

societatea comercianţilor trebuie să-i convingă pe clienţi că preţurile nu se modifică, cel puţin pentru timpul necesar acestora să se hotărască. Ea nu reuşeşte acest lucru decât cu condiţia de a se stabiliza pe sine şi de a se fixa în anumite locuri unde vânzătorii şi mărfurile se imobilizează în aşteptarea cumpărătorilor. Cu alte cuvinte, preţurile nu s-ar putea fixa în menona cumpărătorilor şi a vânzătorilor înşişi dacă nu s-ar gândi simultan, şi unii şi ceilalţi, nu doar la obiecte, ci şi la locurile în care acestea au fost expuse şi oferite. Dat fund că grupul economic nu poate cuprinde cu memoria o perioadă Mfede lungă şi proiecta amintirile despre preţ într-un trecut atât de îndepărtat fără să dureze el însuşi, adică să rămână acelaşi, în aceleaşi locuri, pe aceleaşi amplasamente, e firesc ca grupul şi membrii săi, replasându-se în fapt sau în gând în aceste locuri, să reconstituie lumea valorilor în cadrul format de acestea.

Nu e nimic de mirare în faptul că amintirile unui grup religios sunt retrezite de vederea anumitor locuri, amplasamente şi dispuneri ale obiectelor. Separaţia esenţială pentru astfel de societăţi, între lumea sacră şi cea profană, se realizează material în spaţiu. Când intră într-o biserică, într-un cimitir, într-un loc sacru, credinciosul ştie că va regăsi aici o stare de spirit pe care a mai trăit-o şi că, împreună cu ceilalţi, va reconstitui, pe lângă comunitatea vizibilă, o gândire şi amintiri comune, exact aceleaşi care s-au format şi s-au păstrat în epocile precedente în acelaşi loc. Desigur, chiar şi în lumea profană, în ocupaţii fără vreo legătură cu religia, în contacte cu medii de-o cu totul altă natură, mulţi credincioşi se comportă pios, raportându-şi, cât de mult pot, gândurile şi faptele la Dumnezeu. În cetăţile antice, religia era omniprezentă, iar în multe alte societăţi străvechi, în China de exemplu, nu exista vreun refugiu din faţa influenţelor exercitate de forţele supranaturale. Pe măsură ce principalele activităţi ale vieţii sociale s-au desprins de controlul religios, numărul şi întinderea spaţiilor consacrate religiei sau ocupate în mod obişnuit de

comunităţi religioase s-au redus. Fireşte, „pentru cei sfinţi, totul este sfânt” şi nu există loc într-atât de profan în aparenţă unde creştinul să nu-l poată evoca pe Dumnezeu. Credincioşii simt totuşi nevoia de-a se reuni periodic şi de-a se strânge laolaltă în edificii şi pe amplasamente consacrate evlaviei.

Nu e suficient să trecem pragul unei biserici eu să ne amintim amănunţit şi precis raporturile noastre cu grupaj *celor de aceeaşi credinţă*. În orice caz, ne regăsim în dispoziţia spirituală comună credincioşilor adunaţi într-un loc de cult şi, cu toate că nu e vorba de evenimente propriu-ziso, ci de o înclinaţie şi o direcţionare uniformă a sensibilităţii şi a gândirii, în asta constau fondul şi conţirnihil cel iuţii important al memoriei colective religioase. Aşadar, acesta se conservă, fără îndoială, în zonele consacrate, căci îl regăsim de îndată ce reintrăm în ele.

Putem chiar să ne închipuim că memoria grupului nostru este la fel de continuă ca şi amplasamentele unde, după cum ni se parc, ea se păstrează şi că, fără întrerupere, acelaşi curent de gândire religioasă a trecut pe sub aceste bolţi (de-a lungul timpului). Iară îndoială1, există momentu’ când biserica e aproape sau complet goală, perioade în care uşile ci sunt închise, când nu se afla acolo decât zidurile şi obiectele inerte. În acest timp, grupul este dispersat, lotuşi el durează şi rămâne acelaşi; când se va reuni, nu va exista nicio bănuială că acesta s-al 11 schimbat sau ar fi încetat să existe pentru un timp, cu condiţia ca, în acest interval, credincioşii să îi trecui prin faţa bisericii, să o 11 văzul din depărtare, să-i 11 auzit clopotele, să iI păstrat în minte imaginea reuniunii din acest loc şi a ceremoniilor la care asistaseră între aceste ziduri sau să fi fost oricând capabili să o evoce. Dar, pe de altă parte, cum ar putea II ei siguri ca sentimentele lor religioase nu s-au schimbat, căci înşişi sâni la lei ca altă dată, fără să se poată distinge în personalitatea lor ceea ce line de Trecut şi ceea ce ţine de viilor dacă permanenta locurilor nu le-ar oferi o garanţie? Un grup religios, mai

mult decât oricare altul, arc nevoie să se sprijine pe un obiect, pe o parte durabilă a realităţii, intrucil el însuşi pretinde a mi se în schimbat, în timp ce toate instituţiile şi obiceiurile se transformă în pir, iar ideile şi experienţele se

* (VINV (ttrt liituax Mi r>j rrxiilA nimic miniesc. Pe când cele, alte grupuri încearcă să-şi convingă membrii că regulile şi aranjamentele lor rămân aceleaşi jeülru o perioadă, dar în perioada limitata, societatea religew să nu poată admite să fie astăzi altfel decât la origine şi nici să se modifice în viitor. Însă. fiindcă nu găseşte un element de stabilitate în lumea gândurilor şi a sentimentelor, r» trebuie să-şi bazeze echilibrul pe materie şi pe una sau mai multe porţiuni ale spaţiului.

Biserica nu este doar locul unde se adună credincioşii şi incinta în caic nu pătrund iuHudiţele mediilor profane. Mai întâi. ptiu aspectul său interior, că se distinge de orice alt loc de reuniune, de celelalte sedii ale vieţii colective. Distribuţia şi aranjarea zonelor sale răspund nevoilor cultului şi se inspiră din tradiţiile şi gânduriic grupului religios. l le că sunt destinate locuri diferite pentru diversele categorii de credincioşi, fie că ritualurile cele mai importante şi principalele foi îne de devoţiune îşi găsesc aici locul potrivit, biserica însăşi impune membrilor grupului o aşezare şi atitudini şi imprimă în mintea lor un ansamblu de imagini la fel de bine determinate şi imuabile ea şi riturile, rugăciunile, articolele dogmatice. Pentru practica religioasă este necesar. Iară îndoială, ca anumite zone ale sanctuarului să fie despărţite de altele, căci ghidiica grupului arc nevoie să-şi concentreze atenţia în anumite puncte, proiectilul asupra acestora o parte mai însemnată a substanţei sale. şi. În timp ce pentru preoţi, mai buni cunoscători ai tradiţiilor, luate detaliile acestei aşezări interioare au un sens, corespund adică unei direcţionări a gândirii religioase, în mintea masei de credincioşi predomină, în faţa acestor imagini materiale, o impresie tic mister. Nici în templele antice, în tel de la Ierusalim, nu toţi credincioşii erau admişi în zonele Lule nun sacre, în altar sau în sanchiai Biserica este asemenea

unei cărţi din care puţini pot desciha toate câiuk-Icrele. (hicum, din moment ce cultul csiv puiuliut, i”.

C (htcaţin religioasă este primită în ulteriorul acestor huiţe gindutile grupului iau lumia oluvcicloi preze

Deoarece găsesc peste tot imagini ale lui Dumnezeu, ale *apostolilor şi* sfinţilor şi un decor de lumini, podoabe şi veşminte ecleziastice, ei îşi reprezintă astfel şi în acest cadru fiinţele sfinte şi paradisul şi transpun în astfel de tablouri adevărurile transcendente ale dogmei. Religia se exprimă sub forme simbolice care se desfăşoară şi se apropie în spaţiu: numai cu această condiţie suntem asiguraţi că ea dăinuie. De aceea trebuie răsturnate altarele vechilor zei şi distruse templele lor, dacă se doreşte ştergerea din memoria oamenilor a amintirii cultelor perimate; credincioşii dispersaţi se plâng că sunt departe de sanctuare, ca şi cum zeul lor i-ar *fi* abandonat, iar de fiecare dată când se ridică o biserică nouă, grupul religios simte că se măreşte şi se consolidează.

Dar fiecare religie îşi are propria istorie sau, mai degrabă, există o memorie religioasă formată din tradiţii, cu originea în evenimente adesea foarte îndepărtate în trecut şi care s-au produs în locuri determinate. Or, ne-ar fi destul de greu să evocăm evenimentul fără să ne gândim la loc, pe care, în general, nu *îl* cunoaştem fiindcă l-am fi văzut, ci fiindcă ştim că există, că l-am putea vedea şi că, în orice caz, existenţa lui este garantată de martori. De aceea există o geografie sau o topografie religioasă. Când cruciaţii au ajuns la Ierusalim şi au recucerit locurile sfinte, au căutat cu obstinaţie amplasamentele unde tradiţia situa principalele evenimente relatate în evanghelii. De multe ori, ei au localizat mai mult sau mai puţin arbitrar uncie detalii din viaţa lui Hristos sau de la începuturile bisericii creştine, orientându-se după vestigii incerte şi chiar, în lipsa oricăror urme, după inspiraţia de moment. De atunci, mulţi pelerini au venit să se roage în aceste locuri, s-au format tradiţii noi, iar astăzi este greu de distins între amintirile locurilor legate de primele secole ale erei creştine şi tot ceea ce a adăugat imaginaţia

religioasă. Dar, fără îndoială, niciuna dintre aceste localizări nu este demnă de încredere, nefiind atestată de o tradiţie destul de continuă şi de veche. Se ştie. de altfel, că de acelaşi loc se leagă, în acelaşi timp, mai multe tradiţii htmic, că nu puţine amintiri au oscilat vizibil pe pantele Muntelui Măslinilor sau ale Colinei Sionului, s-au deplasat dintr-un cartier în altul, ca unele dintre ele le-au atras pe celelalte sau, dimpotrivă, s-au despărţit, căinţa Sfântului Petru detaşându-se, de exemplu, de lepădarea sa şi fixându-se într-un alt loc. Dacă totuşi Biserica şi credincioşii se obişnuiesc cu aceste variaţii şi contradicţii, nu este oare pentru că memoria religioasă are nevoie să-şi închipuie locurile pentru a evoca evenimentele pe care le leagă de acestea? Fără îndoială, nu toţi credincioşii pot merge în pelerinaj la Ierusalim ca să contemple cu propriii ochi locurile sfinte. E suficient însă să şi le imagineze şi să ştie că ele dăinuie: iar ei nu s-au îndoit niciodată de asta.

Oricare ar fi rolul jucat de cultul locurilor sfinte în istoria creştinismului, ca şi a altor religii, particularitatea spaţiului religios este că, Dumnezeu fiind prezent peste tot, nu există regiune care să nu poată participa cu acelaşi caracter sacru ca şi aceste locuri privilegiate în care s-a manifestat şi e suficient ca, în mod colectiv, credincioşii să vrea să comemoreze o anumită latură a persoanei sale sau o faptă a sa, pentru ca aceste amintiri să se fixeze în această regiune, unde ei le pot regăsi. Cum am spus, orice biserică poate îndeplini acest rol: se poate spune că Iisus Hristos a fost răstignit nu doar pe Golgota, ci peste tot unde este venerată crucea şi că nu doar în Cenaclu a intrat el în comuniune cu discipolii, ci peste tot unde se celebrează liturghia, iar credincioşii primesc împărtăşania. La acestea trebuie adăugate capelele consacrate Fecioarei, apostolilor sau sfinţilor şi atâtea locuri care-i atrag pe credincioşi pentru că se află aici o relicvă (icoana unui martir), un izvor tămăduitor, un mormânt în jurul căruia au avut loc miracole etc. Desigur, la Ierusalim, în Palestina şi Galileea locurile de comemorare sunt mai numeroase: intrenga istorie evanghelică este scrisă pe pământul lor:

ele sunt. de ahfei. de doul ori Sfinţite, nu doar prin vo.nl «$. vrerii.

adună sau se perindă P = «ici. «» P™

aşa se crede) aici s-au putut vedea, în vremea lui Hristos *cele povestite* în cărţile sfinte. Dar, dat fiind că, în cele di urmă, importantă este semnificaţia invizibilă şi eternă «acestor fapte, ele pot fi evocate în orice loc, cu condiţia să adoptăm aceeaşi atitudine, adică să fie reproduse material crucea şi sanctuarele întemeiate (pe pământul sfânt) pe teatrul istoric al evangheliilor. Astfel s-a constituit ritualul drumului crucii, ca şi cum. prin reproducerea, la mare distanţă de Ierusalim, a chinuitului drum şi a opririlor, pelerinii intrau într-o stare care le permitea să trăiască scenele succesive ale patimilor. De fiecare dată se urmăreşte acelaşi scop. Societatea religioasă vrea să se convingă pe sine că nu s-a schimbat deloc1, în timp ce totul în jur se transformă. Ea nu reuşeşte decât cu condiţia de a regăsi locurile sau de a reconstrui în jurul ei o imagine cel puţin simbolică a locurilor în care s-a format iniţial. Căci locurile participă la stabilitatea lucrurilor materiale şi tocmai fixându-se pe ele. Încadrându-se în limitele lor şi adaptându-şi atitudinea după dispunerea lor, gândirea colectivă a grupului de credincioşi are cele mai multe şanse să se imobilizeze şi să dureze, este exact condiţia memoriei.

Rezumând toate cele scrise anterior, vom spune că majoritatea grupurilor, nu doar cele rezultate din alăturarea permanentă a membrilor în limitele unui oraş, ale unei case sau ale unui apartament, ci şi multe altele, îşi trasează într-un fel forma pe sol şi regăsesc amintirile colective în cadrul spaţial astfel definit. Cu alte cuvinte, există tot atâtea moduri de reprezentare a spaţiului câte grupuri. Atenţia se poate fixa pe limitele proprietăţilor, pe drepturile legate de diferitele porţiuni de sol, se poate distinge între locurile ocupate de stăpâni şi de sclavi, de suzerani şi de vasali, de nobili şi de plebe, de creditori şi de debitorii lor, precum şi între zonele

(VI86) din momentul în care s-a constituit şi nu

reuşeşte decât cu condiţia să regăsească (să reconstituie în jurul)

a<mt şi pasive, de unde se propaga sau asupra cărora se exercită drepturile acordate sau retrase persoanei. Ne putem pnii. de asemenea, la amplasamentele ocupate de bunurik economice, care nu capătă valoare decât în măsura în care sunt oferite şi puse în vânzare în pieţe şi magazine, adică la limita care separă grupul economic al vânzătorilor de clienţii lor; şi aici există o porţiune de spaţiu care se diferenţiază de celelalte: cea în care partea cea mai activă a societăţii, care este interesată de bunuri, locuieşte în mod obişnuit, punându-şi amprenta asupra ei. În fine, se poate lua în considerare separaţia primordială din conştiinţa religioasă, între locurile sacre şi cele profane, deoarece există porţiuni de pământ şi regiuni spaţiale alese de grupul de credincioşi şi „interzise” celorlalţi, unde cei dintâi găsesc totodată un adăpost şi un sprijin pentru tradiţiile lor. Astfel, fiecare societate decupează spaţiul în felul său, dar urmând de fiecare dată aceleaşi linii, încât să constituie un cadru fix în care îşi include şi îşi regăseşte amintirile. [Acordăm un loc considerabil imaginilor spaţiale în explicarea memoriei ca şi cum conservarea (şi ne sprijinim pe asta) amintirilor s-ar explica prin permanenţa locurilor sau prin durata materiei. Nu este însă decât un cerc vicios şi s-ar putea contraargumenta în acelaşi mod ca şi ţaţă de explicarea memoriei prin creier, cum ar putea materia să determine memoria din moment ce numai prin memorie cunoaştem materia sau cel puţin durata şi stabilitatea acesteia? Acest argument capătă uneori forma următoare: cum să fie creierul un suport pentru memorie de vreme ce doar prin memorie suntem asiguraţi că acesta subzistă? La fel, se va spune că nu imaginea locurilor, adică a anumitor porţiuni ale spaţiului, ne poate ajuta să ne amintim, căci ea nu se păstrează decât în mintea celor care îşi amintesc. Afirmaţia este greu de combătut dacă avem în vedere, pe de o parte, spiritul individual, ale cărui stări de conştiinţă se derulează în timp. iar, pe *de altă parte, spaţiul*

(geometrilor) golii de orice semnificaţie,» Mou instantaneu care nu există decât pentru un moment. Dar asta înseamnă a *pune spaţiul în afara* timpului. Este evident, atunci, că o memorie individuală care nu se *derulează decât în* timp nu be poate sprijini pe un spaţiu care nu durează. Putem totuşi să ne întrebăm dacă aceste două noţiuni, de spirit situat în afar» timpului (căci astfel este concepută memoria strict individuală) şi spaţiu extratemporal, corespund vreunei realităţi (nu gândim însă decât privind din punctul de vedere al unuia sau mai multor grupuri). Spaţiul nu este o realitate de moment nu este instantaneu, ci imobil, iar imobilitatea nu este posibilă şi de înţeles (decât în timp) decât prin durată. (Să ne reculegem, să închidem ochii.) Se poate spune că spaţiul geometrilor este în întregime în prezent, adică în acest moment fără durată care nu este decât limita dintre trecut şi viitor? Dar spaţiul, aşa cum şi-l reprezintă societatea geometrilor, este, dimpotrivă, cel mai durabil, deoarece proprietăţile descoperite aici sunt adevărate nu doar în (momentul) timpul când sunt demonstrate, ci au fost astfel de când există oameni capabili să şi le reprezinte. Nu acelaşi lucru se poate spune despre spaţiul sau despre aspectele lumii materiale pe care pictorii se străduiesc să le reproducă şi să le fixeze, şi s-ar putea admite, la limită, (că viziunea) că un artist (corespunde) este interesat în primul rând de jocurile de culori şi de combinaţiile de forme, aşa cum apar ele pentru prima dată şi care nu se reproduc: viziune fugitivă sau, cum spune domnul Bergson, secţionare instantanee într-un curent continuu al realităţii. De altfel, probabil că şi aici, în măsura în care există tradiţii artistice în pictură, ca şi în celelalte arte, de vreme ce pictorii (insistă) sunt sensibili mai ales la unele armonii sau contraste de ton, la anumite tipuri (de figuri) sau atitudini şi ne-au obişnuit să ne fixăm atenţia asupra unor aspecte ale naturii sensibile mai degrabă decât asupra altora, tabloul pe care aceasta îl desfăşoară în faţa lor şi a noastră conţine numeroase elemente relativ stabile. În orice caz, numai cu preţul unui efort artificial, desprinzându-se şi

desprinzându-ne de toate celelalte grupuri şi de preocupările acestor», ei reuşesc să se plaseze cât de cât în instantaneu. Nimic nu este însă mai puţin natural.

Orice societate, pentru a dobândi consistenţă şi a se», trebuie să le ofere membrilor şansa de a se pune de x «wd. de a se apropia şi a se regăsi, încât să descopere în mod colectiv raţiunea de a fi a grupului. Această necesitate se impune mai mult sau mai puţin, după cum activitatea comună este continuă sau intermitentă şi după cum respectiva parte a societăţii este ea însăşi cea mai activă sau cea mai puţin activă. Dar, într-un anumit grad, ea se impune mereu. Dat fiind că grupul trăieşte în spaţiu şi pe pământ, tot aici sunt dispersaţi membrii şi trebuie să se regăsească. În spaţiu trebuie societatea să-i înveţe a se pune de acord. Astfel, spaţiul poate fi cunoscut numai pentru că părţile sale sunt imobile şi nu-şi schimbă locul una faţă de alta: asta permite grupului să-şi regleze acţiunea şi mişcările raportându-se la această dispunere stabilă a lumii materiale. Dar, în acest sens, se poate spune că societatea imobilizon? o parte din ea însăşi, o parte din gândirea sa, cea orientată spre lumea materială. Ea se poate convinge şi îi poate convinge pe membri că, în esenţă, ea nu se schimbă deloc, (şi că durează) că nu devine altfel decât fusese, că, adică, durează. Prin urmare, spaţiul social este obligatoriu în timp. Dacă ar apărea numai un moment şi ar dispărea imediat, societatea n-ar mai avea niciun motiv să fie interesată de acesta, încât nu s-ar mai putea vorbi de un spaţiu social, iar, pe de altă parte, în lipsa acestuia, nu vedem pe ce baze şi-ar mai întemeia societatea sentimentul propriei identităţi.

Putem acum să răspundem la obiecţia prezentată mai sus: cum ar putea fi durata spaţiului condiţia memoriei noastre, de vreme ce nu ne este garantată decât de memoria însăşi? în realitate, ceea ce durează sau pare să dureze este raportul între o anumită figură sau dispunere materială, forma ori conturul grupului sau ale activităţi, sale proiectate în spaţii, şi gândirea sau reprezentările esenţiale ale societăţii aceasta” este atitudine» grupul

„rezultată din rapo*rturile sale cu* lucrurile. Nu se poate spune aşadar că, sunt*em asi*g*uraţi că* s*pa*ţ*iul sub*z*istă, e* pe*n*t*ru că* g*ru*pul pus *amp*r*enta asu*p*ra ace*s*tuia, l*-a *con*struit după asemănarea sa şi pentru că îl ţine minte. Căci grupul însuşi nu durează nu-şi aminteşte decât în măsura în care se sprijină pe această imag*ine sta*bilă a spaţ*iului, de* c*ar*e*,* într-un fel*, a* le*g*a*t ami*n*tirile. Da*r nu se poate spune nici că, dacă grupul este asigurat că durează şi că are o memorie în acest sens e pentru că se confundă cu spaţiul printr-o întreagă parte a sa. sau pentru că materia şi locurile sunt în sine durabile. Imaginea spaţiului nu durează decât în măsura în care grupul îşi fixează atenţia asupra ei şi o asimilează în gândirea sa.]

Să ne reculegem acum, să închidem ochii, să ne întoarcem pe firul timpului cât mai mult în trecut, atât cât poate gândirea noastră să se fixeze asupra unor scene sau persoane a căror amintire o păstrăm. Nu părăsim niciodată spaţiul. Nu ne regăsim, de altfel, într-un spaţiu nedeterminat, ci în regiuni pe care le cunoaştem sau despre care ştim că le putem localiza fiindcă fac parte din mediul material în care ne aflăm în prezent. Degeaba mă străduiesc să şterg acest anturaj local, ca să rămân numai cu sentimentele pe care le-am încercat sau cu reflecţiile pe care le-am formulat altă dată. Sentimentele, reflecţiile, ca orice alte evenimente, trebuie să fie plasate într-un spaţiu unde am locuit sau pe unde am trecut atunci şi care există şi acum. Să încercăm să urcăm şi mai departe în trecut. Când ajungem la epoca în care nu ne reprezentam încă, măcar confuz, locurile, dăm şi peste zone ale trecutului inaccesibile memoriei noastre. Nu e aşadar adevărat că, pentru a ne aminti, trebuie să ne transpunem, în gând, în afara spaţiului[112], căci, dimpotrivă, doar imaginea spaţiului ne dă, datorită stabilităţii sale, iluzia că nu ne-am schimbat

---

112 (VI87) dar cum ar putea fi altfel de vreme ce, prin memorie, ne reprezentăm trecutul ca și cum ar fi prezent și numai spațiul este capabil să ne Înfățișeze o asemenea stabilitate (timpul care pare a fi rămas imobil) și este destul de stabil pentru a stabili o legătură continuă între momentele succesive ale duratei,

în timp şi că putem regăsi trecutul în prezent; dar tocmai astfel poate fi definită memoria; şi numai spaţiul este destul de stabil pentru a putea dura fără să se învechească sau să-şi piardă una dintre părţile componente[113].

Postfaţă

9

Sociologia memoriei a reprezentat pentru Halbwachs în *Cadrele sociale* o luptă epistemologică şi totodată una politică, în care, contrazicându-l pe Bergson, instituia (în concluzie) un nou raţionalism, o nouă sociologie, o nouă teorie a progresului care trebuia să fie, în concepţia sa, psihologic şi politic în acelaşi timp. Am prezentat detaliat aceste elemente în postfaţa la *Cadre* apărută în 1994. Ceea ce era adevărat în 1925 să se fi schimbat în opera postumă descoperită în 1945 şi publicată între 1948 şi 1968? Problema esenţială este, într-adevăr, cea a continuităţii sau a rupturii din *Memoria colectivă* în raport cu *Cadrele sociale*.

Datarea, manuscrisul şi carnetele

Dosarele manuscrise, abuziv numite „manuscrisul" *Memoriei colective*, confruntate cu carnetele, contrazic în primul rând datarea: *Memoria colectivă* nu a fost scrisă în 1942 – 1944, ci în mai multe reprize pe parcursul a aproape douăzeci de ani, din 1925 până în 1944.

Prima fază a operei, semnalată în carnete din 1925, era o completare teoretică la *Cadre*. Această primă etapă, atestată prin copierea integrală în carnetele din 1932 a criticii aduse de Blondei *Cadrelor* în 1926, permite datarea între 1926 şi 1932 a primului manuscris, care constituie primul capitol din vechea ediţie, „Memorie individuală şi memorie colectivă". La aceeaşi dată Halbwachs notează că reciteşte *Identitate şi simultaneitate* de Bergson. Această recitire metodică şi reevaluarea sociologică a simultaneităţii vor constitui, de altfel, o experienţă ale cărei linii principale le evocă în capitolul despre timp. Pentru el, crucială este legătura unei conştiinţe individuale

113 (VI88) adică: pentru a dura fără să se schimbe, ca o imagine imobilă a timpului.

cu una sau mai multe alte conştiinţe; rezultatul este o primă etapă epistemologică, antibergsoniană, care continuă *cadrele sociale* şi al cărei orizont de reflecţie este timpul, după cum îşi aminteşte J.M. Alexandre, iar asta dinainte de 1938. Argumentele epistemologice s-au cristalizat şi structurat, probabil, după sosirea la Paris în 1935, după cum indică în carnete, dată de la care elaborează un curs despre *Cadrele sociale* pentru Sorbona.

A doua mare perioadă a *Memoriei colective*, dintre

1938 şi 1944, ne este semnalată în carnete prin intenţia de a scrie o lucrare ştiinţifică pentru a uita, pentru a transpune deznădejdea politică.

El o propune drept un *consol amenttun* pentru înfrângerea politică; în splendidul text despre criza din 13 martie 1938, Halbwachs scrie următoarele rânduri: „Alaltăieri am împlinit 61 de ani... mi se telefonează de la Strasbourg... trupele germane intră în Austria... după douăzeci de ani se descoperă că Germania a câştigat războiul... trebuie să ne aşteptăm, în curând, la anexarea, la dezmembrarea Cehoslovaciei. Vom amâna până la limitele extreme şi chiar dincolo de ele pentru a evita războiul... *Finis Austriac* încă nu e destul de grav. *Finis Anglie* este... Reacţionarii noştri sunt în acelaşi timp atât de aroganţi şi de proşti încât nu se mai ştie ce înseamnă să fii francez, ei îşi sacrifică ţara pentru interesele şi încăpăţânarea lor de clasă... *Aş vrea să am puterea de a mă dedica muncii, pentru ca uitarea completa a politicii interne şi externe să-mi aducă binefacerea şi liniştea gândiriiv* se pare că muncitorii vienezi au rezistat în suburbiile Vienei, trebuie să ne înclinăm adânc în faţa lor, ca şi în ţaţa guvernului spaniol”. Or, după 1938, în afara cursurilor universitare, lucrarea căreia i se dedică Maurice Halbvvachs se numeşte *Memoria colectivă*. Aceasta va fi aşadar, începând din 1938, o operă politică de rezistenţă implicită la hitlerism, apoi, în perioada ocupaţiei, o operă politică de

1 Sublinierea noastră.

rezistentă scrisă ca literatură de contrabandă,

împotriva colaboraţioniştilor. Dar din 1940 este scrisă. împotr.va spiritelor false care, cu mult înainte de pactul germano-şov etic, în anumite medii de stânga (Giono), constitu. e leagănul viitoarei stingi de la Vichy; faţă de acestea Halbwachs îşi exprimă toată antipatia politică, scriind în carnetele sale la H octombrie 1940: „Jeanne s-a căsătorit cu Michel Alexandre, profesor de filosofie... amândoi foarte pacifişti. Din acest moment drumurile ni s-au despărţit, iar pentru lungi perioade am pierdut contactul cu ea”. Aceste două persoane sunt primii cititori ai *Memoriei colective* şi sunt aşadar la originea a ceea ce această carte, această mare carte a devenit. Neşansa lui Halbwachs era că nu putea pretinde un zel entuziast din partea acestor pacifişti pentru editarea unei opere combative, mai ales că-i îndepărtase din viaţa sa.

Primul manuscris al Memoriei, *1925 – 1927*: *o nouă reflecţie asupra ideii de cadru social pornind de la o polemică între Proust şi Bergson*

Carnetele lui Maurice Halbwachs ne vor permite să reconstruim elementele care vor fi constituit primul manuscris (din care nu s-a păstrat nimic), scris între 1925 şi 1927, copiat (despre asta există indicii) şi apoi reluat în cel de-al doilea manuscris, din 1932. Începând din 1925, se acumulează elemente formate din note de lectură şi din meditaţii ocazionate de plimbări, elemente care vor fi refolosite în *Memoria*. Halbwachs şi-a adnotat ulterior carnetele şi le-a recitit în perioada finală de redactare a *Memoriei*. Avem de-a face aici nu numai cu o legătură îndepărtată, ci cu o întreagă muncă, din care nu putem determina decât punctele de plecare.

Elementele din carnete reutilizate de Halbwachs în *Memoria colectivă* merg chiar până la notele tăcute în elaborarea *Cadrelor*, în 1923. Unul dintre punctele de plecare teoretice ale lui Halbwachs constă în folosirea împotriva lui Bergson (încă de pe vremea *Cadrelor*) a cărţii lui Samuel Butler, *Viaţa şi obişnuinţa*, tradusă de Larbaud în 1922. Maurice Halbwachs nota maliţios că teoria bergsoniană a memoriei duble era prezentată aici încă din

1877 (*Les Cadres*, Albin Michel, Paris, 1994, p. 99, n. I). Dar în special un text al lui Butler, nereluat în *Cadre* şi citat în carnete, va ilustra o idee importantă din capitolul 1 al *Memoriei*, cea a mărturiei. „La fel, pentru a povesti ceva, e nevoie de doi. unul îşi aminteşte, iar celălalt evocă mediul ambiant din acel moment al primului...” (p. 273). Lectura multor memorii (Stendhal, de exemplu) avusese loc înainte de *Cadre*, dar ele vor fi cu adevărat utilizate în *Memoria colectivă*. Dincolo de aceste prime reflecţii, toiul indică o perioadă de reluare a

Cadrelor în contextul polemicii cu Bergson.

În mitul plutei de la sfârşitul *Cadrelor*, Halbwachs arăta că noţiunile din care sunt constituite cadrele memoriei permit să se ajungă de la o idee la alta, de la o imagine la alta: prin această concepţie a noţiunii, dubla memorie a lui Bergson (una a gândirii şi una a imaginii) îşi pierdea orice semnificaţie. Această schemă va fi generalizată în carnete pentru a combate opoziţia stabilită de Bergson între gândire şi mişcare; Halbwachs o va aplica într-o replică pe care o va refolosi în primul capitol al *Memoriei* sub noua formă a unei teme pe care vom avea ocazia să o reluăm: cea a întâlnini între curentele memoriei. Lstc aici vorba despre o întâlnire ontologică între mişcarea stăpânită şi stăpânitorul aliat el însuşi în mişcare. Acesta este obiectul unei foarte frumoase pagini, intitulate „20 aprilie 1927, pe drumul spre Mcgeve: „În timp ce urcam pe drumul spre Megeve, din ce în ce mai sus de Sallanches, atenţia mea se fixa asupra pereţilor stâncoşi, a arborilor cu rădăcini târâloare, încâlcite... toată această dezordine în plină mişcare a vieţii naturale, l otuşi drumul este solid sub paşii mei, precis trasat, consolidat de ambele părţi, este monoton, definit, stabil şi imobil în mijlocul acestei naturi în perpetuă curgere, iar pietrele juxtapuse formează cu el un fel de structură imuabilă şi durabilă care persistă în toate formele de reînnoire. Astfel se înfăţişează opera omului: forme imobile impuse pentru un timp naturii în mişcare. Este marea opoziţie dintre tehnică şi viaţă. Omul şi inteligenţa lui se regăsesc în

aceste cadre. Totul se schimbă şi doar asta rămâne sau, mai degrabă, inteligenţa nu este decât un ansamblu de forţe stabile adaptate pentru un timp la mişcarea vieţii. Nu înţelegem nimic decât cu condiţia de a ne situa totodată în mişcare şi în imobilitate. Trecem de la un cadru la altul. Cadrele se rup şi se reformează. Numai cu această condiţie ele pot urma îndeaproape sinuozităţile naturii, cărora le comunică puţin din caracterul lor fix. Memoria nu poate fi posibilă fără ceva care să se înfigă şi să se stabilească în aceste cadre, dar ele apar, iau formă şi se definesc la punctul de întâlnire dintre ceea ce trece, se reînnoieşte şi îşi schimbă mereu înfăţişarea şi ceea ce aspiră să rămână, să se reproducă, să se repete.

Idei generale care nu au valoare decât aplicate la o impresie particulară; lumini care nu strălucesc decât atunci când întâlnesc corpuri substanţiale, aşa cum inteligenţa nu se dezvăluie decât atunci când se loveşte de obiecte inanimate”.

Această reflecţie din aprilie 1927 este centrată pe însăşi ideea de cadru al inteligenţei şi al memoriei. Accentul, care în cartea din 1925 (Ctze/re/e) era pus pe interacţiunea reciprocă dintre cadrele memoriei şi amintiri (pe care, în postfaţa la ediţia clin 1994 a *Cadrelor*, am apropiat-o de ideile de asimilare şi adaptare ale lui Piaget), s-a deplasat acum spre ideea conflictelor între cadre şi amintiri, ca ecou al titlului lui Bergson *(Gândireu şi mişcareu*). Acest imaginar este important în textele contemporane din *Memoriu*, unde memoria copilăriei va fi explicată ca intersectare a unei structuri de memorie colectivă familială cu un curent de memorie adultă. Aceasta va fi o primă variantă a textului, bifată de autor şi care va fi transformată în ideea unei întâlniri generalizate între mai multe gândiri şi mai multe cutvolc de memorie colectivă.

O altă temă a manuscrisului din 1927, reluată în *Memoria* şi în prima sa formă din 1932, este cea a reminiscenţei. Halbwachs medita asupra reminiscenţei din 1925, de atunci încercând să-l opună pe Proust lui

Bergson, la fel cum. În *Cadrele* îl opusese pe Freud lui Bergson în capitolul despre vis, pentru a dovedi că existau o logică, o raţiune, un limbaj trecute din starea de veghe în vis (care nu este aşadar deloc o memorie a imaginii pure). Aici, pe linia ideii de reminiscenţă, el găseşte sau crede că găseşte la Proust substituirea inconştientului bergsonian prin memoria involuntară. La sfârşitul lunii martie din 1925, dată la care *Cadrele* sunt încheiate, el citeşte *Swann* de Proust şi consemnează lectura; iar mai târziu, tot în 1925, scrie: „lectura unor fragmente din Proust şi Quint: Marcel Proust, viaţa şi opera”[114]. Îşi notează astfel impresiile de lectură: „Este o carte extrem de reală, bine construită, oarecum, pentru a imita memoria involuntară [prin reminiscenţe] care, după mine, deşi Bergson nu face această distincţie, este singura adevărată. Memoria voluntară, memoria inteligenţei şi a ochilor nu ne redau din trecut decât facsimile care nu seamănă cum nu seamănă tablourile pictorilor veleitari cu primăvara. Astfel, dacă nu credem că viaţa a fost reală fiindcă nu ne-o amintim şi dacă ni se pare că nu-i mai iubim pe cei morţi fiindcă nu-i mai ţinem minte, o scurtă privire căzută asupra unei mănuşi vechi ne umple ochii de lacrimi”.

Această notă este completată prin două înscrisuri ulterioare, imposibil de datat. Prima prelungire completează prima frază: „[...] o parte din carte este o parte din viaţa mea pe care o uitasem şi pe care dintr-odată, muşcând din madeleina înmuiată în ceai care mă delectează chiar înainte s-o recunosc şi s-o identific pentru că gustam din ea în fiecare dimineaţă; de îndată, toată viaţa mea de atunci reînvie”. A doua prelungire este semnalată printr-o cruce la sfârşitul

WOlhii precedent:] şi, aşa cum spun în cartea mea, la fel ca în jocul japonez în care mici bucăţi de hârtie înmuiate oir-un bol cu apă devin personaje ale jocului... începând cu Kea epocă, toţi oamenii au ieşit dintr-o ceaşcă de ceai... O Qltă parte a cărţii se referă la momentele de

114 Maree! Proust murise în 1922, iar publicarea ciclului romanesc in căutarea timpului pierdut avea să se încheie în 1927 (n. tr.).

trezire când nu şum unde suntem şi ne credem în alt loc, cu ani în urmă.

Judecând după frecvenţa acestei probleme în carnete, ni se pare că Halbwachs este conştient că trăise adesea ceea ce Begson numeşte „falsa recunoaştere”. Este o temă care se regăseşte în multe dintre textele la care s-a renunţat în ediţia anterioară a *Memoriei colective*, dar este centrală mai ales în capitolul 1. Această falsă recunoaştere este extinsă până la a cuprinde iluziile memoriei sau iluziile uitării: iluziile pe care le avem despre amintirea altora, iluziile pe care alţii le au despre amintirea noastră, experienţa iluziilor împărtăşite de participanţii la o călătorie. Va fi un obiect major al reflecţiilor lui Halbwachs, pe care el îl va extinde în mod circular.

La sfârşitul lunii iulie din 1926, la Bayonne, el notează: „La dus şi la întors, caut să văd dacă locurile prin care trecem trezesc în mine amintiri la care nu mă mai gândisem. Numele...? Dar mai ales urcând pe strada în pantă dinspre gară spre foburgul Saint-Esprit, îmi aduc aminte de o după-amiaza (sau alt moment al zilei) când am aşteptat destul de mult în interiorul gării cu bicicleta mea şi revăd, de asemenea, peronul. Dar, chiar dacă eram foarte emoţionat să regăsesc acest lucru cu totul uitat şi din care nu se păstrase nimic, mă gândeam că, deşi ar fi extraordinar ca un ţinut, o clădire sau un diurn să tiezească o amintire care dispăruse cu lotul, se pot aduce multe obiecţii la presupunerea că amintirea a rămas în mine în stare inconştientă: în realitate, nu sunt sigur că nu m-am mai gândit de atunci la acel lucru. Cum aş putea spune că nimic asemănător nu mi-a trecut prin minte, chiar de mai multe ori, în ultimii ani, de vreme ce mi se întâmpla adesea să-mi amintesc că m-am jjindil nu demult, la un anumit loc, la o anumită persoană, deşi mult timp am crezut că nu mă mai gândisem *la ele, că le uitasem*.

Este uşor, de *altfel*, să-mi imaginez cum şi cu ce ocazie am evocat deja acea amintire; ea este strâns legată de o idee care face parte din gândurile mele şi care o însoţeşte întotdeauna, încât îmi este oricând posibil să o

evoc: ideea plictisului care te cuprinde câteodată când aştepţi în gări, ideea unuia dintre momentele când, pierdut într-o mulţime anonimă, eşti suspendat între trecut şi viitorul imediat şi nu ştii de care să te agăţi. În rest, cu cât reflectez, cu atât simt că am fost surprins mai puţin de ceea ce-mi aminteam şi mai degrabă de ceea ce-mi scăpa, dar îmi părea totodată prezent, de parcă îl puteam atinge. Nu am reflectat până acum asupra acestei lacune din memoria mea fiindcă realitatea nu-mi oferea elementele care să mă ajute să reconstitui tot ceea ce înconjoară şi pare să provoace ceea ce lipseşte încă. Aveam doar un cadru extrem de vag, alcătuit mai mult din idei şi sentimente decât din imagini. Cele văzute mi-au permis să-l completez şi să-l clarific, dar în acelaşi timp mi-a dezvăluit ceea ce lipsea. Astfel încât am crezut că extrăsesem din propria memorie ceea ce văzusem material şi că puteam, printr-un simplu efect de evocare interioară, să recuperez ceea ce-mi scăpa. Vom răspunde aşadar astfel când ni se va vorbi despre amintiri revenite dintr-odată, fără ca persoana să se mai fi gândit la ele: 1. Spuneţi că nu v-aţi mai gândit niciodată la asta? De unde ştiţi? Precizarea măsurii în care cele revăzute sunt conforme aşteptărilor diferă de ceea ce memoria singură poate da. Spuneţi că amintirea a revenit, de unde ştiţi că este o amintire, şi nu, dimpotrivă, o percepţie nouă care umple un gol din memoria dumneavoastră?”

Foarte apropiate de acest prim manuscris al

Memoriei (1927) ni se par textele rămase în dosar, pe care le publicăm ca variante şi care constituie încercări de a demonstra slăbiciunile asocierii de idei, pe care se sprijină Bergson. Halbwachs va dezvolta (probabil copiind în 1932 acest prim manuscris) o interpretare care reficclă cauzalitatea reală (legile cauzalităţii materiale). Acest avânt al gândirii lui Halbwachs din anii 1925 – 1927 nu are o continuare sau cel puţin nu lasă urme în carnete. De prin 1927, alte lucrări, în special *Despre sinucidere,* îi îndreaptă în alte direcţii preocupările.

Dar ceea ce ştim despre acesta perioadă datorită

corespondenţei şi carnetelor este că ea constituie ocazia unei considerabile transformări a vieţii sale intelectuale, marcată de călătoriile în străinătate şi în special de cea din 1930, la Chicago.

Al doilea manuscris: *1932*

Găsim în carnete o trimitere la începutul lucrului la al doilea manuscris, pe care-l numim „manuscrisul 1932": Junie 1930... mă apuc de *Durată şi simultaneitate*, pe care n-o mai recitisem". Amintirea din vacanţă, când sociologul lucrează şi redactează, dovedeşte întoarcerea la problema timpului, departe însă de direcţia din 1927. De ce reciteşte atunci Halbwachs această carte a lui Bergson consacrată paradoxurilor despre timp ale lui Einstein?

După cum cititorul îşi aminteşte, cel dintâi editor afirma că Halbwachs voia să scrie o carte despre timp. Mărturia sa pare, în acest context, să aibă o oarecare valoare. Desigur, I lalbwachs dezminte, în capitolul despre timp din *Memoria colectivă*, teza susţinută de J.M. Alexandre, spunând explicit că timpul îl interesează numai în raport cu memoria. Însă acest răspuns al lui Halbwachs este tardiv, legat fiind de cel de-al treilea manuscris, pe care începe să-l redacteze în 1938 şi îl corectează în 1943 – 1944. Trebuie să înţelegem, aici, un fapt care ne permite să le dăm dreptate, în acelaşi timp, şi lui J.M. Alexandre, şi lui Halbwachs, din două puncte de vedere diferite. Nu există o continuitate între primul manuscris, din 1927, şi această problemă a timpului, nimic din reflecţiile despre iluziile memorie sau despre Proust nu anunţă abordarea acesteia. În schimb, textul lui Bergson, *Durată şi simultaneitate*, era o carte de refermă în Polemica izbucnită, de câţiva ani, în jurul ide „de *

lege şi care în 1932 îşi va atinge apogeul, o criză acută, odată cu *principiul indeterminismului* al lui Heisenberg, în această bătălie *generală pentru raţionalism*, Halbwachs va *îmbina rigoarea* experimentală a abordării cantitative, în care a devenit un maestru (analiza conduitelor umane prin statistici şi cifre), cu reevaluarea conştiinţei individuale şi colective ca memorie

şi proiect, adică drept conştiinţă marcată de subiectivitatea timpului. Asta înseamnă a-l întoarce *pe Bergson* împotriva lui însuşi; prin noţiunea de durată, Bergson vrea să plaseze tot adevărul de partea calităţii şi toată artificialitatea de partea numărului; Halbvvachs vrea să arate că nu aceasta este veritabila opoziţie. După cum arata articolele despre metoda statistică, publicate de el începând din 1923, analizând aplicarea acesteia în economia politică, la Simiad, şi în demografie, el ajunge să abordeze problema statisticii în fizică şi să se întrebe în ce măsură e vorba de aceeaşi metodă, în ce măsură indeterminismul unui individ în sociologie şi indeterminismul unei particule în fizică au acelaşi sens. El citează un articol din 1920 al lui Borel... Radioactivitate, probabilitate, determinism", publicat de Victor Karady în *Sociologie şi morfologie sociala* (p. 290). Această lungă expunere despre lege, despre statistică şi despre raţionalism raportat la statistică, plecând de la sociologie şi extinzându-se la alte domenii, se va afla în centrul unor îndelungate reflecţii, căci în 1934 el va scrie „Despre lege în sociologie", articol care se încheia cu aceste cuvinte: „Ne dăm astfel seama cât de importantă este în sociologie luarea în considerare a timpului. După cum ani văzut. Într-o evoluţie socială trebuie să se ţină seama că trecutul se conservă într-o anumită formă, că toate elementele construcţiei sociale sunt şi rămân modificate şi că asupra ei acţionează totodată reprezentarea viitorului şi aşteptările. Dar... un ansamblu uman este capabil să-şi reprezinte, simultan, că trecutul se conservă..." (p. 320).

Ideea lui Halbwachs pare clară, observaţia statistică nu e o „numărătoare" (cum va spune în alte texte), ci este legată *ic* o atitudine experimentală, adică de constatarea că ea se aplică la ansambluri reale şi constante: „observaţia statistică va fi pozitivă numai cu condiţia să se refere la ansambluri reale şi constante" (p. 376). Foarte importanta analiză asupra statisticii, în general, şi a celei utilizate de Dürkheim în *Despre sinucidere*, în particular, îl conduce pe Halbwachs spre concluzia că metoda statistică

riguroasă (lumea cifrelor) nu se aplică decât conştiinţelor colective şi memoriilor colective. Invers, toate studiile sale despre colectiv implică studiul unei memorii colective. Toate studiile sale statistice trimit la o aşteptare colectivă şi la un proiect de comportament economic (ca răspuns la aşteptarea colectivă a grupului). Experienţa în statistică îl determină pe Halbwachs să ia poziţie în disputa indeterminismului, în numele realităţii sociologice a grupului; îl va combate în două rânduri pe Bergson şi a sa teorie a timpului; ca sociolog al statisticii experimentale care asigură o corelare strictă între statistică şi ansamblurile reale (grupurile), şi nu între statistică şi individ; ca sociolog al memoriei, susţinând că memoria colectivă este construită prin coexistenţa trecutului şi prezentului, ca o structurare a timpului de către ansamblul coeletiv care este crupul

Dacă reciteşte, în anii 1930, *Durată şi*o*simutmneikite*, o face aşadar, cu siguranţă, dintr-o preocupare epistemologică legată de statistică; ca nou punct de plecare în regândirea memoriei colective pe baza categoriilor timpului şi pentru a face o critică a teoriei bergsoniene a memoriei, dintr-o nouă perspectivă, pornind de la teoria duratei pure.

În cel de-al doilea manuscris, exigenţa epistemologică se impune ca o nouă luptă raţionalistă pentru lege şi pentru cauzalitate, în contra scepticismului şi a spiritualismului antiştiinţific. Bergson este ilustrul reprezentant al acestora, dar nu acelaşi Bergson din *Materie şi memorie*, ci acela din *Durată şi simultaneitate*. După cum ştim, Bergson se referă în această carte la ecuaţiile pe care se sprijină Einstein în dezvoltarea unor paradoxuri despre timp. poraind de la ideea de simultaneitate. Bergson rede m» este „o confirmare a tezei sale fundamentale, potrivit căreia timpul rea, este un timp individual, iar timpul ştiinţific este o facticitate, o construcţie artificială exterioară acestui timp profund. Al doilea manuscris, „1932”, este aşadar marcat de recitirea critică, în 1930, a cărţii lui Bergson *Durata şi*

simultaneitate. Comparaţia între teoria timpului fizic şi teoria timpului sociolog îl readuce pe Halbwachs la a sa sociologie a memoriei.

Putem data acest manuscris din perioada precisă a anului 1932 datorită carnetelor. După recitirea textului lui Bergson, el începe în 1930 să recopieze un anumit număr de note; separat, recopiază în 1932, pe mai multe pagini, fără să omită niciun cuvânt (adică nu ia note, ci preia textul în întregime), o mai veche critică, datând din 1926, pe care prietenul său Blondei o făcuse *Cadrelor sociale*. Nu exista un motiv major pentru recopierea unui text atât de lung care, în ansamblu, nu era nici profund, nici prea elogios, ca să-l fi păstrat din amor propriu. Este deci un instrument de lucru, introdus în 1932 şi care ne permite să datam manuscrisul. În jurul răspunsului la această critică va fi construit capitolul al doilea al *Memoriei colective*, care constituie stratul cel mai vechi al ansamblului manuscris care ne-a rămas.

În fapt, avem de-a face cu un al doilea manuscris a cărui grafie se potriveşte întru totul cu cea din „ansamblul manuscris” rămas în familia lui Halbwachs (un scris minuscul). Este o meditaţie, o teorie în care Halbwachs nu mai pleacă de la ipoteza din *Cadre*, ci de la necunoaşterea de care dăduse dovadă Blondei şi de la interpretările eronate ale cărţii sale. Noul demers pleacă aşadar de la o respingere a memoriei individuale care era considerată, pe linia lui Bergson, locul esenţial, de această dată, nu al memoriei, ci al timpului, duratei. Pornind de la combaterea strivitoare a opiniei lui Blondei, Halbwachs va respinge nu doar obiecţiile lui Blondei, ci şi pe ale unui alt mare personaj care făcuse o critică nu mai puţin severă, Marc Bloch, dar faţă de care, din mii de motive, păstra o atitudine de eschivă diplomatică. În *Memoria colectivă*, el nu citează critica lui Mire Bloch (din 1925) decât pentru a se preface că o aprobă ţi ti aderă la ea, mulţumindu-i pentru că acceptase considerarea societăţii drept o tradiţie. De altfel, el nu coşi nici nu menţionează în carnete recenzia la *Cadre* făcută de Marc Bloch în 1925.

Două alte note din *Carnete* şi un articol despre Simiand ne permit să datăm în 1932 şi capitolele 2 şi 3. Există în capitolul 2, la pagina 74, o comparaţie între lumea amintirii cuprinsă între două ansambluri şi cea a stelelor pe care vrem să le regăsim pe cer, deşi fac parte din două constelaţii diferite. Or, la acea dată, găsim o notă entuziastă despre vizita pe care Halbwachs o făcuse la Observatorul din Paris şi despre cum percepea el lumea astronomiei şi a stelelor. Pe de altă parte, în 1932, în articolele pentru Simiand şi în apărarea concepţiei de istorie de lungă durată (apropiată de cea a lui Marc Bloch), împotriva istoriei făcute din date şi locuri, el anticipează critica istoriei evenimenţiale atribuite lui Blondei în *Memoriu* (capitolul 2) în opoziţie cu istoria contemporană apropiată, prin durata lungă de trăire a memoriei colective.

Retipariţiu politicii cu premisă a Memoriei colective

Am arătat în postfaţa din 1994 la ediţia *Cadrelor sociale* că opţiunea socialistă şi laică, precum şi politica au animat toată perioada tinereţii lui Halbwachs şi au influenţat mult proiectul său de a scrie *Cadrele sociale*. Această carte se încheia printr-o reinventare a ideii de progres prezentată ca o bună întrebuinţare – în acelaşi timp psihologică şi demografică – a unei memorii colective care nu era *atotputernică* faţă de trecut, ci mereu criticată dintr-un motiv prezent, o memorie care îşi lărgea neîncetat baza jKiitrv x – fapta la transformarea timpurilor. Dupif/2*a/is, ţepare din carnetele sale: lui mai apare nu

Desigur, activităţile ştiinţifice naţionale şi internaţionale îl înfăţişează pe Halbwachs tot ca socialist, dar mai degrabă ca specialist în problema muncitorească şi în consumism decât ca militant. Politica apare, pentru un scurt moment, odată cu victoria electorală a coaliţiei stângiste. Lecturile sale stau mărturie pentru un vast efort prin care Maurice Halbxvachs încearcă să se resitueze după frământările istorice; de notat, în particular, entuziasmul său faţă de *Istoria Revoluţiei ruse* a lui Keriński. Cu ocazia acestei lecturi, el deplânge sacrificiul

intelectualilor şi muncitorilor în Rusia, în beneficiul ţăranilor. Totuşi, călătoriile sale, interesul pentru Noua Şcoală sociologică de la Chicago, atenţia faţă de transformările lumii economice şi politice, arată manifestări ale alternanţei. În mod recurent, există în operă un mecanism stoic pe care *îl* găsim în special în *Memoria* (capitolul 4):

Întoarcerea la Spinoza şi la raţionalismul clasic pentru care cunoaşterea raţională a lumii, a suferinţei, a înfrângerii compensează iluzia individului că este singur pe lume când suferă.

Între 1933 şi 1935, tonul carnetelor se schimbă, iar pentru Halbwachs începe experienţa luptei antifasciste, pe care o va purta activ până în 1938 şi care va fi atât de importantă în înţelegerea *Memoriei colective*. Între 1933 şi 1935, el subliniază cu indignare mărturiile prin care află despre persecutarea evreilor şi a antifasciştilor în Germania. Organizează, mai întâi la Strasbourg, apoi la Paris, activităţi de solidaritate şi de sprijin. De la alegerile din 1936 şi până în

1938, politica ocupă cea mai mare parte a notelor şi, implicit, a preocupărilor sale. Întreaga familie participă la manifestaţii, iar socrul său (Victor Basch) are un rol esenţial în vremea Frontului Popular. Iniţial, entuziasmul şi preocupările transpuse în carnete sunt axate pe războiul din Spania; entuziasmului îi urmează îngrijorarea şi, la urmă, disperarea, exprimată în textul ciut mai sus prin decizia de a se dedica muncii teoretice, ca un doliu după înfrângerea republicanului şi democratului.

În 1935, Halbwachs este numit profesor la Sorbona şi pregăteşte, pentru 1936, un curs despre *Cadrele sociale*.

AL treilea manuscris: *1935 – 1938*

Cea mai mare parte a ansamblului manuscris rămas la familia lui Halbwachs este constituită tocmai din acest al treilea manuscris al *Memoriei colective*, cu un scris omogen, foarte asemănător cu cel din carnetele dintre 1935 şi 1938. Corpusul acestui al treilea manuscris va fi corectat, completat, bifat cu note ulterioare, cu adăugiri a

căror dată precisă este imposibil de fixat, căci scrisul lui Halbwachs se schimbă mult chiar în aceeaşi perioadă. Dar acest manuscris va suscita toată dificultatea de interpretare a articolului „Memoria colectivă la muzicieni”, publicat în 1939 în Revuephilosophique.

Manuscrisul, început în 1935 şi continuat şi după 1939, constituie esenţialul din ceea ce ne-a rămas din *Memoria colectivă*. Cartea se prezintă ca o urmare a articolului despre muzicieni.

Ca şi *Cadrele* din 1925 şi *Memoria* din 1945, articolul despre „Memoria colectivă ia muzicieni” contestă memoria pură a lui Bergson. Articolul, ca şi primele capitole din 1932 şi capitolele centrale din *Memoria* din anii 1940 acordă o maximă importanţă curentului de memorie, alături de noţiunea de memorie colectivă.

De fapt, articolul despre „memoria colectivă la muzicieni” pare cu mult anterior capitolelor 4 şi 5 din *Memoria*; referirea la o societate a muzicienior se regăseşte nu doar în toate textele abandonate despre spaţiu, ci în întreg cuprinsul *Memoriei colective*. Începând cu capitolul 4, nu mai putem separa ansamblul manuscrisului din 1938 de acest articol; se pare că Halbwachs a fost conştient de asta atunci când a cerut ca articolul să fie aşezat la începutul *Memoriei colective*.

Dar „Memoria colectivă la muzicieni” constituie un început abrupt, nou al gândirii lui Halbwachs. Al doilea *manuscris, din 1932, succedase* deja unui moment de meditaţie fără rezultat asupra noţiunii de cadru şi de uitare involuntară care I-a preocupat în anii 1925 – 1926. „Manuscrisul 1932” începuse o apărare a *Cadrelor sociale*, reluând analiza în *replică la* obiecţiile lui Blondei. Mai mult decât manuscrisul din *1932*, articolul despre „Memoria colectivă la muzicieni” nu trimite la nicio referinţă sociologică; nimic nu pare să pregătească acest articol, nici *Cadrele*, nici carnetele, nici literatura sociologică (Dürkheim sau Mauss).

„Memoria colectivă la muzicieni” nu este un răspuns la erorile criticilor aduse *Cadrelor**, ea reprezintă, pe plan

teoretic, o cercetare cu totul nouă. Halbwachs parc să plece de la dificultăţile de altă dată de a admite o pluralitate de memorii colective. La finalul capitolului despre memoria de clasă în *Cadrele*, el spera să unifice această pluralitate de memorii prin inventarea unei memorii comune analoge aceleia a familiei sau a lumii. Familia şi lumea erau locurile sociale în care oamenii puteau fi judecaţi nu după funcţiile lor, ci după calităţile individuale. Trebuia rezolvată problema multiplicităţii memoriilor colective, a segmentării lor, a accelerării lor care antrena un relativism al sistemelor de valoare şi al constructelor de legitimare. Or, o nouă soluţie la această problemă se impune în „Memoria colectivă la muzicieni". Cotitura teoretică a gândirii lui Halbwachs şi răspunsul triumfător sunt evidente în acest articol: însăşi metafora orchestrei simbolizează unificarea ariilor cântate după Fiecare partitură, unificarea interpretărilor pe care fiecare orchestră le poate da aceleiaşi simfonii, unificarea printr-un sistem de notaţie a diversităţii de semnificaţii a memoriilor orale muzicale.

După modelul *Cadrelor*, unde introducerea se face, ca o uvertură muzicală, prin mitul uitării fetei de eschimos, marea carte pe care vrea s-o scrie Halbwachs şi pe care deja a început-o îşi găseşte aici mitul iniţial: răspunsul la difi25*

unităţile anterioare, adică posibilitatea de a merge mai de narte. Acest răspuns este unul epistemologic.

Dar este, totodată, şi un răspuns politic. „Memoria colectivă la muzicieni" este o replică la criza din 1938. Căci în acest articol este vorba despre propaganda nazista, are transformase aria walkyriilor a lui Wagner în muzică de regiment. Răspunsul teoretic, faţă de pluralitatea memoriilor muzicale, de interpretările lui Wagner care n-ar putea fi evaluate după nişte criterii sigure şi n-ar putea fi, prin urmare, combătute, se găseşte în ştiinţa codului muzical, adică în modalităţile de actualizare a partiturilor lui Wagner: putem combate anumite interpretări ale muzicii printr-o mai bună înţelegere a acesteia, iar

propaganda, prin ştiinţă. „Memoria colectivă la muzicieni” este aşadar situată într-o reluare a criticii celor „două memorii” ale lui Bergson, adică în continuitatea *Cadrelor sociale* şi fără nicio legătură cu mişcarea din 1932 care căuta o nouă gândire criticând teoria timpului din *Durată şi simultaneitate*. Articolul despre „Memoria colectivă la muzicieni” pare a fi o nouă concluzie a *Cadrelor* şi, totodată, o introducere la *Memoria*. Articolul despre muzicieni prelungeşte *Cadrele*, arătând ce este memoria colectivă în opoziţie cu „memoriile pure” (aici, sunetul, memoria muzicală); dar articolul constituie şi un extraordinar progres al gândirii, introducându-ne în centrul a ceea ce este nou în *Memoria colectivă*, adică trecerea de la o reflecţie asupra memoriei faptelor, care era obiectul *Cadrelor sociale*, la o analiză a memoriei culturale, aici sub forma memoriei muzicale. Deoarece este vorbă acum de o memorie culturală, şi nu de una a faptelor sau a senzaţiilor (Bergson sau Proust), *Memoria colectivă*, în care găsim atâtea ecouri (mai ales în textele omise despre spaţiu) ale ideii de societate a memoriilor culturale (matematicienii, pictorii), va reprezenta o noutate în raport cu ultimul manuscris; o transformare care face ca ultimul manuscris care ne-a rămas (sau ultima sa fază, scrisă între 1938 şi 1943) să fie ca un ecou al temelor din „Memoria muzicienilor. Arti

257

colul unifică prin mitul orchestrei primele variante ale manuscrisului din 1935 – 1938; dar credem că la originea încercării pentru al patrulea manuscris (alcătuit din variante şi din ultimele corecturi), stă o a doua unificare finală, ilustrată şi ca de articolul despre muzicieni: aceasta va da naştere emoţionantei pagini despre Beethoven, analizată mai jos.

„Memoria muzicienilor” poate constitui o prefaţă la *Memoria colectivă* datorită unei deplasări a strategiei teoretice, care în *Cadrele* era în căutarea unui grup a cărui memorie ar fi putut unifica prin evaluarea indivizilor memoriile colective, familiale, religioase, de clasă; în

Memoria colectivă obiectivul este altul, şi anume unificarea memoriilor colective prin unificarea cadrelor acestora (limbaj, timp, spaţiu). Dar „Memoria muzicienilor” trebuie să fie capitolul întâi din *Memoria colectivă* deoarece studiază memoria colectivă sub o nouă formă, aducând în discuţie limbajul drept cadru social caracteristic al fiecărui grup particular, cum era cazul în *Cadrele*, şi găseşte o soluţie ştiinţifică la unificarea limbajului: inventarea unui cod savant, a unui metalimbaj; aici, inventarea unui sistem de notaţii muzicale permite accesul la flecare limbaj muzical şi înţelegerea fiecărui limbaj particular al unui grup particular.

Orientată de articolul despre „Memoria muzicienilor”, rescrierea manuscrisului din 1938 şi a variantelor acestuia devine o abordare sistematică a fiecărui cadru de memorie; *Memoria colectivă* este o analiză a izolării fiecăruia dintre cadrele prezentate în *Cadrele sociale*; limbajul, timpul, spaţiul.

Al patrulea manuscris: *1943 – 1944*

Acesta este format din totalitatea variantelor (adăugiri şi eliminări) care modifică manuscrisul cu grafie omogenă din 1938.

Lucrul la acest al patrulea şi ultim manuscris constărtr-o căutare, neîncheiată, a unităţii unei opere şi a unei citţu Nu am putut, pornind de la data scrierii carnetelor, să datăm toate adăugirile şi corecturile din cele patru dosare complete, cu numeroase variante. În acest caz, mai prudent este să încercăm a înţelege ultimul efort al sociologului, reaşezându-l în context. Acest efort este vizibil în dosarul neîncheiat despre spaţiu, în care include, în vederea unei redactări, note privitoare la spaţiu pe care le preia din toate operele sale de după 1925, adică de după *Cadrele sociale*. note împrumutate din *Morfologia sociala* (1938) şi din articolele despre Simiand, scrise după anii 1930; note legate de *Topografia legendară a Evangheliilor* (1941); reflecţii pe care le regăseşte recitindu-şi cele patru carnete.

Carnetele ne vor permite să ne formăm o idee despre

momentul acestei însumări. Halbwachs afirma în *Cadrele* că rememorarea este un răspuns la o problemă ridicată de societate. Or, problema însumării operei sale îi este impusă de propria candidatură la Collège de France. Decide să-şi relateze, în carnetele din 1942 – 1943, vizitele din timpul campaniei. Această practică socială de doi ani va consta în a prezenta fiecărui „alegător" o sinteză seducătoare a operei sale.

Din alt punct de vedere, capitolul despre spaţiu este revelator pentru eforturile sale deoarece concepţia asupra spaţiului pare să oscileze, în ultimii săi ani, între o prioritate acordată cadrului reprezentării colective şi un mod de a privilegia materialitatea spaţiului ca origine a virtualei sale veşnicii, putând să se interiorizeze, la rândul său, ca un cadru al memoriei colective.

Dacă unitatea operei lui Halbwachs se manifestă în *Memoria colectivă* ca încercare de sinteză a concluziilor din fiecare etapă a ei, unitatea operei trebuia aşadar să fie pusă în evidenţă de unitatea căutată a volumului.

Problematica unităţii căutate în Memoria colectivă

Sinteza operei se transformă neîncetat odată cu rescrierea *Memoriei*. Care sunt datele pentru această căutare a *unităţii cărţii*? *Putem distinge, între 1938 şi 1944, trei* momente: un prim moment raţionalist, exprimat în „Memoria colectivă la muzicieni" şi *Topografia legendara a Evangheliilor*. *Termenii-cheie ai articolului despre* muzicieni sunt: memoria îndemânăril cod, metalimbaj (notaţie), grup (muzicienii) care deţine monopolul acestei ştiinţe. Momentul raţionalist se prelungeşte în *Topografia legendara a Evangheliilor*, care nu este doar o experimentare asupra memoriei colective religioase, *ci şi o operă* în care Halbwachs răspunde, fără s-o spună explicit, obiecţiilor aduse de Marc Bloch în 1925: istoricul îi reproşa (ceea ce nu se spune nici în *Memoria colectivă*, nici în *Topografia*} că înlocuieşte cu un raţionament bazat pe finalitate (intenţiile societăţii) ceea ce ar fi bunul raţionament, raţionamentul istoric care explică efectul prin cauze şi legi. Sigur, *Topografia*

legendara a Evangheliilor este o cercetare care priveşte memoria credinţei, trimiţând la legi ale memoriei colective ciudat de asemănătoare, de altfel, cu cele din *Gestalt Theorie*; legea gândirii este de a crea pretutindeni totalităţi, de la percepţie până la memorie. Dar *Topografia legendară a Evangheliilor*, dacă prelungeşte intelectualismul din „Memoria muzicienilor" prin ideea de lege, împinge acest intelectualism spre dezbaterea centrală din capitolele trei şi patru ale *Memoriei colective*; nu mai este vorba de hegemonia lui Bergson, ci de cea a istoricilor; Halbwachs respinge critica lui Marc Bloch, ca şi pe aceea a lui Blondei. Or, în cazul ambelor cărţi este vorba de scrieri încifrate, căci, oricât de importante ar fi fost replicile teoretice şi ceea ce Marc Bloch numea condamnarea istoriei în numele sociologiei, o personalitate ca Halbwachs nu putea, în acea epocă, să-l critice public pe un om care-i era apropiat din punct de vedere intelectual şi care era, pe de altă parte, atât de persecutat.

Răspunsul dat de Halbvvachs pe plan epistemologic *ţtijt** că legile cauzale nu sunt (în istorie) decât un artefact, o raţionalizare secundară în raport cu motorul acestei istorii care nu este constituit de cauză, ci de credinţa şi intenţia agenţilor acestei memorii religioase de a reconstrui prezentul în funcţie de trecut şi de a înlocui topografia reală cu una imaginară. Aşadar, finalitatea credinţei pelerinului este cea pusă aici în valoare şi cea care are ca rezultat legi specifice, şi nu cauzele obiective precum cele evidenţiate de istorici. De la „Muzicieni" până la *Topografia*, opţiunea raţionaliste urmează tendinţa dintotdeauna a lui Halbwachs, aflată, din punct de vedere politic, în centrul conflictului ideologic în care raţionalismul antifasciştilor de după Congresul Descartes din 1937 se opune iraţionalismului ideologiilor naziste. Dar aici opţiunea raţionalists este dublu direcţionată, ca memorie politică şi, totodată, ca memorie a disputei epistemologice în jurul memoriei colective. Doar memoria colectivă este concretă, doar ea este o realitate, şi o realitate finalizantă, spre deosebire de universul artificial

al reconstrucţiei de tip cauzal care nu este decât o suplinire a memoriilor colective prea numeroase sau dispărute, universul artificial al reconstrucţiei făcute de istoric. În acest capitol 3 al *Memoriei colective*, intitulat „Memorie colectivă şi memorie istorică”, putem data trecerea de la critica fată de concepţia lui Blondei, a istoriei evenimenţiale şi superficiale în care datele şi locurile istorice sunt exterioare în raport cu realitatea memoriei individuale, la generalizarea criticii la nivelul întregii istorii, în afară de cea contemporană.

După acest moment raţionalist din 1938 – 1939, putem localiza în *Memoria colectivă*, în jurul capitolului despre timp, un al doilea moment: cel ai anilor întunecaţi şi lipsiţi de speranţă. Aici apare importanta inovaţie (care a trecut, de altfel, total neobservată în mulţimea de subtitluri inutile din ediţiile anterioare) a dublei naturi a timpului, ca prezent etern al faptului trăit şi ca istoricitate socială a timpului gândirii.

Momentului *de optimist raţionalist*, prelungire a luptei dintre 1935 şi 1938 pentru lege şi cauză, îi urmează anii întunecaţi 1941 – 1943, când ontologia timpului va confirma o teorie metafizică anterioară (pur ecou leibnizian), privind eternitatea memoriei colective. Dubla natură a timpului permite atât demonstrarea superiorităţii memoriei colective asupra istoriei cât şi propunerea unei alte soluţii decât ştiinţa şi metalimbajul pentru a unifica pluralitatea memoriilor colective; soluţia este că această unificare este imposibilă, deoarece instanţa ultimă nu mai este, ca în *Cadrele*, memoria unui grup: instanţa ultimă este timpul social pe care se întemeiază o memorie. Fiecare timp social este unic, fiecare timp social este etern, fiecare timp social este autonom şi nu se intersectează niciodată cu alte timpuri sociale. Eternitatea timpului social răspunde la o cerinţă a anilor 1941 – 1944 (anii întunecaţi), răspunde unui climat tragic: timpul va deveni noul centru al memoriei colective.

Desigur, în capitolul „Memoria colectivă şi timpul”.

putem găsi o continuitate cu „Memoria colectivă la

muzicieni”, pentru că timpul ca ritm apărea deja acolo ca esenţial în această memorie; dar, în realitate, transformarea este totală atât în raport cu „Memoria colectivă la muzicieni” cât şi cu *Cadrele sociale ale memoriei*. Cadrul esenţial al memoriei colective nu mai este limbajul-cod ca în articolul despre muzicieni; noul cadru esenţial al memoriei este timpul. Timpul are aici o dublă structură: de prezent etern trăit, care este esenţial, şi de succesiune conceptuală şi socială a timpului prezent, trecut şi viitor. Evoluţia „muncii” şi a volumului, în cadrul căreia transformarea limbajului în cod este urmată de transformarea timpului, face din *Memoria colectivă* un ansamblu de reflecţii care caută să regândească în întregime sociologia memoriei individuale şi colective. Aceasta pleca altă dată de la experienţa în care cadrele convergeau pentru a face să apară memoria colectivă în memoria individuală, acum este introdusă, la nivelul de trei sferturi din această operă, ideea experienţei de recompunere

cadrelor între ele şi a interiorităţ... trăite cu exterioritatea gândită a memoriei. Identitatea recompuneri, este pusă într-o Li lumină prin reevaluarea experienţe, simultaneităţii: a-ţi aminti înseamnă, simultan, a te afla într-o situaţie din cadrul exterior (istoric) al timpului (care merge dinspre prezent spre trecut şi dinspre trecut spre prezent) şi a trăi în trecut identitatea timpului prezent. Faţă de *Cadrele sociale*, semnificaţia rememorării se schimbă: *Memoria colectivă* este chiar o a doua sociologie a memoriei. Astfel, timpul devine centrul *Memoriei colective* în 1941 – 1943, chiar dacă ştim că încă din anii 1930 Halbwachs recitise *Durată şi simultaneitate*, meditând asupra timpului.

Principiile ultime de unificare a Memoriei colective

După faza raţionalistă, după faza filosofiei timpului din anii întunecaţi, după momentul lucrului la un cadru, apoi la celălalt şi conştientizarea transformării *Memoriei colective* într-o operă, când fiecare cadru este regândit ca posibil centru al memoriei, redactarea finală este

întreruptă de deportarea lui Halbwachs; sociologul lasă totuşi în urmă elemente de unificare atât pentru *Memoria colectivă*, cât şi pentru ansamblul operei, numai că, de această dată, unificarea *Memoriei colective* devine problema unificării întregii sociologii a memoriei (unificarea între *Cadrele sociale* şi *Memoria colectivă*”). Prin crearea timpului înţeles ca timp dublu. Halbwachs a deplasat direcţia de căutare a unităţii. Unitatea care trebuie căutată nu este una exterioară între opera lui de statistician experimental şi cea de psiholog al colectivului, cum făcuse, din motive sociale, atunci când îşi prezentase candidatura la Collège de France. Halbwachs caută şi găseşte opoziţia şi continuitatea, esenţiale pentru noi, irov *Cadrele sociale* şi *Memoria colectivă*, unitatea opmr. xikcentrându-se pe elementele desemnate de el *pentru unitatea* sociologiei memoriei.

Punctul de plecare al acestei căutări este deci timpul dubiu. Se reia aici, contra lui Blondei, vechea tehnică din *Cadrele**, se folosea de Bergson pentru a-l reduce pe Bergson la zero. Replica *prin* teoria dublului timp, dată chiar demonstraţiei lui Bergson din *Durată şi simultaneitate*, era următoarea: data imediată a conştiinţei nu este artificiala conştiinţă individuală, ci memoria colectivă. Experienţa simultaneităţii îi servea lui Bergson pentru a nărui ştiinţa şi paradoxurile sale, o ştiinţă fondată pe un timp artificial exterior duratei pure a conştiinţei. Tocmai simultaneitatea devine o capcană pentru filosofia lui Bergson: simultaneitatea înseamnă, desigur, independenţa conştiinţelor individuale, dar această independenţă nu are loc decât în interiorul unei experienţe colective a conştiinţelor şi a lumii. Contrar pretenţiilor lui Bergson din *Cele două surse ale moralei şi religiei*, de a fonda o morală profundă pe individ, Halbwachs urmăreşte să arate că aceasta nu se poate fonda decât pe memoria colectivă. În acest scop, articolul despre muzicieni are un rol important prin două detalii: memoria individuală se manifestă ca libertate a individului de a se folosi de câmpul său de libertate în punctul de întâlnire dintre două

memorii colective: „Facem parte în acelaşi timp din două societăţi, dar între ele există un asemenea contrast încât nu simţim presiunea nici uneia” (pp. 44 – 45); libertatea individului este legată de manipularea memoriilor colective. Celălalt este un text pentru care dăm o variantă, pagina despre Beethoven şi falsa lui însingurare. Aceste două părţi ale articolului despre muzicieni vor constitui axa centrală a concluziei cărţii, ca şi a concluziei operei. Cheia se află în primele patru pagini manuscrise ale *Memoriei colective*, adăugate mai târziu ca o nouă introducere, prin mitul singurătăţii la Londra. Acest mit este analog celui al sclavului amnezic din *Cadrele*.

Dacă în *Cadrele sociale* era vorba despre o memorie a faptelor, în *Memoria colectivă* este vorba despre o memorie a valorilor, a acelor valori care permit păstrarea întreuii „lumi a memoriei”, după o expresie a lui llalbwac se însuşi dintr-o variantă. Textul din aceste patru pagini unifică atât opera cât şi volumul chiar prin titlul inversat, corectat fără temei de primul lector. Sociologia memoriei, care a constituit opera centrală a lui Halbwachs, a fost abordată mai întâi în *Cadrele*, apoi în *Memoria*; este o realitate care poate fi studiată fie ca exterioritate (obiectul *Cadrelor*), fie ca interioritate interactivă şi reciprocă (obiectul *Memoriei colective*).

Intuiţia centrală a mitului solitarului din Londra va trimite la dialectica simmeliană a excluderii şi includerii memoriei individuale şi memoriilor colective, care va fi ca o sinteză generală.

Vom reveni mai târziu, analizând conceptele şi căile noi deschise de „Memoria colectivă la muzicieni” în raport cu *Cadrele*, asupra experienţei de libertate a individului la întâlnirea dintre două memorii. Varianta acestui text fusese păstrată în dosarul despre spaţiu fiindcă era vorba de sferele celeste ale muzicii; el va fi punctul de plecare al sintezei finale. Halbwachs comentează aici situaţia lui Beethoven şi bine cunoscutul paradox al capodoperelor pe care le-a compus deşi era surd. El adăugase în 1939 două fraze la care renunţase anterior: „Lumea muzicală în

întregime era ca o memorie rămasă în mintea sa” şi „Beethoven nu era niciodată singur”. Or, tema lumilor culturale interioare şi cea a falsei însingurări sunt la originea primelor patru pagini, rescrise mai târziu şi care sunt ca un fel de preambul la capitolul 2, „Memorie individuală şi memorie colectivă”. Falsa solitudine londoneză este un mit exemplar care dezvoltă o frază obscură din *Cadrele sociale*.

Într-adevăr, în *Cadrele*, la capitolul despre localizarea amintirilor (p. 138), citim: „facem parte, simultan, din mai multe grupuri şi trebuie spus că, în general, cu cât suntem mai strâns legaţi de acestea, cu atât suntem mai capabili să ajungem la nişte amintiri foarte recente, *destul* de departe în trecutul lor... în comunitatea *foarte* schimbătoare, constituită în jurul* noi, trti 1, 111 ** * *

Întâlnim sau pe care-i putem întâlni, sunt angajate grupuri mai restrânse şi mai stabile: prieteni, parteneri de călătorie, coreligionari, membri ai aceleiaşi clase, locuitorii aceluiaşi sat, familia lărgită, familia strictă; *fără să uităm societatea originala pe care fiecare individ o formează, într-un fel, cu sine însuşP V* Enigmatica frază finală avea, Ia Butler şi în fenomenologia rememorării, un sens restrâns la două personaje care simbolizează amintirea, aşa cum este gândită şi aşa cum este legată de percepţia prezentă. Este, de altfel, ideea reluată în 1932, în manuscrisul despre mărturie; dar noutatea articolului din 1939 este că, la Beethoven, nu mai e vorba de o memorie a unui fapt, ci de memoria unei culturi (memoria culturii muzicale, care este o lume de valori structurate printr-un cod de notaţii). În acest debut al *Memoriei colective*, solitarul din Londra nu este, ca Beethoven, o monadă purtătoare a unei lumi muzicale (în asta constă tot progresul gândirii sale), ci un întreg sistem de monade format dintr-o societate de martori, de culturi interioare. Este vorba de un pictor, de un istoric, de un economist etc. şi de cei pe care aceştia i-au citit. Mitul solitarului londonez deschide aşadar cartea spre ideea unei conştiinţe care cuprinde în interioritatea sa o pluralitate de memorii

colective virtuale. *Cadrele* fuseseră un primul moment al operei, în care memoria individuală era cuprinsă din exterior de memoriile colective, căci amintirea însemna identificarea memoriei individuale cu o memorie colectivă religioasă, de clasă ori familială. Esenţa rememorării consta în continuare în experienţa fundamentală a unui sens împărtăşit de mine şi de ceilalţi.

Memoria colectivă pleacă, dimpotrivă, de la identitatea primă a memoriei individuale în raport cu multiplele memorii colective economice etc. Această idee, care apare ca punct de plecare al *memoriei colective*, dezvoltă afirmaţii ce se găseau deja în manuscrisul din 1932: tema memoriei

1 Sublinierea noastră.

Individuale situate la intersecţia mai multor memorii apăruse în 1932 în replica adresată lui Blondei. Însă acest mit anunţa ţi tema independenţei fiecărui curent de memorie, susţinută în capitolul despre timp.

Memoria individuală a solitarului din Londra este o legătură între mai multe memorii colective, dar important este că, în această descriere, conştiinţa posedă în ea însăşi virtualităţi de cultură şi că, actualizându-le, ea alege punctul de vedere al pictorului sau pe cel al economistului. Altfel spus, libertatea memoriei, care în articolul despre muzicieni era înţeleasă ca libertate defensivă care manipulează curentele de memorii şi se situează la intersecţia lor, apare aici ca libertate de alegere a individului. Memoria solitarului din Londra care poate, pe rând, să actualizeze memorii culturale separate îl pregăteşte pe cititor pentru capitolul despre timp, care va afirma că fiecare timp asigură o memorie şi că timpurile nu se întâlnesc niciodată. Această temă va fi dezvoltată în legătură cu familia lui Pascal, care putea fi interesată când de literatură, când de religie, fără să se poată spune niciodată că timpul purtător al memoriei religioase se intersectează cu timpul memoriei literare. Sunt conciliate aici toate metaforele ezitante ulterioare, din capitolul 4 – unde memoria este când un punct de întâlnire a timpurilor,

când un mănunchi al timpurilor» căci conştiinţa conţine în sine pluralităţi virtuale de timpuri care nu se actualizează decât prin ea, memorie după memorie. Timpurile sociale din memoria solitarului din Londra sunt timpuri eterne, care coexistă şi nu se întâlnesc niciodată. În conştiinţă coexistă fără a se intersecta noile memorii culturale colective. Conştiinţa se află într-o situaţie care evocă dialectica simmeliană a excluderii şi includerii, ea fiind recipientul comun al tuturor acestor memorii culturale, dar puţind, totodată, prin libertatea sa de actualizare, să fie conţinută în interiorii, unei memorii culturale. Prin exemplele solitudinii londoneze şi al însingurării lui Beethoven, *Memoriu colectivă* continuă *Cadrele socittle* prin faptul că memoria este o reconstrucţie a trecutului în funcţie de prezent; dar, importantă în *Cadrele sociale* era prezentarea colectivului ca esenţă a memoriei, contra individualismului psihologic *al* lui Bergson; dimpotrivă, în *Memoria colectivă* valoarea memoriilor colective virtuale pune în prim-plan alegerea individului în funcţie de prezentul său. Dacă *Memoria colectivă* este simetrică falǎ de *Cadrele sociale*, foarte important este titlul original dat de Halbwachs primului capitol, „Memorie individuală şi memorie colectivă". Acesta dă sens mitului solitarului din Londra: data imediată a conştiinţei este pluralitatea memoriilor colective, descoperită pornind de la o memorie individuală.

Nu doar că *Memoria colectivă* inversează punctul de plecare faţă de *Cadrele sociale*, ci reprezintă chiar contrariul, deoarece vechea intuiţie bergsoniană a duratei, prezentă în *Cadrele*, este respinsă: în loc de o identificare, în actul amintirii, a unei memorii individuale şi a unei memorii colective, amintirea devine o interacţiune multiplă. Sensul ultim al *Memoriei*, pregătit de pagina despre solitarul din Londra, este ideea pe care o va dezvolta în capitolele 2, 3 şi 4: data imediată a conştiinţei care va deveni timpul dublu nu este nici conştiinţa individuală, nici conştiinţa colectivă, ci, aşa cum spusese deja Simmel, legătura, interacţiunea dintre memoria

individuală şi memoria colectivă. Pornind de la această dată imediată, fundamentală, a interiorităţii reciproce a memoriei individuale şi a memoriei colective, putem înţelege teza (dezvoltată în capitolele 3 şi 4) superiorităţii memoriei colective faţă de istorie. Ideea că memoria colectivă înglobează din exterior memoriile individuale şi ţese o unitate interioară fusese deja schiţată în *Cadrele sociale* (p. 146). Halbwachs spunea: e normal să considerăm grupul însuşi capabil să-şi amintească şi să atribuim o memorie familiei, de exemplu, ca şi oricărui ah ansamblu colectiv. Dimensiunea exterioară a apropierii, sublinierea exteriorităţii conştiinţei colective faţă de cea interioară, era astfel exprimată: „Aceasta nu este o simplă metaforă, amintirile de familie se dezvoltă cu adevărat ca pe lot atâtea teremiri diferite în conştiinţele diferitor membri ai grupului domestic”. Al doilea moment al acestei dialectici simmeliene, momentul interiorităţii reciproce de la conştiinţă la memoria colectivă şi de la conştiinţă la memoria individuală, era astfel schiţat: „[...] aceste conştiinţe rămân, în unele privinţe, de nepătruns unele faţă de altele, dar numai în unele privinţe, în ciuda distanţelor tocmai fiindcă oamenii au fost amestecaţi în aceeaşi viaţă cotidiană, iar schimburile continue de impresii şi opinii au strâns între ei legăturile, a căror rezistenţă o simt câteodată cu atât mai mult cu cât încearcă să le rupă. Membrii unei familii *îşi dau seama că gândirea celorlalţi şi-a întins în ei ramificaţii pe care nu le pot urmări şi al căror desen nu-l pot înţelege în ansamblu decât cu condiţia sa adune gândirea tuturor şi. Într-un fel, să îi se alăture1*

Unificarea *Memoriei colective*, între 1943 şi 1944, este dată aşadar de marea temă epistemologică a interiorităţii reciproce a memoriei colective şi a memoriei individuale, comună întregului capitol în care reface legătura cu *Cadrele memoriei*. Cartea este şi opusul, dar şi completarea *Cadrelor sociale*, la fel cum este şi schema completă a schimbării, de inspiraţie simmeliană, citată în legătură cu interacţiunea între memoria individuală şi cea

colectivă; chiar dacă această inovaţie este mai marcantă în domeniul timpului, cartea este totuşi alcătuită pornind de la articolul despre muzicieni, completat cu variantele inedite.

Sublinierea noastră.

Geneza noilor concepte ale sociologiei memoriei în Memoria colectivă

Curentul de memorie

Curentul de memorie nu ocupa decât un loc secundar în *Cadrele sociale*. Ideea de curent de gândire exista deja în *Despre sinucidere* de Dürkheim, sub forma curentului de reprezentare şi a epidemiilor, iar Dürkheim folosea sporadic conceptul, fără a-l defini prea clar.

În *Cadrele*, Halbwachs recurge la acesta mai ales în capitolul despre memoria colectivă religioasă, când vorbeşte despre curentele de gândire mistică. Suntem aici între un curent de memorie psihologică şi un curent de memorie culturală. După 1932, replica la obiecţia lui Blondei (amintirea unui copil care, singur fiind, cade într-o groapă cu apă şi care-şi aminteşte apoi că era în afara unei percepţii familiale susceptibilă de a constitui, mai târziu, o memorie colectivă) îl obligă pe Halbwachs la o primă descoperire, centrată pe ideea întâlnirii dintre o memorie colectivă familială (care l-ar marca pe copil) şi un curent de gândire adultă; această intersectare între un curent de gândire „invizibil”, purtător al unei memorii străine (cea a adulţilor), şi memoria colectivă prezentă a copilului explică, pentru Halbwachs, faptul că sentimentul unei memorii individuale a copilului ar fi determinat de două forme de memorii colective: memoria colectivă de apartenenţă la un grup şi curentul de memorie colectivă provenită din exterior. Este prima utilizare importantă a noţiunii de curent de memorie.

Ştim, datorită variantelor şi rectificărilor publicate în această ediţie, că textul iniţial va fi transformat în redactările ulterioare. Întâlnirea nu mai are loc între o memorie colectivă şi un curent de memorie, ci între mai multe memorii colective şi mai multe curente de memorii.

Halbwachs foloseşte acum pluralul.

Pe parcursul *Memoriei colective,* curentul de memorie va dobândi, astfel, o nouă semnificaţie. În capitolul 2. cu excepţia primelor patru pagini (scrise la urmă), acesta are în principal o semnificaţie psihologică, este vorba, în general, de explicitarea rememorării de către un individ. Într-o parte a *Memoriei colective* – care corespunde în special primei variante eliminate, în care Halbwachs continuă critica faţă de obiecţiile lui Blondei şi reia reflecţiile anterioare asupra memoriei involuntare şi a falsei recunoaşteri – curentul de memorie va fi utilizat pentru a explica fenomenul rememorării. Dar, în esenţă, *Memoria colectivă* va dezvolta ideea unui curent de memorie culturală sprijinit pe o temporalitate unică în genul ei. Halbwachs face prima generalizare în capitolul 2, când se apleacă asupra mărturiei; această generalizare a „curentului de memorie" are ca rezultat două idei simetrice: în primul rând, identitatea eului va depinde de apartenenţa la alte curente de memorie colectivă. Se iveşte astfel, din nou, cu ocazia replicii adresate lui Blondei, o problemă care rămăsese virtuală în *Cadrele*. Dificultatea era următoarea: dacă pentru un individ a-şi aminti înseamnă a privi din punctul de vedere al memoriei colective a unui grup, atunci criza provocată de pluralitatea memoriilor colective de clasă ar fi trebuit să se soldeze, virtual, nu doar cu imposibilitatea unei memorii colective a naţiunii, ci şi cu imposibilitatea identităţii eului: căci, dacă în fiecare moment, aşa cum se arăta în *Cadrele,* urmez memoria unui grup, iar numărul membrilor acestuia devine extrem de mare, cum mai poate eul să unifice acest număr ridicat de puncte de vedere asupra fiecărui grup?

Răspunsul (leibnizian) este că fiecare individ reprezintă un punct de vedere totalizant asupra memoriei colective Celălalt răspuns este că, invers, fiecare persoană, precum şi fiecare obiect şi (în cazul copilulu, căzuit în groapă) situaţie se află în punctul de intersec are a ralităţi de memorii colective.

Într-o primă variantă omisă, dar editată aici,

Halbwachs înlocuieşte sentimentul amintirii involuntare care ne vine în minte fără s-o fi chemat cu experienţa participării la un mare număr de grupuri. În acelaşi sens, apariţia unui obiect în foarte multe memorii de grup explică faptul că amintirea unui obiect este posibilă pentru noi prin convergenţa punctelor de vedere ale acestor grupuri şi, dimpotrivă, este imposibilă dacă aceste grupuri nu s-au întâlnit niciodată cu adevărat. Astfel, multitudinea memoriilor colective şi a curentelor de memorie, precum şi a problemelor legate de intersectarea lor se va raporta la ideea, abordată în *Cadrele sociale*, de pierdere a familiarităţii, în amnezie sau în vis, cadrele permiţând, prin caracterele lor convenţionale, evocarea unei memorii colective.

Curentul de memorie se transformă aşadar în

Memoria colectivă, ajungând de la o memorie psihologică la o memorie culturală. Evoluţia de sens a curentului de memorie marchează evoluţia gândirii lui Halbwachs: curentul de memorie oscilează între o reinterpretare a inconştientului bergsonian (sau chiar a celui freudian) şi afirmarea eternităţii memoriei.

Primul text lung pe care-l înserăm ca text omis şi nebifat de Halbwachs (adică un text pentru a cărui utilizare Halbwachs pare să ezite) este cel în care Halbwachs neagă inconştientul şi mecanismul acestuia de asociere a ideilor, pentru a-l înlocui cu o incapacitate în care ne-am afla de a avea acces la un anumit număr de memorii colective care să clarifice o situaţie. În *Cadrele sociale*, Halbwachs folosea noţiunea de inconştient sub forma socială a unei memorii refulate prin violenţă. În capitolul despre memoria colectivă religioasă, Maurice Halbwachs evoca memoriile sufocate de memoria religioasă dominantă şi ajungea să vorbească despre memorii sociale care continuă să existe în afara societăţii. Or, importanţa strategică a acestei memorii refulate.

„Dar se întâmpla să se modif.ee circumstanţele sociale, în sensul că apar noi modificări, care se amplifică prin toate cele pe care.

„ a acestei memorii excluse care nu poate fi decât temporara este că ea va constitui, într-un anumit sens, în cartea din 1925, un mecanism care face posibil progresul, şi în special progresul istoric aşa cum este el descris în capitolul despre memoria de clasă, sub forma înmulţirii numărului de oameni purtători de valori centrale ale unei societăţi. Acest lucru nu se poate întâmpla, spune Halbwachs, decât regăsindu-se un anumit număr de valori care au existat întotdeauna şi care au fost ascunse. Este vorba tocmai despre valorile excluse anterior de societatea centrală, eliminate din memoria colectivă a societăţii. Inconştientul avea, aşadar, o importanţă majoră la nivelul *Cadrelor sociale*. Or, înverşunarea lui Halbxvachs de a transforma, în varianta citată, inconştientul într-o incapacitate de a avea acces la o amintire este cu totul remarcabilă, căci memoria inconştientă era un rezervor permanent pentru progresul societăţilor. De acum înainte ea se transformă în ideea că nicio memorie nu se stânoe detinitiv, nicio uitare nu este veşnică şi nicio memorie n-a avut vreodată un început absolut. Aceeaşi idee leibniziană va prezenta curentul de memorie drept curent de memorie culturală, dar aici curentul de memorie culturală apare mai ales din capitolul 4 („Memoria colectivă şi timpul”); memoria colectivă eternă este în centrul preocupărilor lui

Halbxvachs şi al sensului pe care vrea să-l dea *Memoriei colective* prin mitul călătorului singuratic prin Londra. Eternitatea memoriei culturale nu este eternitatea unui fapt. ci a până în prezent, religia oficială le refulase. Să ne închipuim că aceasta este o înviere efectivă a trecutului şi că societatea extrage, într-un fel, din memoria sa formele doar pe jumătate dispărute ale vechilor religii… Dar în afara societăţii, sau chiar în părţile acesteia care au fost mai puţin supuse la acţiunea sistemului religios stabilit, ceva din acele religii se păstrează, în tara „memoriei” societăţii însăşi, care nu mai reţine dex.it coca ce să-l încorporat în instituţiile sale actuale…” (*Les* axwt.

Albin Michel, 1994, pp. 182 – 183).

unei valori virtuale. Memoriile culturale virtuale sînt asemenea modului în care omul dispune de libertatea sa; singuraticul din Londra reactualizează o familiaritate cu memoria culturală pe care o alege în funcție de prezent: prezentul său londonez înseamnă, pur și simplu, dorința de a privi Londra dintr-un punct de vedere estetic, istoric, romanesc, economic etc. Acesta este itinerarul transformării de sens a curentului de memorie, care ajunge din substitut pentru inconștient la rolul de sistem purtător de sisteme de valori culturale.

Curent de memorie și memorie colectivă

Importanța curentului de memorie este dată de răsturnarea, în același timp epistemologică și politică, pe care o aduce *Memoria colectivă* în raport cu *Cadrele sociale*. Inversarea epistemologică constă în faptul că se pornește de la individ pentru a-i reevalua importanța, deoarece el face posibilă actualizarea valorii susținute de curentul de memorie.

Înfrîngerea democrației între 1938 și 1944 stă la baza inversării politice: nu se mai urmărește apărarea istoriei și a progresului ca în *Cadrele*, ci apărarea trecutului împotriva non-valorii istoriei prezente și a regresului constituit de sistemul totalitar.

Democratul învins face apel la trecut împotriva distrugerii valorilor de către republica de la Vichy. Astfel se explică oscilările pe care le constatăm între alți termeni semnificativi, între „a reconstitui” trecutul și „a reconstrui trecutul”: în realitate, manuscrisul ne arată că uneori Halbwachs șterge „a reconstitui” ca să-l înlocuiască prin „a reconstrui”, iar alteori face contrariul, ceea ce nu înseamnă că ezită în privința cuvintelor, ci că poziția politică inversează situația: trecutul trebuie salvat în ciuda prezentului, trebuie reconstituit cu valoarea sa, și nu reconstruit ca un obiect. Răsturnarea din *Memoria colectivă* este că nu se mai spune că amintirea este o reconstrucție a trecutului în funcție

de prezent: este, mai degrabă, o reconstituire a trecutului; avem de-a face, în esenţă, cu o reconstrucţie a prezentului în funcţie de trecut.

Noua abordare din *Memoria* va permite un progres teoretic în distingerea dintre social şi colectiv (memoria socială şi memoria colectivă, cadrele sociale şi cadrele colective). Imprecizia între social şi colectiv este moştenită de la Durkheim şi dintr-un joc de cuvinte legat de societate (o societate pentru colectiv, societatea pentru social). Odată cu articolul despre muzicieni, distincţia se impune prin domeniul ales al memoriei muzicale. Era de la sine înţeleasă, pentru un bun cunoscător al muzicii din tradiţiile orale şi din istoria scrisă, separarea ca două genuri distincte a memoriei muzicale orale (cea a cîntecelor care se transmit „din gură-n gură") de cea savantă, adică de memoria sistemului notaţiei muzicale. Memoria savantă era o memorie de grup – grupul muzicienilor –, deci o memorie colectivă; memoria orală era o memorie de tradiţie.

În afara distincţiei dintre cele două genuri de memorii, în măsura în care exemplul ales este propaganda muzicală hitleristă, simbolizată prin marşul Walkyriilor, scandat de regimentele naziste, împotriva căreia se ridică Halbwachs, răspunsul este clar: numai oamenii vulgari pot fi satisfăcuţi de asurzitorul zgomot de propagandă care desfigurează muzica lui Wagner, iar democraţii se pot sprijini pe memoria colectivă care este ştiinţa notaţiei (la citirea partiturilor) pentru a lupta împotriva memoriei sociale. Această temă fusese deja abordată în *Cadrele sociale*, fără ca trimiterea la memoria socială să fie explicită (aceasta fiind totuşi vizată), atunci cînd, la începutul introducerii, Halbwachs evoca o povestire transmisă de un ziar care cita un altul, şi anume povestea sclavului amnezic descoperit în pădure. Este totuşi vorba despre o memorie transmisă de pe un suport jurnalistic pe altul, fără a fi susţinută de un grup. În general, ori de cîte ori se face, în *Cadrele*, o aluzie la ziare sau la discuri, dimensiunea de reţinere mecanică, de transportare

În timp nesusţinuta *de o* conştiinţă trimite la ideea unui curent de memorie: *pe bună* dreptate, numim această memorie din societate „*memorie* socială".

La începutul *Memoriei sociale*, reprezentat de textul din 1932 care răspunde, în capitolul 2, la obiecţiile lui

Blondei, ca un ecou ăl mai vechilor reflecţii asupra memoriei individuale esenţial pentru problema pseudomemoriei martorilor, se face aluzie la propagandă. Halbwachs aminteşte că suntem adesea convinşi că emitem o opinie personală, deşi doar repetăm o propagandă uitată. Chiar dacă textul este probabil ulterior, găsim aici o reluare a ideii iniţiale a articolului despre muzicieni: inferioritatea memoriei sociale faţă de memoria savantă colectivă. Dar, odată ce ajungem, în *Memoria*, la noua orientare teoretică a gândirii, caracterizată prin inovaţia timpului cu dublă dimensiune, se produce o inversare a vechii ierarhii între memoria colectivă şi memoria socială: curentul de memorie eternă este structurat de timpul social etern. Această nouă superioritate a memoriei sociale este deja indicată în cazul familiei Pérrier. Aceasta are în comun cu Pascal mai întâi preocupările literare, apoi cele religioase, janseniste. Superioritatea constă în faptul că memoria socială este eternă, pe când grupul există doar pentru o durată limitată a istoriei. Memoria religioasă a familiei lui Pascal actualizează, la un moment dat, un curent de memorie literară, apoi un altul, de memorie religioasă. Sensul istoric al acestei inversări ierarhice între memoria socială şi memoria colectivă vine ca o consolare a deznădejdii: eternă este memoria socială, care e o virtualitate, pe când prezentul (istoria) nu durează decât un moment ca memorie colectivă. La paginile 182 – 183, Halbwachs îşi evocă pasiunile de tinereţe într-o formă codată, vorbind despre prietenii săi de la Şcoala Normală; or, prietenii săi din tinereţe erau socialişti. În acelaşi timp, el îşi evocă propria situaţie de bătrân care a văzut murind în jurul său pe mulţi dintre prieteni şi afirmă că esenţa memoriei colective se găseşte în semnificaţia împărtăşită de fiecare. Aceasta – spune el – va rămâne dintr-un cuplu dincolo de pasiune, aceasta va rămâne în urma prietenilor săi: semnificaţia se poate păstra. Oamenii pe care-i întâlneşte şi care împărtăşesc aceeaşi sensibilitate intelectuală vor fi un fel de substitut al prietenilor. Halbwachs merge până la

capătul acestui gând şi propune un simbol al speranţei: dacă mâine alţi oameni s-ar integra acestui sens împărţit pe care-l păstrează în memorie, ar fi ca şi cum grupul ar renaşte. Itinerarul este deci clar: eternitatea timpului social a făcut posibilă actualizarea lui într-un grup (cel al cuplului Halbwachs sau al amicilor săi politici). Dacă totalitatea acestor moduri de a simţi şi a evalua, adică memoria culturală, subzistă, în viitor va fi posibilă renaşterea unei alte memorii colective, ce va fi actualizată de un nou grup. Se ajunge aşadar de la memoria socială la memoria colectivă: chiar dacă memoria colectivă dispare, rămâne memoria socială, care mâine se va putea reitera în memorie colectivă. Mişcarea de reiterare merge dinspre social spre colectiv, în timp ce în *Cadrele sociale* ideea de reiterare nu mergea (de exemplu, în cazul memoriei colective familiale) decât dinspre colectiv spre colectiv; dispar incertitudinile din *Cadrele sociale* între cele două aspecte ale memoriei sociale, memoriile colective estompate de vis sau amnezie şi, pe de altă parte, memoria mediatică. Incertitudinea între memoria socială şi memoria colectivă era semnificativă mai ales în privinţa limbajului, care era al unui grup vienez în primul caz şi al unei naţiuni în cel de-a doilea; pe scurt, nu se ştia dacă limbajul era un cadru colectiv sau un cadru social. *Memoria colectivă* caută o soluţie într-o ierarhie în care colectivul domină socialul, apoi într-una în care se petrece contrariul.

Clar-obscurul şi călătoria: *pluralitatea timpurile sociale între progres raţional şi relativism*

În *Cadrele sociale* se ridica, sub numeroase forme problema pluralităţii memoriilor colective: în afară de cele trei exemple-tip de memorii colective (familială, religioasă şi de clasă), se făcea aluzie şi la existenţa altor forme de memorii colective. Această pluralitate era deosebit de importantă în capitolul despre clasele sociale, luând forma pluralităţii crescânde a grupurilor savante: caracterul lor din ce în ce mai segmentat şi efemer, accelerarea apariţiei şi degenerării lor erau cauzele evidente ale crizei, care determinau problema unei evaluări unificatoare a acestor

memorii pentru care Halbwachs propunea un loc din afara funcţiilor precum familia sau „lumea”.

Pluralitatea memoriilor colective apărea deci ca o dificultate teoretică şi în special ca o dificultate de a impune ideea de progres. Aceasta era legată, în *Cadrele sociale*, de două cauze esenţiale: libertatea grupului în raport cu memoria colectivă, care era aplicată prin criticarea trecutului în funcţie de interesele prezente ale grupului; iar pe de altă parte, lărgirea bazei demografice a memoriei colective. Încât valorile erau susţinute de un grup mai mare decât precedentul.

Această pluralitate de memorii rămânea. aşadar, în *Cadrele*, nepropice progresului, deoarece ar fi trebuit găsite mijloacele de a o stăpâni pentru a păstra şansele de avansare. În *Memoria colectivă*, pluralitatea memoriilor colective se transformă în pluralitatea timpurilor sociale. Pe parcursul acestei transformări, vor putea fi puse în valoare două forme ale progresului: un progres al identităţii individuale şi un progres în constanţa valorilor alese de individ. Prima formă de progres individual depinde de pluralitatea memoriilor colective: în capitolul doi este folosită noţiunea leibniziană de „clar-obscur”; clar-obscurul amintirii din copilărie se va găsi în întâlnirea fortuită şi originală a memoriei infantile cu cea adultă.

27.

Halbwachs îi răspunde astfel lui Blondei, care spunea că memoria copilului solitar căzut într-o groapă cu apă este o memorie individuală care nu se poate explica printr-o memorie colectivă. Halbwachs consideră, dimpotrivă, că iluziile de unicitate individuală a acestei amintiri sunt datorate intersectării dintre memoria colectivă familială şi o realitate non-familială, şi anume lumea adulţilor. Generalizând, el susţine că tot ceea ce este în afara copilăriei şi a memoriei colective infantile familiale este asemenea unui imens rezervor conţinând posibila infinitate a altor memorii colective. Această reducţie fusese deja operată în *Cadrele sociale*, când Halbwachs expusese mitul lecturii unei cărţi pentru copn, recitită de adult cu o mare

decepţieel explica faptul ca lectura coptlului însemna procesarea de titre aceşti a cadrelor infanttle tratate cumpătat de un bun scrioo, ai cărţi pentru copii: pe atunci eonii., 1 – scriitor de despre lume în cartea scrisă pentru dă re = 3 Sea v-ziunea obiectele, animalele şi oamenii erau pe keelas Tnli *” nu exista stratificare socială şi în P, Ce aş1 P-an’ în care atotputernicilor actori. Dimpotrivă Ta T T PUŢE a ldentifica o nouă lectură deoarece avea acum° 673 dezamăg t de lumii, adică un minimum de ren° 1 Zlune adultă asupra dului de funcţionare a lumii mat T-T*113™ şt* nâ-ce ale moAceastă dualitate *coXtxi „S° Cia, e*

explica, în *Cadrele*, cele două l U Cfa Un mod de a mea în general, a rea copüärie, Ş „uadulţilor. În Me*moria,* el oener r ştură cu restul în raport cu eul copilăriei odată lzează °poziţia copil/adult:

multiplicitate de memorii colective sX”? 1* rêve, caz5°

memoriilor adulte este exnrim Th, mbarea de va oare a clar-obscur: această ierarhie a memo – iPrm not, unea de «urne a memoriilor se *raponează a* eu; eul cap, Iar, e, este partea clară; obscura e să urmând metafora folosita în A/ewor, «*colectivă, umbra aruncată de* adulţi. Halbwachs dă o serie de exemple *pentru a erita* «A întotdeauna, copilul este (de la *mediile cele mai* tib Mv püxl Id cele mai privilegiate şi chiar *în cmu*! *lui însuşi*) confruntat, mai devreme sau mai târziu, cu lumea adulţilor măcar prin faptul că este atras de emoţiile acestora. Această confruntare o vom regăsi şi în capitolul despre „Memoria colectivă şi memoria istorică”.

Acest clar-obscur este aşadar polul individual al progresului. Ideea este simplă: pe măsură ce creştem, iar conştiinţa noastră se dezvoltă, dăm un sens obscurului şi extindem dimensiunea clarului – sentimentul autenticei memorii de sine evoluează. Noul progres adus de *Memoria* este deci libertatea individuală prin cunoaşterea de sine. Această libertate a eului fusese abordată în articolul despre muzicieni ca eliberare de griji. Cel care asistă la un concert, dacă se plasează la intersecţia a doua memorii

colective (cea a grijilor profesionale sau familiale şi cea a memoriei muzicale a concertului care începe), se va putea elibera de preocupările sale. Din această abordare prin clar obscur a memoriei individuale rezultă ideea că pluralitatea memoriilor colective nu justifică doar memoria infantilă, ci şi posibilitatea sentimentului de progres afectiv şi chiar moral, a sentimentului de eliberare a sinelui, deschizând calea pentru progresul raţional al cunoaşterii prin memorie. Confruntarea dintre obscur şi experienţă antrenează progresul continuu al memoriei clare. Începând din capitolul 2, ideea de clar-obscur, care stă la baza pluralităţii de abordări necesare pentru înţelegerea unui personaj sau a unei situaţii, îl va pregăti pe cititor pentru ideea progresului indefinit şi, implicit, pentru cea a timpului infinit al memoriei.

În ceea ce priveşte imaginea tatălui mort de curând, Halbwachs dă nişte indicaţii importante: se produce o permanentă evoluţie a imaginii tatălui pe care o avem din copilărie, pe măsură ce alţi oameni ne vorbesc despre el din alte puncte de vedere, pe măsură ce descoperim perspectiva altor memorii colective asupra acestei persoane. Acest progres este, într-un fel, nedefinit; el se prelungeşte deoarece, după moartea tatălui, memoria colectivă privitoare la el a altor grupuri îi asigură, pentru un timp mai lung sau mai scurt, supravieţuirea.

Dincolo de problema clar-obscurului, pluralitatea memoriilor colective se va transforma, în capitolul despre timp, în cea a infinităţii timpurilor sociale. Mijlocul prin care Halbwachs trece de la una la alta este conştientizarea faptului că nu există doar o pluralitate empirică de memorii (cum arătase deja în *Cadrele*), ci chiar şi o posibilă infinitate de memorii colective, căci fiecare este susceptibilă, pe linia lui Leibniz (pe care îl citează), să se divizeze în grupuri mai mici, la infinit.

Trimiterea la Leibniz implică acceptarea, ca punct de plecare, a posibilei infinităţi a memoriilor colectiveacceptând acest dat ireversibil, Halbwachs trebuie să căscască un analog simetric al clar-obscurului

individual în zona memoriilor colective, lucru pe care-l va reuşi în ea pitolul despre timp. 9 Ld

Totuşi, înainte de acest capitol, există o experienţă descrisa de două or, cel puţin în *Memoriu colec. hâm* importanta prin combinaţia dintre pluralitatea memordtor culce., ve şi iluzule acestora; este vorba de experienţacă a Ionel făcute în comun. Dacă, încă de la incrout C „pe ci*ule er*au axate pe problema uitării socialo „m co*k-o, i*» *a l*ocalizează asupra preocupărilor pe care le notase în carnete încă din I9 os, falbwachs”, emoţiei. Răspunsul, a obiecţia lui Blo nd ThL «mor, a experienţe, copilăreşii soliiare. cons, i, „le o primă rezolvare: iluzia de unicate a impresiei din copilărie mzula din ninimrea dintre lumea copilăriei şi lumea adultă, diurn, clar 5, obscur; iluzia de a îi unic seamănă aşadar cu iluziile de percepţie produse atunci când nu ştim dacă o stea se situează la intersecţia a doua constelaţii, din care di*ntre a*cestea face ea parte, dacă este un obiect pe un *f*o*nd s*a*u i*nvers. Dar această iluzie a copilăriei respectă şi *p*e*rspective C*u*drdor;* ea este o privire din exterior a un*ui s*irfwrt a *cum p*ercepţie este exterioară obiectelor. Exeny* «/ că*lătoriei j*ustifică foarte convingător ceea ce voise Halbwachs să spună prin mitul solitarului din Londra.

Realitatea călătoriei este una pe care o putem privi din exterior. Este impresia împărtăşită de mine şi de ceilalţi pasageri, dar această realitate poate fi trăită şi interior; călătorul este atunci împărţit, într-o altă variantă de clar-obscur, între preocupările grupului din care provine şi un oarecare dezinteres faţă de partenerii de drum. Aparenţa călătoriei este la fel de iluzorie ca şi cea a mărturiei: ceilalţi vor spune că am văzut aceleaşi lucruri ca şi ei, că-mi amintesc de această călătorie în felul lor, pe când eu ştiu bine, în forul meu interior, că în tot timpul călătoriei n-am încetat să-mi amintesc de copiii mei sau de cutare sau cutare persoană.

Această aluzie poate atinge un grad superior, iar Halbwachs are geniul de a complica modelele pentru a demonstra asta. În exemplul sfântului care a trăit într-un

grup religios, după moartea sa, grupul este absolut convins că ei au trăit împreună şi în comun aceeaşi experienţă: în realitate, cei din jur nu vedeau decât lumea, în timp ce sfântul nu-l vedea decât pe Dumnezeu. Schema se repetă în cazul călătoriei, căci însoţitorii mei au ştiut, într-un fel, că nu împărtăşesc emoţiile lor, observând că din când în când sunt absent, dar au făcut asta doar din punctul de vedere al memoriei lor colective asupra călătoriei, în care ei au perspectiva dominantă, iar eu una minoritară, pe jumătate absentă, în timp ce eu îi percep pornind de la alt grup şi într-un mod cu totul invers. Percep drept centrală memoria colectivă a familiei din care provin şi abia în plan secund pe călători; sigur, percep, ca şi ei, călătoria, dar constat totodată că şi ei au fost oarecum modificaţi de grupul meu familial, adică de privirea mea absentă, prin latura insolită a prezenţei mele în această călătorie.

Halbwachs face aluzie, cel puţin în două rânduri, la călătorie, ca mit folosit pentru înţelegerea raporturilor dintre memoriile colective, deoarece această referire îi va fi utilă şi în privinţa istoriei, şi a reprezentării de către aceasta, a timpului colectiv.

Memoria colectivă abordează istoria sub trei forme diferite şi destul de contradictorii, ceea ce face necesară încercarea de a le coordona. În prima pagină (dar, de fapt, ultima) a mitului despre Londra, istoria este o cultură, la fel ca economia sau literatura; nu există nicio restricţie în ceea ce priveşte valoarea istoriei. Continuarea textului va dezvolta o respingere a istoriei false care, aşa cum o concepe Blondei, este o istorie evenimenţială a secolului al XIX-lea, făcută din date şi locuri.

Halbwachs porneşte de la Bergson şi Blondei, nu de la *Cadrele sociale*, pentru a regândi dimensiunea istoriei. În *Cadrele*, el se folosea intens de istorie, aşa cum era istoria ştiinţifică a epocii sale, istorie a cauzelor şi a efectelor, a intenţiilor şi a rezultatelor, istoria sistemelor de valori ale grupurilor, ca la Max Weber. Marea miză a *cadrelor* este că această convergenţă a progresului prin

cauzalitate sau prin dezvoltare a valorilor în istoria religioasă ori socială ar fi paralelă cu progresul tehnologic aşa cum este el definit în reprezentarea de către Halbwachs, în prima parte, a rememorării: reconstrucţia trecutului în funcţie de prezent.

De cu totul altceva e vorba în *Memoria colectivă*. Halbwachs abordează istoria pentru a-i răspunde lui Blondei, care voia să-l susţină pe Bergson pornind de la schema potrivit căreia memoria pură ar fi, fundamental, o memorie de durată şi o memorie individuală psihologică, chiar dacă ea trebuia să se consolideze prin cadrele sociale, timpul şi spaţiul: aceste cadre sociale structurează memoria individului luând forma timpului social (cronologia), a spaţiului social (spaţiul redat de hărţile geografilor).

Primul răspuns al lui Halbwachs, după ce arătase interioritatea reciprocă a memoriilor în călătorie, este să opună istoriei lui Blondei istoria pe durată lungă pe care o întâlnise mai întâi în economie, la prietenul său Simiand, şi pe care o împărtăşeşte cu Şcoala Analelor. El consideră istoria pe durată lungă deosebit de potrivită în cazul istoriei contemporane. În istoria contemporană dispărea aspectul artificial exterior al istoriei, existând în schimb, ca într-o călătorie, o corespondenţă între timpul exterior al istoricului (care descrie călătoria) şi timpul memoriilor colective interioare ale grupurilor care participă la călătorie. La finalul capitolului doi, consacrat refutării criticilor lui Blondei, istoria nu este una evenimenţială, ci o reconstrucţie fondată pe viziunile asupra lumii ale fiecărui grup, ale fiecărei memorii colective. Există totuşi un ultim tablou al istoriei (în capitolele trei şi patru) pe care trebuie să încercăm a-l lămuri, deoarece corespunde respingerii voalate a criticilor din 1925 ale lui Marc Bloch pe care Halbwachs o dezvoltă în

Topografia legendara a Evangheliilor.

După proasta istorie evenimenţială a lui Blondei, după istoria pe durată lungă considerată potrivită cel puţin pentru istoricul contemporan, ultimul cuvânt pare să

însemne condamnarea oricărei istorii.

Cea de-a treia concepţie a istoriei este expusă în capitolul despre timp ca o premisă pentru teoretizarea fundamentală a dublei naturi a timpului. Halbwachs face aici trimitere la cele arătate în capitolul despre istorie.

Totuşi concluzia acestei dezbateri duce la o restrângere, o limitare a istoriei căreia îi recunoaşte el valoarea: istoria contemporană.

Însă întrebarea care se pune atunci este ce să credem despre istoria care nu este contemporană? Ce să credem despre istoria pentru care nu avem echivalente ale vieţii trăite atunci, precum relaţia de sociabilitate şi modul în care fiecare grup social, fiecare memorie colectivă, fiecare sens împărtăşit al momentului explică faptul istoric? Or, capiţo u jespre timp generalizează critica istoriei lui Blondei la nivelul întregii istorii. Această critică nu mai exceptează nici istoria contemporană. Este o afirmare generală a superiorităţii oricărei memorii colective faţă de construcţia istorică. Avem aici, la fel ca în *Topografia legendară a Evangheliilor* (1941), un răspuns global, dar mascat al lui Halbwachs la obiecţiile, de această dată nu ale lui Blondei, ci ale lui Marc Bloch. Articolul citat al lui Marc Bloch, din 1925, este o lungă critică pe care istoricul o face abordării sociologice a ideii de memorie colectivă şi care nu este redată de scurtul text citat de Halbwachs în *Memoria colectivă*. Se poate vorbi aici de o „literatură încifrată”, deoarece, citind articolul lui Marc Bloch, Halbwachs face aluzie, fără să citeze, la ansamblul textului, care constituie o critică radicală prin care istoricul se distanţează de sociolog. Critica lui Marc Bloch spune că şcoala sociologică franceză în general şi Halbwachs în particular nu se pot reclama de la Şcoala Analelor.

Care este esenţa obiecţiei aduse de Marc Bloch în acest articol? Este o critică faţă de raţionamentele finalizante ale lui Dürkheim şi ale şcolii sociologice în general, care explică un eveniment spunând: „societatea voia...”, „grupul social dorea...”. Critica pe care Marc

Bloch i-o aduce lui Halbwachs – care a încercat toată viaţa să apere ideea de cauză şi de lege în numele raţionalismului – este că veritabilul raţionalism se găseşte în domeniul istoriei, care foloseşte, în studierea tradiţiei, chiar mecanismele şi agenţii tradiţiei, adică actorii, cauzele şi efectele observabile, verificabile, în contrast cu discursul metafizic, finahzant şi arhaic al sociologici. În asta constă cea mai gravă obiecţie a lui Marc Bloch. Acestei obiecţii îi răspunde Halbwachs, fără s-o spună, căci nu poate polemiza deschis cu acest istoric şi prieten de origine evreiască şi antifascist care va suferi din cauza originilor şi a opiniilor sale într-o perioadă de represiune şi de denunţare de către regimul de la Vichy şi fascişti. Prin urmare, controversa este voalată, atât în ceea ce priveşte textul lui Marc Bloch, cât şi răspunsul lui Maurice Halbwachs.

2 S5

Acest răspuns a fost exprimat mai întâi în *Topografia legendară a Evangheliilor*. El consta în a spune că opţiunea spre finalitate a abordării sociologice a memoriei nu excludea deloc o raţionalitate a cauzelor şi a legilor. Cele două familii de memorii colective, dinaintea Conciliului de la Efes şi de după acesta, care se succed în povestirile pelerinilor în Ţara Sfântă se disting prin căutarea a ceea ce corespunde aşteptărilor şi credinţei lor. Locurile vieţii şi miracolelor lui Hristos sunt învecinate pentru primul grup, înainte de secolul al VI-lea. cu locurile măreţelor fapte ale lui David. Pentru al doilea grup de pelerini, după secolul al VI-lea, locurile sfinte ale memoriei sunt coordonate după succesiunea geografică dată de topografia legendară a *Via sacra*. Căutarea itinerarului vieţii, morţii şi învierii lui Hristos este determinată de credinţa în dubla natură a lui Hristos, de om şi Dumnezeu, stabilită la Conciliul de la Efes. Continuitatea temporală de la viaţă la moarte şi de la moarte la înviere se înscrie în continuitatea spaţială a *Via sacra*.

Găsim aici similarităţi cu un text pe care l-am inserat ca variantă şi în care Halbwachs contestă logica asocierii

de idei prin contiguitate sau asemănare. Caracteristică pentru *Topografia legendara a Evangheliilor* este reunirea amintirilor într-o totalitate care funcţionează ca o lege de inserţie şi integrare, de reconstituire materială a credinţei într-o continuitate spaţială, reconstituire care nu are sens decât prin manifestările gândirii totalizante: a urmări verificarea unei credinţe religioase într-o organizare geografică sau topografică. Pentru prima comunitate, Iisus Hristos îl continuă pe David, iar locurile miracolelor unuia sunt alăturate sau suprapuse peste locurile miracolelor celuilalt. Pentru grupurile de pelerini, Iisus având dublă natură, de om şi de Dumnezeu, se va transforma de-a lungul Viei Sacra din om în răstignit şi din răstignit în înviat.

Finalitatea gândirii colective constă, aici, în memoria unei credinţe. Această finalitate dirijează activitatea memoriei şi căutarea topografiei imaginare din discursul religios.

Această finalitate, în cele din urmă, explică legile memoriei, care se afirmă în *Topografia* ca legi ale spaţializării.

Topografia era prima replică dată de Halbwachs lui Marc Bloch. Lucrarea susţine că nu există o contradicţie între gândirea finalizantă a sociologiei şi gândirea bazată pe cauze a istoriei. Istoria memoriei pelerinilor evidenţiază legea memoriei ca efect al finalităţii colective, Ideea implicită din *Topografia legendară* (mai întâi finalitatea, abia apoi expresia unei legi) se transformă, în capitolul despre timp din *Memoria colectivă*, într-o respingere totală a criticii lui Marc Bloch: sociologia este cea reală, iar istoria e artificială.

Halbwachs îşi bazează critica pe faptul că istoricii (şi nu doar Blondei) şi-au reprezentat cadrele sociale ale spaţiului şi timpului ca fiind universale şi implicând un timp universal şi o istorie universală; drept dovadă stă în special obsesia pentru cronologiile universale.

Aici, Halbwachs va recurge la *Durată şi simultaneitate*, ca să-l folosească pe Bergson împotriva lui

Marc Bloch. Facticitatea construită a timpului istoricului o va înlocui pe cea a timpului fizic al savantului, iar ideea de facticitate este redată extrem de clar în fraza care arată că istoricul se situează în afara memoriei sociale: „În general, istoria nu începe decât din momentul în care încetează tradiţia, când dispare sau se descompune memoria socială” (p. 130). Cum de sunt posibile acest prim caracter al istoriei, de substitut al memoriilor colective şi al memoriei sociale, precum şi situarea exterioară faţă de aria deja descrisă a memoriilor colective savante şi a memoriilor sociale? Sunt posibile deoarece istoria ca ştiinţă este elaborată tocmai de un grup (societatea savantă a istoricilor): această istorie ar mai fi putut avea o bază trăită dacă ar fi devenit o istorie naţională. Halbwachs opune *Memoriile* lui Saint-Simon (care nu pot deveni o memorie colectivă fiindcă nu pot cuprinde ansamblul naţiunii) altor texte asemănătoare. Se poate, într-adevăr, concepe o istorie naţională structurată de o sensibilitate comună, de un mod comun de simţire, aşa cum o descrie el în capitolele 2 şi 3 ale *Memoriei*. Dar utopia istoricilor, exprimată odinioară în cronici universale, se repetă astăzi în multitudinea de istorii particulare, pe regiune sau pe categorie de activităţi. Parcelarea istorici nu are sens (estimează Halbwachs) decât dacă toate aceste istorii particulare s-ar putea completa într-o istorie universală, mozaic după mozaic. Istoria are aşadar o bază artificială: unicitatea unui timp exterior şi înglobant; memoriile colective, dimpotrivă, se bazează pe înmulţirea acestora, pe durata lor mai lungă sau mai scurtă şi pe semnificaţia lor de sens intern împărtăşit de membri.

Or, retrezirea interesului lui Halbwachs pentru ştiinţa istorică, în capitolul despre timp, determină o reactualizare a simultaneităţii şi o nouă lectură a lui Bergson, contra lui Marc Bloch. Pentru Halbwachs, simultaneitatea constă în experienţa fundamentală a exteriorităţii reciproce (adică multiplicitatea memoriilor colective) şi, simultan, a interiorităţii indivizilor unii faţă de alţii. Acestei experienţe de interioritate reciprocă a

colectivului şi a individualului, de infinitate a memoriilor colective şi a indivizilor i se opune, mai întâi, interpretarea red acţionistă dată de Bergson acestor paradoxuri ale simultaneităţii (ideea că singura realitate este durata individuală şi că, prin construcţia unui timp comun tuturor conştiinţelor, ştiinţa fizică s-ar caracteriza printr-un timp artificial, deoarece este exterior faţă de durate). Tocmai această experienţă a simultaneităţii este întoarsă, bine interpretată, împotriva lui Marc Bloch: orice istorie, chiar şi una pe durată lungă, de vreme ce se împarte în istorii particulare, într-un cuvânt, toată ştiinţa istorică (inclusiv cea a lui Marc

Bloch) mizează pe ideea unui timp unic. Bazându-se pe acest timp unic, ca cade în paradoxul lui Einstein şi al relativităţii: nu există un timp comun pentru Sirius şi pentru Terra; nu există decât timpuri relative. Aceste temporalităţi relative sunt cele susţinute de fiecare memorie colectivă. Realitatea ultimă este timpul memoriei colective; dimpotrivă, timpul istoriei este doar unul exterior. Acest raţionament anunţă superba intuiţie finală a lui Halbwachs, care nu va fi reluată de niciun sociolog până la sfârşitul secolului XX: ideea dublei dimensiuni a timpului social[115].

Fundamentele psihologice sau ontologice pentru superioritatea timpului memoriei colective în raport cu istoria şi chiar pentru autenticitatea unică a timpului trăit al memoriei colective faţă de facilitatea timpului istoric – aceasta este teoria timpului dublu.

Reluând o intuiţie din *Cadrele sociale*, confirmată de toate analizele de până atunci asupra istoriei şi a interiorităţii reciproce în câteva cazuri excepţionale, Halbwachs recurge încă o dată la fenomenologia rememorării: să-ţi aminteşti – spunea el în *Cadrele* – înseamnă să urci în timp cu viteze diferite, de la timpul

---

115 Cu excepția lui A. Giddens în Central Problems in Social Theory, MacMillan, Londra, University of California, Berkeley, 1979, p. 217 (citat de Simonetta Tabboni, La rappresentazione sociale del tempo, Franco Angeli, Milano, p. 198).

imediat (al memoriei imediate, cu o temporalitate nestructurată şi neierarhizată), la un timp particular, propriu fiecărui grup (familial, religios etc.), timpul memoriilor colective „în care ne întoarcem cu viteze diferite şi pe distanţe diferite”. Aici, această fenomenologie a rememorării pleacă de la ideea de timp etern, care fusese în centrul capitolului despre timp, şi afirmă că esenţialul se găseşte în sentimentul identităţii: nu sunt nici în trecut, nici în prezent, nici în viitor, când rememorez sunt într-un fel de prezent transtemporal. Iar prima dimensiune a timpului este această trăire transtemporală: am readus în prezent, prin memoria colectivă, experienţa trecută, făcând-o co-prezentă la experienţa actuală. Nu este o confruntare, ci o experienţă a identităţii. Sunt la fel cum mă ţin minte de pe timpul când eram alături de cei pe care mi-i amintesc. Grupul este acelaşi în mediul de acum ca şi în mediul de atunci. Dacă acest timp este central în grup şi cuprinde cea mai mare parte a grupului, acest prezent etern caracterizează timpul trăit; timpul memoriei colective se identifică cu sensul împărtăşit pe care şi-l atribuie grupul sieşi în mediul său, mediului apropiat sau individului din grup. Dimpotrivă, dubla natură a timpului rezultă din faptul că grupul ştie în mod inteligibil şi conceptual (nu, de data aceasta, inteligibil şi intuitiv) că aceste două situaţii trăite de el ca prezent al identităţii sunt percepute de celelalte grupuri ca raport între el şi altele, exterioare, după o reprezentare socială artificială a totalităţii formate din timpul social şi spaţiul social, dar cu accent pe timpul social, adică timpul cronologiei universale a istoricilor, timpul cronologiei universale a calendarelor.

Dubla natură a timpului se articulează cu o altă idee, schiţată în *Cadrele* şi reluată în *Memoria*, şi anume că timpul este cadrul care privilegiază experienţele esenţiale ale grupului, iar spaţiul ar fi mai degrabă cadrul experienţelor celor mai îndepărtate ale grupului. Aceste două idei conduc spre necesitatea unei tranziţii, dar o tranziţie dificilă, între timp şi spaţiu, căci ar trebui să

existe anumite paralelisme între capitolul despre spaţiu şi cel despre timp, iar acest raport între adevărul timpului trăit şi facticitatea timpului exterior să-şi găsească echivalent într-o dublă natură a spaţiului.

Spaţiul

Capitolul despre spaţiu este cel mai puţin finisat, având o rezervă de texte multidimensionale: este extrem de dificil de interpretat, căci se pare că Halbwachs voia să continue paralelismul cu timpul, fără să renunţe la regândirea sistemului în ansamblu pornind de la spaţiu.

În primul rând, ideea clar exprimată de la început, cum că timpul ar constitui cadrul pentru memoria lucrurilor esenţiale, spre deosebire de spaţiu, nu pare întotdeauna adevărată. Zidul oraşului, de care se sprijină un om sărman, camera descrisă de Balzac sau de un romancier englez, al cărei interior se identifică cu spiritul grupului, sunt lucruri materiale cât se poate de esenţiale în aceste memorii colective. Desigur, Halbwachs caută (la începutul capitolului) să demonstreze că există un relativism al spaţiului, ca şi relativismul timpului. Totuşi condiţiile nu sunt deloc aceleaşi. Relativismul timpului se baza pe unicitatea fiecărui timp social, care nu se intersecta cu niciun alt timp şi care era etern ca şi curent de memorie socială. Dimpotrivă, Halbwachs va spune, de la început, că fiecare grup îşi aminteşte numai datorită unui spaţiu care-i corespunde şi pe care-l preia din spaţiul general. Nu există deci o autonomie a spaţiului familial (nici camera, nici zidul nu durează veşnic). Nu există – după cum spune Halbwachs referindu-se din nou, în trecere, la spaţiul religios – decât condiţii materiale de delimitare, de durată materială, care asigură identitatea grupului în raport cu altele.

Dubla dimensiune a timpului nu-şi găseşte un analog în cazul spaţiului. Există, desigur, un spaţiu dublu prin faptul că avem un spaţiu general al întregii societăţi şi spaţii particulare, dar nu există decât o ştiinţă a spaţiilor particulare. Dacă timpul dădea memoriei colective siguranţa absolutului, spaţiul – spune Halbwachs – este o

condiţie pentru ca grupul să aibă iluzia că memoria sa colectivă durează. Sociologul vorbeşte despre iluzii în cazul spaţiului, dar nu şi în cazul timpului.

În fine, raportul de inferioritate între facticitatea timpului social istoric şi autenticitatea prezentului etern al memoriei colective este înlocuit printr-un raport de interacţiune reciprocă. Zidul asigură permanenţa profesiei, iar profesia asigură sensul permanent al zidului: există o interiorizare a materiei (a spaţiului-materie) într-un spaţiu-cadru al permanenţei amintirii şi o exteriorizare a intenţiei de permanenţă a grupului într-un spaţiu.

În privinţa acestei geneze reciproce a spaţiului materie şi a spaţiului t-cadru, Halbvvachs pare să ezite. *În Topografia legendară a Evangheliilor*, aspectul material era condiţia unui cadru permanent al amintirii; în *Memoria*, raportul invers este la fel de necesar sau posibil. Nesiguranţa în privinţa spaţiului va fi agravată de o altă problemă: schimbarea metodei de abordare a spaţiului. Atunci când era vorba, ca în *Cadrele*, de grupuri observabile (grupuri religioase, clase sociale, familie), fiecare dintre ele avea un spaţiu (camera pentru familie, casă, locurile sfinte sau bisericile pentru credincioşi), în *Memoria*, abordând grupuri economice sau juridice, firul conductor pare să fie transformarea spaţiului omogen în spaţii cu densităţi diferite. El studiază spaţiul în natura sa, şi nu vor mai fi scoase în evidenţă spaţiile profesionale, ci cele savante.

Primul cititor din 1945, care a preferat să elimine textele reintroduse de noi, a fost pus în dificultate, poate, de confruntarea dintre spaţiul în general, economic şi juridic, pe de o parte, şi spaţiul geometric şi cel al pictorilor, de cealaltă.

Totuşi, începutul capitolului despre spaţiu este de o importanţă crucială; spaţiul este el însuşi, succesiv, un limbaj, un timp şi o condiţie a semnificaţiei împărtăşite. Acest început este ca un plan perfect al capitolului neîncheiat; acest plan ar fi putut constitui o structură de unificare la rescrierea volumului neterminat.

După modelul spaţiului – după ce evidenţiase, în mitul londonez, interioritatea memoriei individuale şi a memoriilor colective s-ar demonstra, prin capitolul retipărit despre memoria muzicienilor, că limbajul este totodată spaţiu, timp şi semnificaţie, iar timpul este totodată limbaj, spaţiu şi semnificaţie.

Spaţiul ca loc al semnificaţiei pentru individ

Spaţiul este loc al semnificaţiei pentru individ, adică garanţia echilibrului său psihologic (după cum intuia deja Auguste Comte), deoarece este limbaj; el asigură echilibrul individului în măsura în care individul colectiv este limbaj, prin ecoul limbajului social exprimat de mobilele dintr-o cameră sau de structura unui oraş.

Spaţiul implică o temporali tate. Acest lucru este adevărat în special în exemplele date de Halbwachs din spaţiul rural, spaţiul juridic, spaţiul economic. Noutatea şi specificitatea acestor spaţii este că au un fel de virtualitate şi un loc în care această virtualitate se actualizează.

Virtualităţile juridice fac ca toţi oamenii dintr-o regiune să ştie că intră în raport juridic unii cu alţi, şi unii, şi alţii cu obiectele, cu pământurile, cu proprietăţile, iar în caz de criză, există un notar, există un loc unde această virtualitate poate fi actualizată; actualizatorul acestei memorii colective este personajul ei central. Timpul juridic pare să meargă de la periferie la centru (notarul) şi de la decizia centrului (notarul) la periferie. Această structură a spaţiului care implică o temporalitate centrată se regăseşte, la un nivel mai complicat, în spaţiul economic.

În reprezentarea spaţiului economic există, de data aceasta, două extreme: o extremă în centru, care este Bursa, şi o extremă la periferie, comercianţii. Comercianţii se află la periferie, unde actualizarea locului prăvăliei se face printr-o practică temporală esenţială, şi anume schimbul, practică mnemonică prin care se schimbă amintirea comerciantului despre preţ (cel al Bursei sau preţul de cumpărare) şi preţul de vânzare pe care-l fixează. Acest preţ de vânzare va rămâne, mai târziu, în mintea clientului când va trece prin faţa prăvăliei sau când va

evalua marfa pe care o deţine. Dar, în realitate, temporalitatea are un al doilea focar, Bursa, unde se evaluează în fiecare clipă schimbarea preţurilor.

Exemplul spaţiului economic va retuşa spaţiul juridic din punctul de vedere al temporalităţii şi va anunţa temporalitatea spaţiului religios. Trecerea de la virtual la actual, prin trecerea de la memoria socială difuză la un loc determinat al memoriei colective (juridică sau economică) se dovedeşte a fi trecerea de la un timp indefinit la un timp istoric; acest lucru apare în cazul spaţiului religios, unde revine asupra concluziilor din *Topografia legendara a Evangheliilor*: spaţiul oferă amintirilor cadrul dublu, în paralelism cu timpul.

Pe de o parte, spaţiul este spaţiul trăit, identic spaţiului trăit transtemporal din experienţa amintirii, iar acest spaţiu trăit transtemporal este spaţiul material. Spaţiul material asigură. prin chiar materialitatea sa, caracterul nedefinit al amintirii. Pe de altă parte, spaţiul, ca izolare, separare. zid al unei biserici, diferenţiază un grup de altul şi asigură identitatea grupului, adică nu mai este un spaţiu transtemporak ci spaţiul unei temporalităţi colective, servind ca barieră faţă de alte temporalităţi colective (spaţiul unui grup religios în raport cu exteriorul sau cu oraşul).

Astfel, schema generală a spaţiului ca virtualitate şi ca loc al activităţii poate fi înţeleasă atât ca spaţiu legat de timpul prezent indefinit, cât şi ca spaţiu legat de timpul istoric colectiv.

Spaţiul şi sociologia cunoaşterii

Acest lung text despre spaţiul matematic, omis până acum, va deschide noi perspective pentru sociologia cunoaşterii a lui Halbwachs şi a durkheimismului.

Problema însăşi a sociologiei memoriei face parte din sociologia cunoaşterii, fiindcă memoria ne oferă acces la un anumit număr de fapte, imagini, idei care fac parte din cunoaştere, iar intenţia de a arăta că memoria individuală este o construcţie socială ţine aşadar de o lectură sociologică a cunoaşterii.

Încă din *Cadrele sociale*, în 1925, apăreau deja teme noi în raport cu sociologia cunoaşterii a lui Dürkheim. Cunoaşterea socială era susţinută când de un grup, când de o instituţie socială (grupurile mistice, clerul, succesiunea conciliilor). Noţiunea de grupuri de memorie apare în memoria de clasă atunci când Halbwachs vorbeşte, în legătură cu nobleţea, de o clasă-memorie. Grupul nu susţine numai cu2<Mnoaşterea religioasă şi de clasă, dar una dintre funcţiile sale esenţiale este să asigure legitimitate acestei cunoaşteri.

În *Formele elementare*, pentru Dürkheim legitimitatea era acordată de societatea globală; noutatea adusă de Halbwachs constă în a opune *Formelor elementare* ceea ce Dürkheim însuşi propunea în *Reguli ale metodei sociologice*; folosind sociologia cunoaşterii din *Reguli*, Halbwachs face din grupuri purtătoarele valorilor religioase, estetice, morale. Grupul este acela care creează un sistem de valori, pentru ca apoi să dezvolte proiectul de difuzare la nivelul întregii naţiuni. Dacă naţiunea le recunoştea, valorile erau atunci recunoscute drept cunoaştere.

Care este aşadar noutatea sociologiei cunoaşterii prezentată în *Memoria* lui Halb wachs?

El abordează mai întâi sociologia necunoaşterii ca modalitate a sociologiei cunoaşterii, în legătură cu istoria savantă şi istoria populară sau cu opoziţia dintre necunoaştere şi memoria individuală. În fine, în capitolul despre timp istoria oficială va fi discutată ca istorie a unei minorităţi. Necunoaşterea era opusă cunoaşterii încă din articolul despre memoria colectivă la muzicieni, prin faptul că o modalitate a memoriei sociale (interpretarea de către regimurile naziste a marşului Walkyriilor) însemna o necunoaştere a lui Wagner, astfel încât curentul de memorie, memoria orală şi transmiterea prin aceasta a interpretărilor muzicale aveau un statut inferior în raport cu memoria savantă (memoria muzicienilor cultivaţi, instruiţi şi capabili să citească partiturile).

Aceeaşi idee se regăseşte în pagina unde Halbwachs

opune istoriei tot ceea ce a ştiut despre războiul din 1870 şi despre Comună de la un servitor care era un fel de mediator, al rumorii populare şi al claselor de jos”, rumoare care înseamnă o necunoaştere, căci este o istorie închipuită. fantastică, de care râd părinţii săi, cunoscători ai istoriei oficiale.

Al treilea exemplu de necunoaştere dat (ca autocitare a articolului despre muzicieni) în *Memoria colectivă*, în legătură cu iluziile memoriei individuale, constă în iluzia că ne amintim singuri, deşi, în realitate, repetăm ceea ce ne-a fost insuflat de propagandă.

În fine, în capitolul despre timp, făcând o critică a concepţiilor istorice, Halbvvachs introduce o pagină de sociologie a necunoaşterii, de această dată criticând nu zvonurile. ci istoria oficială. Istoria oficială este o reconstrucţie exterioară, artificială a memoriilor colective şi, mai mult, este o construcţie făcută în funcţie de felul în care grupurile conducătoare îşi reprezintă istoria, în contrast cu istoria populară. Aceasta este, în fapt, o reprezentare care exclude interpretările din memoriile colective populare.

Acest nou aport reprezentat de sociologia necunoaşterii vine în completarea unei teoretizări cu totul noi (raportată la Dürkheim) a sociologiei cunoaşterii, care începe cu articolul despre muzicieni şi se dezvoltă în textul atât de important despre spaţiu, omis până acum. Importanţa şi noutatea sociologiei cunoaşterii propuse de articolul despre muzicieni constau în căutarea unui termen de mijloc între sociologia valorilor schiţată de Dürkheim în *Reguli ale metodei sociologice*, ca fiind susţinută de un grup religios, estetic sau moral şi având vocaţia de a deveni naţională, şi sociologia ştiinţei care apare în *Formele elementare ale vieţii religioase* şi *Diviziunea muncii sociale* ca nevoie a societăţii globale, ca practică a societăţii globale legitimată de aceasta.

Noutatea articolului despre muzicieni este introducerea conceptului fundamental de societate a muzicienilor. Noutatea este cu atât mai importantă cu cât

este vorba de muzică, adică de o cunoaştere estetică purtătoare a unor valori şi a unei temporalităţi, dar care este şi o cunoaştere raţională, şi nu doar afectivă, în centrul ei aflându-se un sistem de notaţii, un cod al notaţiei, un metalimbaj. Pe scurt, noutatea este că, spre deosebire de cunoaşterea ştiinţifică din *Formele elementare*, cunoaşterea savantă nu depinde de legitimarea de către o societate globală. Ea este o competentă a unui grup particular, dar una bazată atât pe valori cât şi pe ştiinţă: este un cod, iar competenţa este transistorică: caracteristica grupului de muzicieni este durabilitatea în timp.

Textul este interesant deoarece permite (datorită exemplelor date, în contrapunct, de Halbwachs, memoria pictorilor şi cea a geometrilor) o prezentare generală a raportului memorie/competenţă, memorie savantă/competenţă savantă, memorie ştiinţe Fică/competenţă ştiinţifică. Într-adevăr, fiecare grup (grupul pictorilor sau cel al geometrilor) îşi decupează un spaţiu savant pornind de la un spaţiu general. Acest spaţiu savant particular se caracterizează printr-un anumit număr de reguli practice sau de particularităţi ale opţiunii estetice a grupului. Unitatea practicilor de decupare a spaţiului din spaţiul general asigură pentru Fiecare grup specificitatea memoriei sale; prin unicitatea sa, această memorie devine o competenţă. Această competenţă devine ştiinţă dacă se apropie de modelul care era cel al muzicienilor, adică de modelul unei axiomatici, al unui limbaj matematizat, încât fiecare element să fie la fel de univoc precum definiţiile din geometrie, iar legile de decupare să dirijeze logica acestor elemente. Astfel, competenţa ştiinţifică, prin caracterul său obligatoriu funcţional, constituie vârful acestei piramide care pleacă de la baza memoriei simţului comun, legată de spaţiul general, şi trece prin memoria savantă a unui grup particular (prin centrul său de interes). Dacă aceste memorii ale spaţiului constituie competenţe înseamnă că spaţiul devine (asemenea limbajului în *Cadrele sociale*)

fundamentul sensului împărtăşit printr-o percepţie colectivă.

Memoria colectivă, o poziţie în favoarea interiorităţii totale a întrepătrunderii dintre memoria individuală şi memoria colectivă, este şi o poziţie în favoarea interiorităţii reciproce a cadrelor memoriei; în *Cadrele*, Halbwachs propunea, dimpotrivă, o ierarhie de cadre în care limbajul era dominant asupra timpului şi spaţiului.

În *Memoria*, nu există o ierarhie unică a cadrelor, dar există moduri diferite de a aborda interioritatea relativă a diferitelor cadre sociale, interioritate prin care, plecând de la fiecare dintre ele, sunt regăsite celelalte. Aceasta ne pare a fi transformarea totală a celei de-a doua sociologii a memoriei, axată pe interacţiunea şi interioritatea reciproce, în contrast cu *Cadrele sociale ale memoriei*, fondate pe rememorare şi pe interacţiunea univocă şi exterioară.

Cuprins

1 (V2) dacă e vorba de mai multe amintiri despre acelaşi fapt, încrederea noastră va fi aşadar mai mare.

1 (V84) dacă plec într-o călătorie de afaceri sau de plăcere * (V85) fiindcă nu mai este posibil

1 (V86) potrivit psihologilor, durata n-ar exista decât în cazurile

1 (V127) Aceleaşi lucruri s-ar putea spune despre grupurile de scriitori, de savanp. de artişti, de filosofi. Există grupuri d. scriitori care produc mult şi, în aparenţă, produc repede